UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy

Pracoviště historické sociologie

ŽIVOT A ŠOA. ZKUŠENOSTI PRVNÍ A DRUHÉ GENERACE ČESKÝCH PŘEŽIVŠÍCH

Disertační práce

Mgr. Eva Kalousová

Vedoucí práce: Prof. Miloš Havelka, CSc.

Praha 2024

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci vypracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem. Zároveň prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 31. 1. 2024 Eva Kalousová

Poděkování

Na tomto místě chci poděkovat především panu prof. Miloši Havelkovi za odborné i laskavé vedení práce, panu doc. Jiřímu Šubrtovi za cenné konzultace, panu prof. Elimu Lederhendlerovi za neochvějnou dlouholetou podporu a svým dětem, že to se mnou po celou dobu psaní vydržely. Dík patří i mým babičkám, které mne na Slovácku podporovaly slovem, modlitbou a svou existencí, jako vzor ženy v mé rodině a životě. Jim tuto práci věnuji.

Děkuji také panu prof. Benjaminu Frommerovi za inspirativní setkání a motivaci ke psaní. Jeho erudice, znalost češtiny, pramenů v českých archivech a přátelský přístup pro mě mnoho znamenaly. Dále děkuji kolegům Marii Crhové a Martinu Šmokovi za odborné rady v závěrečné fázi psaní a přátelům Sylvě a Standovi Přecechtělovým, že tu pro mě vždycky byli.

Julii Kalousové a Janu Kučerovi děkuji za korektury práce.

Obsah

Prohlášení ... 2
Poděkování ... 3
Abstrakt ... 5
Abstract ... 5
1 Úvod ... 6
1.1 Výzkumné otázky ... 8
1.2 Metodologie ... 10
1.3 Přehled výzkumu moderních dějin českých Židů, holocaustu a přenosu traumatu ze šoa ... 12
2 Meziválečné Československo a jeho židovská menšina ... 35
3 Holocaust ... 42
4 Židovské komunity v českých zemích a v Izraeli ve druhé polovině 20. století ... 49
5 Rodina a trauma ... 53
5.1 Willy Bock a Hannah Givon ... 56
6 Přenos traumatu z holocaustu na druhou generaci ... 70
6.2 Max Mannheimer a Eva Faessler ... 79
7 *Post-shoah memory* – minulost a přítomnost ... 87
7.1 Magda Barnea a Efrat Barnea ... 87
7.2 Destrukce představy domova ... 89
8 Holocaust a paměť ... 92
8.1 Jiří Diamant ... 93
8.2 Adolf Rosenfeld a Marie Rosenfeldová ... 97
8.3 Ruth Bondy a Tal Bashan Bondy ... 101
9 Závěr ... 109
10 Prameny a literatura ... 117
10.1 Archivní prameny ... 117
Izrael ... 117
USA ... 117
Česká republika ... 117

10.1.1 Publikované prameny 118
10.2 Rozhovory s narátory 118
10.1.1 Rozhovory autorky s narátory: 118
10.1.2 Ostatní rozhovory 119
10.3 Korespondence 120
10.3.1 Korespondence autorky s narátory 120
10.3.2 Ostatní korespondence 120
10.4 Dokumentární filmy 120
10.5 Publikované paměti 120
10.6 Literatura 121
10.7 Internetové zdroje 132

Abstrakt

Tématem předkládané práce je přenos traumatu z holocaustu z první na druhou generaci přeživších, přičemž se práce zabývá specifiky vývoje v rodinách v českých zemích a v Izraeli (a částečně v Německu a v Británii) a sleduje členy bývalé židovské obce v Uherském Brodě a souvěrce s ní propojené. Práce se zaměřuje na tradiční symptomy přenosu a na to, zda se ve zkoumaných rodinách objevily, nebo ne a proč, na identitu přeživších a jejich děti a na to, jaký je rozdíl v paměti mezi první a druhou generací přeživších.

Klíčová slova:

Čeští Židé, židovská historie, holocaust, přenos traumatu z holocaustu, paměť, identita

Abstract

The topic of the dissertation is transfer of the trauma from the holocaust from the first to the second generation of survivors where we deal with the specific development in Czech lands and Israel (and partly in Germany and Britain) and we observe members of the former Jewish community in Uherský Brod and survivors connected with it. The dissertation focuses on traditional symptoms of the transfer and investigates if they were present in researched families or not and why, on the identities of survivors and their children and on the differences in memory of the first and second generations.

Key words:

Czech Jews, Jewish history, holocaust, transfer of trauma from the holocaust, memory, identity

1 Úvod

Předkládaná práce si klade za cíl analyzovat vzpomínky na holocaust přeživších a jejich potomků a mezigenerační přenos traumatu u tzv. dětí holocaustu a dalších příslušníků jejich rodin na základě studia archivních pramenů, rozhovorů vedených metodou orální historie, dotazníků, soukromých archivů a literatury. Na téma historie holocaustu, soudobých židovských dějin i přenosu traumatu ze šoa již byly práce publikovány, nicméně tato studia je nová a pravděpodobně jedinečná v tom, že výběr narátorů je zvolen na základě jejich původu a příbuzenských vazeb v jedné židovské obci a městě, v Uherském Brodě, a proto tyto původní vazby můžeme považovat za jakousi sociologickou laboratoř. Všichni přeživší holocaustu první generace, jejichž životní osudy jsme zkoumali, buď přímo pocházeli z tohoto města na jihovýchodní Moravě, nebo s ním byli úzce spjati, protože zde bydleli jejich blízcí příbuzní (nejčastěji prarodiče), a část z nich se sem za rodinou přestěhovala po okupaci pohraničních území v roce 1938.

Práce analyzuje životní příběhy celkem šesti židovských rodin, dále jejich rodinných příslušníků, především partnerů, z nichž někteří byli nežidé. Díky sběru a výzkumu

desítek rozhovorů a množství dat je možné provést komparaci vývoje paměti v Československu a Izraeli a také komparaci toho, jak se jednotlivé rodiny vypořádaly se zkušenostmi z války i následujících období. Je možné také sledovat sociální prostředí, v němž rodiny žily. Dosavadní práce a výzkum konstatují jisté stereotypy, například to, že přeživší druhé generace, tzv. „děti holoucaustu“,[1] jsou zatíženy traumaty rodičů, kteří museli překonat fyzicky i psychicky náročné roky věznění v koncentračních a vyhlazovacích táborech, na útěku, či v ukrývání, kdy přišli o své rodiny, přátele a téměř veškerý majetek. Předpokládá se, že druhá generace přeživších vždy trpěla nějakými symptomy mezigeneračního traumatu daného zkušeností rodičů, což vztahy mezi rodiči a dětmi a život dětí negativně poznamenalo. Náš dosavadní výzkum však ukazuje, že ne vždy tomu tak bylo a že existují rodiny, kde rodiče měli s dětmi velmi dobré vztahy, v nichž se děti necítí být příliš nebo vůbec zatížené minulostí rodičů, nebo jim rodiče nevyprávěli v nevhodný čas o svých traumatických zážitcích. Další analýza rozhovorů, pramenů i literatury potvrdila část závěrů předchozích studií, nicméně přinesla také nové poznatky a informace v oblasti bádání o holocaustu, přenosu traumatu a rodinných vztazích.

Práce má několik částí. V první, teoretické části, popisuje detailně základní teze práce, shrnuje dosavadní výzkum a literaturu a sumarizuje prameny a bibliografii k tématu. Poté představuje teoretická východiska práce a metodologii, tedy postup při archivním výzkumu, při zpracování pramenů osobní povahy a analýzu metody orální historie. V další části vychází ze stručného popisu postavení židovské minority v předválečném Československu, během druhé světové války a poté se zaměřuje na historii české židovské komunity v českých zemích po roce 1945. Jádrem práce je již zmíněná analýza vybraných rozhovorů společně s analýzou archivních pramenů a primární i sekundární literatury jak české tak zahraniční provenience. Práce se ptá na otázku narativní identity[2]

[1] Helena Epsteinová, *Děti holocaustu,* Praha: Volvox Globator, 1994.

[2] Narativní identitu chápeme jako identitu vyprávěnou dle definice francouzského filozofa Paula Ricœura (1913–2005), který se v závěrečném období života zabýval mimo jiné právě identitou. Uvažujeme zde o vztahu mezi vyprávěním a identitou, jimž se Ricœur věnoval ve své studii *Čas a vyprávění* (1983–1985, česky 2001, 2003, 2007). Ve třetím svazku uvádí, že identitu lze uchopit pouze jako identitu narativní. Když člověk hovoří o minulosti, odpovídá tím „*kdo* jedná“. „Narativní identita tak může zahrnovat i proměnlivost a změnu subjektivního vnímání sebe sama, které se mění ve ‘tkáň vyprávěných historií‘ “ (Ricœur 2007, s. 350). Jak ovšem poznamenává Pechar, koncepci narativní identity je třeba chápat spíše jako specifický způsob formulace souboru otázek vztahujících se k identitě, než jako systematický pokus o odpověď.” Jakub Mlynář, „Paměť a narativita“, in *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám,* eds. Nicolas Maslowski, Jiří Schubert a kol., Praha: Karolinum, 2014, s. 222. Uvažování o narativní identitě, kde se proměňuje subjektivní vnímání sebe sama je vhodné pro naši práci, kde mimo jiné zkoumáme vnímání minulosti u jednotlivce i individuální a kolektivní paměť. Více o narativní identitě a koncepci Paula Ricœura viz taméž, s. 221–224.

osob, které prožily hluboká traumata během druhé světové války a na to, jak se jejich zkušenost po skončení války diferenciovala. Dále hledá odpovědi na otázky, jak vzpomínají na holocaust příslušníci první a druhé generace přeživších a v čem se jejich paměť liší. V neposlední řadě zkoumá předkládaná práce otázku toho, jak individuální paměť ovlivňuje paměť kolektivní a jak důležité události v životě jedinců ovlivňují a proměňují jejich pohled na šoa a konstrukci jejich vlastní minulosti a identity. V neposlední řadě se ptáme na to, jak se liší paměť na holocaust u první a druhé generace a také, jak se liší vzpomínky na rodinnou minulost těchto dvou generací.

1.1 Výzkumné otázky

Ač existují studie zabývající se obecně poválečným vývojem, historií židovských komunit či osudy jednotlivých přeživších, spojujícím prvkem našich rozhovorů u první generace a bádání je zkušenost původu vybraných narátorů pocházejících z židovské obce v Uherském Brodě, této dříve významné moravské *kehily,* nehledě na to, jaké byly jejich životní osudy v pozdějších letech. V předkládané studii jsou analyzovány životní příběhy přeživších holocaustu a jejich dětí, dále je stručně popsána jejich válečná historie a historie jejich rodin a je zkoumán dopad zkušenosti holocaustu na život našich protagonistů, jejich dětí a na život židovské komunity. Práce zkoumá, zda v analyzovaných rodinách došlo k přenosu traumatu holocaustu z první na druhou generaci přeživších a pokud ano, jaké symptomy tohoto zatížení se v rodině vyskytly. Stejně tak je však důležité pochopit to, proč a díky jakým podmínkám se tradičně uváděné symptomy (Epstein, Glassman) přenosu traumatu ze šoa nevyskytly a důraz je kladen na jedinečnost zkušenosti a prožitku v každé ze zkoumaných rodin. Vycházíme tedy z premisy, že je možné zkoumat předem vybádaná a definovaná traumata, zátěže, reakce a mezigenerační vztahy a dopady válečných těžkostí, nicméně v každé ze zkoumaných rodin musíme respektovat historickou zkušenost, sociální a politický kontext a v neposlední řadě i faktory jako např. osobnostní rysy našich protagonistů. Jedním z cílů práce je tedy přinést nový pohled na moderní historii českých Židů optikou orální historie, historie a částečně sociologie, psychologie a filozofie. Dále se ptáme:

- Jaké místo má paměť a prožitek holocaustu v životě lidí, kteří tragédii šoa přežili, a jak ovlivňovaly jejich život?
- Jaká je individuální paměť na holocaust u našich protagonistů a jaká byla a je kolektivní paměť na šoa v Československu a v Izraeli?
- Existuje nějaká událost z poslední doby, která ovlivnila pohled narátorů na šoa? –

Předkládaná práce pokrývá časové období od holocaustu do současnosti. Umožňuje tak nahlédnout do historie českých Židů během válečných let, po skončení druhé světové války, před dvaceti lety a v současné době. Nástrojem pro to jsou především rozhovory vedené autorkou práce. Jako doplňující jsou použity rozhovory vedené jinými autory, kde životopisná vyprávění byla zaznamenána před dvaceti lety, v současné době a v některých případech po skončení války, případně v průběhu druhé poloviny dvacátého století obecně (např. rozhovory pro izraelský institut Yad Vashem, nebo rozhovory natočené tazately pro nadaci Stevena Spielberga.) Rozhovory autorka vedla v češtině nebo v angličtině se základy moderní hebrejštiny. Tabulka 1 uvádí jména, vztahy v rodině a státy hlavních protagonistů naší práce.

První generace			**Druhá generace**		
Willy Bock	Izrael	otec	Hannah Givon	Izrael – Velká Británie	dcera
Adolf Rosenfeld	ČR	otec	Marie Petr a Jiří Rosenfeldovi	ČR ČR	snacha synové
Max Mannheimer	Německo	otec	Eva Faessler Ernst Mannheimer	Německo Německo	dcera syn
Magda Barnea	Izrael	matka	Efrat Barnea	Izrael	dcera
Ruth Bondy	Izrael	matka	Tali Bashan	Izrael	dcera
Jiří Diamant	Nizozemí	otec	Jarmila Diamantová	Nizozemí	manželka

Tabulka 1

V poslední fázi výzkumu jsme zjišťovali, zda a které události z poslední doby ovlivnily pohled přeživších na šoa. Jednalo se zvláště o pandemii covidu a válku na Ukrajině a nakonec válku Izraele s Hamásem, která vypukla 7. října 2023 po bezprecedentním útoku na izraelské rodiny během slavení svátku Simchat Tóra. Část přeživších hovořila o pocitech ohrožení, strachu, vracely se jim do paměti vzpomínky z dětství, které dříve zůstávaly již uložené hluboko v paměti. Pandemie covidu se všemi svými dopady na společnost, zdraví a bezpečnost způsobila některým lidem zhoršení zdravotního stavu, psychické a psychiatrické potíže, urychlení stárnutí až demenci, jak si ukážeme na

konkrétních příkladech. Nová situace, která mohla připomínat válečná omezení a hlavně byla nová a mladšími generacemi nečekaná a nevyzkoušená, přinesla omezení cestování, svobody, možností kontaktů s příbuznými a přáteli, možnost navštívit původní vlast. To vše ovlivnilo vnímání minulosti a přítomnosti u nejstarší generace. Válka vIzraeli pak má velký negativní dopad na první generaci přeživších, zvláště prvotní šok a postupné zveřejňování brutality útoku teroristů. Trvalo týdny, než byly přeživší schopni sebrat všechny síly a postavit se tomuto zlu.[3]

Všechna interview z druhé generace, u nichž jsme zaznamenali ochotu otevřeně hovořit o rodinné minulosti, mezigeneračních vztazích, paměti na holocaust a traumatech, jsou ženy. Může se sice jednat o shodu okolností, že dětmi byly (i) dcery, že se nám podařilo získat je pro výzkum, ale pokud uvážíme genderové hledisko, naše práce ukazuje, že ženy jsou ochotnější a otevřenější vypovídat o traumatických událostech a pociťují potřebu sdílet historii své rodiny.

1.2 Metodologie

Vedle analýzy odborné literatury a pramenů jsou v předkládané práci použity rozhovory s narátory-přeživšími jak z České republiky, tak žijícími v zahraničí, a dále rozhovory s druhou generací přeživších, celkem dvanáct rozhovorů realizovaných v České republice a dále v Izraeli, Německu, Nizozemí a ve Velké Británii. Na tomto místě je třeba poznamenat, že část rozhovorů, jedná se o část nejnovějších interview, byla vedena online z důvodu pandemie covidu a jejích následků. Rozhovory byly naplánovány na jaro 2020, ale z důvodu omezení cestování musely být odloženy. Později se podařilo kontaktovat tyto a několik nových narátorů znovu a rozhovory domluvit, nicméně z důvodů finančních a časových rozhovory proběhly online formou. Pro jednu z dcer známého přeživšího holocaustu nebylo komfortní realizovat ani online video-rozhovor, proto odpovědi na otázky a vyprávění o životě rodiny zaslala v písemné podobě.

Rozhovory analyzujeme metodou orální historie.[4] Skrze tyto rozhovory a jejich komparaci zkoumáme mezigenerační vztahy ovlivněné traumatem rodičů a zároveň

[3] Náš telefonát s Magdou Barnea po sedmi týdnech od útoku Hamásu ukázal, jak tato brutalita zasáhla stáří přeživší. Brzy se sice dokázala vzchopit a I na základě předchozích životních zkušeností čelit každodenním výzvám pevně a s úsměvem. Rozhovor autorky s Magdou Barnea vedený 10. prosince 2023 online.

[4] *Oral History Interview Guidelines,* Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2007, Miroslav Vaněk a Pavel Mücke, *Naslouchat hlasům paměti,* Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, 2007, Steve Hochstadt, „The Social History of Jews in the Holocaust: The Necessity of

chceme ukázat, že narátoři vyšlí z těchto úzkých rodinných vazeb poválečných židovských rodin mohou badatelům nabídnout jedinečný obsah a témata pro studium sociální a každodenní historie. Opíráme se tedy o kvalitativní metody, které nám umožňují důkladné prozkoumání témat rozhovorů a zároveň několik srovnání: 1) srovnání zkušeností dvou generací a 2) srovnání zkušeností rodin, které zůstaly v Československu a těch, které si vybudovaly nový domov v zahraničí, to je v Izraeli a částečně v Německu a ve Velké Británii. Na fenomén holocaustu můžeme pohlížet ze dvou rovin, z pohledu makroperspektivy a, jako v našem případě, pohledem mikroperspektivy, kde jsou centrem pozornosti „oběti" ne tolik „pachatelé".[5] Na příkladu vzpomínek našich narátorů tak ukazujeme i obecně společenské, kulturní a každodenní dějiny židovských obcí v českých zemích po druhé světové válce, resp. českých přeživších, kteří svou obec udrželi už jen pomyslným způsobem, rozptýleni na různých místech ve své původní vlasti i v emigraci. Celkem byly uskutečněny a analyzovány desítky rozhovorů a z těchto poznatků předkládaná práce vychází, nicméně v práci samotné je detailně využito a prezentováno dvanáct vybraných životních příběhů českých přeživších. Příhodně charakterizují rozhovory dva významní autoři, kde Aleida Assmann konstatuje, že primárním cílem orálněhistorických rozhovorů „není popsat, co a jak se přesně odehrálo, ale spíše jaký to byl pocit, nacházet se vprostřed těchto událostí; poskytují nám velice osobní zúčastněné pohledy".[6] Podobně charakterizuje orální historii i Georg G. Iggers: „Hlavním účelem těchto rozhovorů není rekonstruovat minulost, nýbrž zjistit, co se zachovalo v lidské paměti. Nebylo důležité, zda tyto vzpomínky odpovídají skutečnosti či nikoliv, nýbrž porozumět tomu, jak tito lidé vnímali svou vlastní minulost."[7]

Předkládaná práce využívá archivní prameny z institucí podstatných pro studium dějin českých Židů a holocaustu: v České republice Národní archiv (matriky židovské obce v Uherském Brodě, HBMa 2246, 2247, 2249, 2252, 2253 a Index matriky zemřelých), Ústřední vojenský archiv (sign. 24–6–7), fondy týkající se holocaustu v Židovském muzeu v Praze (sign. 554, 3306, 39648, 39955, 39956, 41547 ad., kazeta č. 780 a–c), Moravský zemský archiv v Brně, kde se nachází materiály o kolaboraci (sign. MZA: 4550/06, značka fondu C143, inv. č. Ls 109/1947, karton 96, 97, C 143, Mimořádný lidový soud v UH, Katalog trestních spisů, B 258 Oberlandrát Zlín, karton 29, inv. č.

Interviewing Survivors." In: *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* Vol. 22, No. 3/4 (83), 20 Jahre, 1997: Zentrum für Historische Sozialforschung: Teil II: Politik und Gesellschaft, s. 254–274.

[5] Srovnej Jakub Mlynář, *Identita mezi pamětí a vyprávěním: Sociologická analýza.* Disertační práce. Praha: FF UK, 2016, s. 55.

[6] Aleida Assmann, "History, Memory and the Genre of Testimony", In: *Poetics Today,* Vol. 27, No. 2, 2006, s. 261–274, s. 263.

[7] Georg G. Iggers, *Dějepisectví ve 20. století,* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 73.

1551/7, inventáře B 254 a B 258), v Okresním archivu v Uherském Hradišti (Archiv Města Uh. Brodu, fond Okresní soud Uherský Brod /1831/ 1850–1960, Okresní úřad Uherský Brod /1805/ 1850–1945 /1958) a v Archivu a Knihovně Muzea Jana Ámose Komenského v Uherském Brodě (archiv Uherský Brod, *Poznámky z doby okupace,* Výroční zprávy gymnázia, Zápisy o schůzích Židovské náboženské obce v Uherském Brodě, *Z doby okupace Uherského Brodu).* Další archivní materiály jsou čerpány ze zahraničních archivů: z archivu Památníku Jad Vašem v Jeruzalémě a z knihovny a archivu *United States Holocaust Museum* ve Washingtonu (*Registry of Survivors*). Online prameny k židovské historii nabízí databáze USC Shoah Foundation, The Institute for Visual History and Education a její Visual History Archive.

Předkládaná práce dále těží z dobového tisku a literatury, například z místních periodik v Uherském Brodě a v neposlední řadě z rozsáhlého soukromého archivu autorky, který obsahuje korespondenci s desítkami přeživších a jejich příbuznými a známými a další prameny osobní povahy (ego-dokumenty). Dále jsou zahrnuty soukromé/rodinné archivy několika narátorů.

1.3 Přehled výzkumu moderních dějin českých Židů, holocaustu a přenosu traumatu ze šoa

Česko-německo-židovské soužití, charakteristické pro historii českých zemí, bylo zničeno následky vlád dvou totalitních režimů dvacátého století. Toto jedinečné společenské klima dalo vzniknout prostředí, v němž se můžeme zabývat otázkami, které, například kvůli nedostupnosti pramenů, nebylo možné v devadesátých letech 20. století zodpovědět. Židé, kteří žijí v českých zemích přes tisíc let, vytvořili společenství, které sehrálo důležitou roli v československé (české) společnosti, politice, umění, průmyslu i vzdělanosti. Druhá světová válka a tragédie holocaustu proměnila navždy tvář tohoto společenství i soužití české většiny s židovskou menšinou. Přesto, že bylo mnohé napsáno o historii českých Židů, je důležité zkoumat dějiny českých Židů novým pohledem a s využitím všech dostupných pramenů a literatury. Je nezbytné ptát se, jakou roli hrála tragédie šoa v životě jednotlivců, rodin a společnosti, především v židovském prostředí, ale také ve většinové společnosti. Dopad holocaustu na další generace studujeme za pomocí pramenů, dosud vydané literatury české i zahraniční provenience, rozhovorů s přeživšími první a druhé generace a v neposlední řadě přemýšlíme nad shodnými či odlišnými trajektoriemi vývoje židovských komunit v Československu a v zahraničí, především v Izraeli a dále v Německu, Nizozemí, ve Velké Británii a v USA.

V uplynulých čtyřech letech navíc přidal naléhavosti tomuto výzkumu vývoj s pandemií nemoci covid a válek na Ukrajině a v Izraeli, kdy narostla potřeba zabývat se tématem traumatu, jeho přenosem a také se proměnilo naše bádání, protože pamětníci holocaustu jsou přímo ovlivněni jednak strachem z nové nemoci a nyní i novou válkou na Ukrajině, která probíhá v jejich blízkosti. Vnímání historie i sebe sama, tedy vlastní identity narátorů se tak znovu proměňuje a stojíme před novými výzvami v bádání i zpracování předkládaných témat.

Dosavadní výzkum tématu se sice již zabýval jak přeživšími holocaustu, tak druhou generací přeživších, stejně jako byly publikovány studie o historii českých Židů, soužití většinové společnosti s menšinami a emigrací z Československa, nicméně předkládaná práce přináší kapitolu z moderních dějin českých Židů na základě analýzy prací etablovaných autorů starších generací i mladších odborníků žijících jak v České republice, tak v zahraničí, což v mnoha případech přináší odlišné perspektivy i závěry, v posledních letech především o nových, dříve neprobádaných tématech.

Kateřina Čapková v knize *Dopisy z Prahy 1939–1941*[8] přináší společně s R. C. Shapirou a H. Czerner nové možnosti zkoumání šoa. Zatímco ve svých předchozích studiích se věnuje „klasickému" historickému výkladu dějin českých Židů (i když boří tradiční mýty a stereotypy, které po desetiletí přežívaly), tento soubor dopisů ukazuje holocaust v pohledu osobních a rodinných vazeb a umožňuje porozumět tomu, jak válku prožívali Židé v ohrožení, jaká dilemata museli řešit a co je vedlo k rozhodnutí k emigraci, útěku, či odeslání dětí do ciziny. Tato edice zpracovaná přední českou historičkou holocaustu je příkladem práce s prameny a pro předkládanou práci ukazuje možnosti použití korespondence přeživších či jejich rodin. Rozsáhlá studie Blanky Soukupové *Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti*[9] je výjimečným zdrojem pro zkoumání poválečné historie židovských obcí v českých zemích i osudu jednotlivců. Díky statím o identitě přeživších je důležitým zdrojem pro předkládanou práci a vyniká velkým množstvím pramenů a literatury, ze kterých autorka čerpá. Jedná se o jednu z mála detailních publikací o tomto období pro studium vývoje židovské minority v Československu (vedle především diplomových a disertačních prací, které na toto téma, respektive na dílčí témata týkající se tohoto časového období, byly obhájeny či publikovány: např. Petrem Sedlákem[10] nebo Janou Matějíčkovou[11]) od druhé světové

[8] Kateřina Čapková, Raya Czerner Schapiro a Helga Czerner Weinberg, *Dopisy z Prahy 1939–1941,* Praha: Irene, 2017.

[9] Blanka Soukupová, *Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti,* Bratislava: Marenčin PT, 2016.

[10] Petr Sedlák, *Poté. Postoj a přístup k Židům v českých zemích po druhé světové válce (1945–1947/1953),* Brno: Masarykova univerzita, 2009.

války až do roku 1989. Historií Židů v českých zemích se zabývala řada etablovaných autorů z Židovského muzea v Praze (Alexandr Putík[12], Arno Pařík[13], Jana Šplíchalová[14], Iveta Cermanová[15] či Jiří Fiedler[16]), nebo historici jako Tomáš Pěkný[17], kteří popsali historii českých Židů a přinesli dodnes uznávané a přijímané studie. V zahraničí i u nás je často za jednoho z nejdůležitějších klasických oborníků na české židovské dějiny dodnes považován Hillel Kieval.[18] Pro studium holocaustu českých Židů nesmíme opomenout *Terezínské studie a dokumenty,* které vychází v české i německé verzi a řadu let do nich přispívají mnozí etablovaní čeští historici holocaustu jako Miroslav Kárný, Jaroslava Milotová, Anita Franková, Lenka Matušíková (jedná se často o autory působící dříve také v Židovském muzeu v Praze nebo v Památníku Terezín), i uznávání zahraniční odborníci jako Ruth Bondy, u které se snoubí jak detailní erudovanost znalosti pramenů i čtivý styl psaní, tak vlastní zkušenost prožití holocaustu.

Pro naši práci jsou zásadní nejnovější studie historiků zabývajících se dějinami českých Židů. Tito autoři jsou některými nazýváni jako „revizionisté“, ovšem pro shrnutí tématu a další analýzu, zvláště na mezinárodní scéně nelze jejich díla pominout, naopak bez nich již nemůžeme o historii českých Židů diskutovat. Nejvýznamnější a nejdiskutovanější studií v oboru v poslední době je kniha Anny Hájkové *Poslední ghetto. Všední život v Terezíně.*[19] Vedle detailní a nově pojaté historie ghetta je studie chápána jako sociologická analýza vězeňského prostředí či společnosti v extrémních podmínkách. Pro moji práci je nezbytným doplňkem pro chápání terezínských zkušeností mých narátorů a pro pochopení chování člověka v náročných a výjimečných situacích. Publikace

---

[11] Jana Matějíčková, *Holocaust uherskobrodských Židů v letech 1939–1943,* diplomová práce, Brno: Masarykova univerzita, 1993.

[12] *Alexandr Putík a Olga Sixtová, Dějiny Židů v Čechách a na Moravě. Od počátků po emancipaci*. Průvodce expozicí. Maiselova synagoga, Praha: ŽMP, 2002, Alexandr Putík, *Dějiny Židů v českých zemích v 10.–18. století*, Praha: ŽMP, 2015.

[13] Arno Pařík a kol., *Historie Židů v Čechách a na Moravě – Od emancipace do současnosti,* Praha: Židovské muzeum, 2015, Arno Pařík a Jiří Fiedler, *Staré židovské hřbitovy Čech a Moravy,* Praha: Paseka, 1991.

[14] Jana Šplíchalová, „T*ruth and Lies: Filming in the Ghetto Terezín, 1942 – 1945”, in: Judaica Bohaemiae XLIX-1*, 2014, Židovské museum v Praze, str. 107–116.

[15] Iveta Cermanová, Dana Veselská a Alexandr Putík, *Mazal tov – hodně štěstí – good luck – Židovské svatební obřady: Historie a současnost,* Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007.

[16] Jiří Fiedler a Arno Pařík, Židovské památky v Čechách a na Moravě, Praha: Sefer, 1992. Jiří Fiedler také vytvořil ceněnou databázi *Dějiny Židů v Čechách a na Moravě,* která je dostupná v Židovském muzeu v Praze. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2000.

[17] Tomáš Pěkný, *Historie Židů v Čechách a na Moravě,* Praha: Sefer, 2001.

[18] Hillel J. Kieval, *The Making of Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia, 1870–1918,* Oxford: Oxford University Press, 1988*, Languages of Community: The Jewish Experience in the Czech Lands,* Berkeley: University of California Press, 2000.

[19] Anna Hájková, *Poslední ghetto. Všední život v Terezíně,* Praha: Kalich, 2021.

Hájkové je většinou přijímána pozitvně jako důležitý příspěvek k dějinám každodennosti v Terezíně a poznání vynuceného prostředí, v němž židovští vězni žili, ovšem v Izraeli vyvovala i silně negativní reakce, upozorňující např. na pozornost věnovou údajnou prostituci židovských žen, což podle mnoha názorů znesvěcuje památku zahynuvších i přeživších. V dalším období bude třeba analýzy toho, nakolik je či není vhodné otvírat určitá témata výzkumu a zda je svoboda vědeckého zkoumání důležitější než následky, které mohou jeho výsledky způsobit. Dalším otevřeným polem pro další debatu je hluvší srovnání výzkumů v různých zemích, perspektiva a zkušenost vědců lišící se vedle vzdělání i vlivem politické a společenské situace (např. Československo a Izrael). Kniha *Poslední ghetto* vyvovala i v rodinách přeživších druhé generace a v okruhu jejich známých, často univerzitních badatelů a učitelů hluboké pohoršení. Další studie týkající se historie českých Židů, holocaustu, kolaborace a retribuce přináší Benjamin Frommer.[20] Pro naši práci je nejdůležitější Frommerova studie v nedávno vydané knize *Židé v českých zemích. Společná cesta dějinami,* v níž Frommer společně s dalšími autory obecný kontext událostí doplňuje mnoha příklady z životních příběhů českých Židů a díky své znalosti českých archivů přináší řadu zajímavých detailů z každodennosti protektorátního života. Obecnou historii českých Židů tak doplňuje pestrou paletou z mikrohistorie toho, co čeští Židé během šoa prožívali.[21] Kniha Frommera a jeho spoluautorů vyvolala u části českých historiků kritiku, dílu však nelze upřít velký přínos v historiografii české židovské komunity, protože od doby vzniku *Historie českých Židů* Tomáše Pekného nebyla žádná souhrnná analýza napsána a sepsat historii českých Židů je výzva přesahující možnosti jedné studie. Dílo Čapkové, Frommera a dalších v souladu s novými trendy v historiografii otvírá nové pohledy na česko-německo-židovské soužití. V tomto se pokoušíme na jejich práci navázat.

Jan Láníček se ve svých studiích zabývá otázkou vztahu Čechů k Židům po skončení druhé světové války a také tím, jak bylo pro přeživší nesnadné vyrovnat se s absencí příbuzných a přátel. Podle něj „vnímání přítomnosti a absence je vždycky individuální a je utvářeno předchozími osobními zkušenostmi a očekáváními. I skupinové vnímání přítomnosti a absence je tvořeno jednotlivci, kteří zprostředkovávají tato očekávání pro určitou skupinu.“[22] Některé studie publikoval Láníček společně s Hanou Kubátovou, která

[20] Benjamin Frommer, *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu.* Praha: Academia, 2010, „Expulsion or Integration: Unmixing Interethnic Marriage in Postwar Czechoslovakia“ in: East European Politics and Societies, 14:2 (Spring 2000), s. 381–410.
[21] Benjamin Frommer, „Holocaust v Čechách a na Moravě“, in: Kateřina Čapková a Hillel J. Kieval (eds.), *Židé v českých zemích. Společná cesta dějinami,* Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2022, s. 241–291.
[22] V originále: *“...perceptions of presence and absence are always individual, and are shaped by previous personal experiences and expectations. Even group perceptions of presence and absence are formed by*

mimo jiné brilantně popsala česko-židovské vztahy během a po holocaustu a paměť na šoa ve střední a východní Evropě.[23] Wolf Gruner přinesl před několika málo lety pro Čechy zajímavou analýzu toho, jakou roli hráli během druhé světové války a holocaustu Němci a Češi a jak se Židé jako menšina v tomto sepětí vyrovnávali se zhoršujícími se podmínkami vedoucími až k politice vyhlazení.[24]

Dalšími zdroji pro naši práci jsou studie z oblasti historické sociologie, především o paměti.[25] Výchozí teoretickou studií pro naše chápání paměti jsou úvahy Šubrta a Maslowského, analyzující koncepty Maurice Halbwachse a soudobé teorie paměti. Vedle nich zpracovává z pohledu historika téma paměti a historického vědomí Miroslav Hroch,[26] což je pro předkládanou práci důležité, protože autorka vychází z prostředí historického a práce s narátory vyžaduje mimo jiné zvažovat jejich vnímání paměti, historie a přítomnosti, podobně jako posun paměti a podoby jejich vzpomínek. Toto téma brilantně zpracovala historička jeruzalémského institutu Jad Vašem, Sharon Kangisser Cohen.[27] Kangisser Cohen se zabývá otázkou, jak se proměňují svědectví přeživších v čase vzhledem k jejich identitě, jak jejich vnímání minulosti ovlivňuje měnící se sociální kontext a jak přeživší konstruují a interpretují svoji minulost v čase i svoji identitu. Kangisser Cohen analyzovala rozhovory vedené po skončení války a poté je srovnávala s rozhovory uskutečněnými o desetiletí později. Pro naši práci je tato studie zásadní, protože můžeme navázat analýzou podobných rozhovorů v českém prostředí a analyzovat rozhovory dosud nezpracovanou perspektivou. V další své práci analyzuje Kangisser Cohen společně s Evou Fogelman a Dalii Ofer narativy dětských přeživších holocaustu.[28] Společně s dalšími autory zkoumají svědectví poválečných dětí z pohledu historického, psychologického ad. Jejich studie upozorňují na výzvy, kterým čelí

---

individuals mediating these expectations on behalf of a particular group." (překlad autorka) Jan Láníček, *Arnošt Frischer and the Jewish Politics of Early 20th-Century Europe,* London: Bloomsbury Publishing, 2017, s. 279.

[23] Hana Kubátová a Kateřina Králová (eds.), *Návraty: Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy,* Praha: Karolinum, 2016.

[24] Wolf Gruner, *The Holocaust in Bohemia and Moravia. Czech Initiatives, German Policies, Jewish Responses*, New York and Oxford: Berghan Books, 2019.

[25] Jiří Šubrt (společně s Nicolasem Maslowskim a kol.), *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám,* Praha: Karolinum, 2014.

[26] Miroslav Hroch, „Paměť a historické vědomí očima historika", in: Jiří Šubrt (společně s Nicolasem Maslowskim a kol.), *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám,* Praha: Karolinum, 2014, s. 46–66.

[27] Sharon Kangisser Cohen, *Testimony and Time: Holocaust Survivors Remember,* Jeruzalém: Yad Vashem Publications, 2014.

[28] Sharon Kangisser Cohen, Eva Fogelman and Dalia Ofer (eds.), *Children in the Holocaust and its Aftermath: Historical and Psychological Studies of the Kestenberg Archive.* Oxford – New York: Berghahn Books, 2017.

odborníci zabývající se těmito rozhovory, protože narátoři vzpomínají na závažné události, které prožili ve svém dětství, a v čase konání rozhovorů může být jejich konstrukce minulosti a identity odlišná. Předkládaná práce se snaží uchopit tato svědectví poválečných dětí a analyzovat jejich historické vědomí a narativní identitu, která se proměňuje v čase. Joanna Michlic a další autoři v jí vydané edici esejí přináší nový pohled na dopad holocaustu na jednotlivé přeživší i psychologickou dynamiku jejich rodin poté, co jejich členové prožili extrémní změnu osobnosti (*„extreme personality change")* a těžká osobní traumata.[29] Pro naši práci je podnětných i několik dalších zásadních studií zabývajících se pamětí. Paul Ricœur[30] analyzuje problematiku paměti a naší práce s vlastní pamětí, takže jeho studii využíváme pro zpracování hodnoty paměti a vlastních prožitků u osob, které prožili hluboká traumata. George Herbert Mead a jeho studie o paměti a sociální interakci jedince ve společnosti[31] slouží k analýze toho, jak přeživší holocaustu ovlivňovaly události po druhé světové válce i během ní a jak se, na základě těchto společenských podmínek, proměňovala jejich narativní identita. Obě tato podnětná díla poslouží další analýze lidské paměti poté, co skončí válka v Izraeli a bude reflektována zkušenost a posléze paměť na trauma, jakým je napadení Izraele Hamásem. Očekáváme studie přehodnocující židovskou a izraelskou identitu, přičemž práce Ricœura a Maeda mohou pomoci tuto badatelskou práci dobře zvládnout. Miloš Havelka se dlouhodobě zabývá otázkou smyslu českých dějin, národnostními menšinami, identitou a historickým vědomím a jeho studie jsou základem pro naši analýzu v pohledu na otázku pojetí národních českých dějin, v úvahách o totalitních režimech, otázce náboženství a modernity a také pro užitečný přehled historického a sociologického vývoje.[32]

Hlavním zkoumaným tématem práce je přenos trumatu. Ten inicioval mnohá zkoumání vědců z různých oborů. Dosavadní výsledky výzkumu ukázaly, že druhá generace přeživších trpěla v mnoha případech od dětství tím, že jim rodiče vyprávěli příběhy z války, zlehčovali utrpení dětí srovnáváním s tím, co sami prožili, nebyli jim oporou, nebo v nich chtěli mít tzv. „pamětní svíce" jakožto památku na zemřelé příbuzné. Další studie zmiňují problematické navazování partnerských vztahů u dětí přeživších a naopak

[29] Joanna Beata Michlic (ed.), *Jewish Families in Europe, 1939–Present: History, Representation, and Memory,* Waltham, Brandeis University Press, 2017.

[30] Paul Ricœur, *Memory, History, Forgetting,* Chicago: The University of Chicago Press, 2004.

[31] George Herbert Mead, *Mysl, já a společnost.* Praha: Portál, 2017.

[32] Miloš Havelka, *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky" 1895–1989.* Praha: NLN – Lidové noviny, 2001, *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění.* Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010, Miloš Havelka a kol. 2013. *Víra, kultura a společnost: Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století.* Praha: Pavel Mervart, 2013.

cílevědomost, vytrvalost a úspěchy v zaměstnání. *Děti holocaustu* Heleny Epsteinové[33] jsou klasickou studií pro zkoumání dopadu traumatu holocaustu z první na druhou generaci přeživších. Autorka, dcera rodičů narozených v Praze a přeživších šoa, kteří po válce emigrovali do USA, zkoumá traumata, těžkosti a obecně životní příběhy jiných „dětí holocaustu" po celém světě. Kniha je zásadní kvůli zpracování těchto osudů, jako zdroj dat o židovských rodinách a komunitách po celém světě a jako průkopnická práce, která inspirovala další autory a také potomky přeživších. Epsteinovou však musíme doplnit studiem nejnovějších poznatků v oboru, například z činnosti Institutu Rafael a Spolku Irene v Praze, hlavních „hráčů" na poli pomoci, terapie a výzkumu traumatu ze šoa v České republice. Jedním z nejzásadnějších počinů tohoto týmu odborníků jsou texty předních českých psychologů, psychiatrů, lékařů, antropologů atd., které vydali Martin Preiss a Daniela Vizinová pod názvem *Transgenerační přenos (nejen) traumatu* (2019) a nově *Transgenerační přenos. Trauma a odolnost* (2023). Tyto studie zkoumají mezigenerační předávání bolesti a jsou zásadní pro naši analýzu rozhovorů s oběma generaci přeživších a dalších pramenů. Zde publikující autoři se věnují tématu „tichého" předávání kulturního a psychického dědictví předchozích generací, definicím transgeneračního traumatu, jeho projevům, symptomům, které se rozvíjí u dětí přeživších či obranným mechanismům v rodinách s traumatem. Analyzují však nejen trauma, ale i možnosti resilience a v neposlední řadě poukazují na protipřenosové tendence u výzkumníků holocaustu a terapeutů.

V Izraeli se dnes tzv. druhé generaci přeživších a přenosu traumatu z holocaustu věnuje Hanna Yablonka, historička na Ben Gurionově univerzitě.[34] Vedle Hanny Yablonka se tématy historiografie holocaustu i mezigeneračními vztahy v rodinách přeživších zabývá profesor Shmuel Refael[35], jehož zkoumání ladino, sefardských Židů a přeživších a jejich rodin je dáno mimo jiné zkušeností jeho vlastní rodiny, která pocházela ze Soluně. Jako příslušník druhé generace natočil Refael rozhovory s přeživšími a jejich rodinami, které pocházely ze Soluně a okolí. Mohl tak podat svědectví podobné naší práci v tom, že se zaměřil na jednu komunitu a přeživší z ní a jejich rodiny, kde nám tato pomyslná „sociologická laboratoř" umožňuje zkoumat daná témata do hloubky a následně srovnat s jinými obcemi. Dan Michman z univerzity Bar Ilan v Ramat Gan, kolega profesora

[33] Helena Epsteinová, *Děti holocaustu, Praha: Volvox Globator,* 1994 (anglický originál vyšel v USA v roce 1979; podle svědectví některých narátorů druhé generace z Izraele, s nimiž jsme hovořili, to tehdy byla objevná kniha, která otvírala témata, která i pro ně byla klíčová).
[34] Hanna Yablonka, *Survivors of the Holocaust: Israel after the War,* New York: New York University Press, 1999.
[35] Shmuel Refael a Judith Tydor Baumel-Schwartz (eds.), *Researchers Remember: Research as an Arena of Memory Among Descendants of Holocaust Survivors, a Collected Volume of Academic Autobiographies,* Peter Lang Group AG, International Academic Publishers, 2021.

Refaela, ve své studii *Holocaust Historiography between 1990 to 2021 in Contexts* shrnul jednotlivá období výzkumu šoa a vyzdvihnul témata, jež byla bádána, i politický a společenský kontext, jenž zkoumání holocaustu ovlivňoval. Jeho práce nám přináší jedinečný pohled na bádání o holocaustu, zvláště v izraelském kontextu.[36]

Německá historička působící v Praze, Ines Koeltzsch, ve své oceňované studii *Praha rozdělená i sdílená. Česko-židovsko-německé vztahy 1918–1938* přinesla ostrou a důvtipnou případovou studiu o soužití majoritní společnosti s židovskou menšinou, kde jednotlivé komunity ovlivňovaly ty další a soužití se proměňovalo na základě politických a společenských podmínek. Tato práce je důležitá pro pochopení pestré společnosti v českých zemích před šoa, společenského kontextu, z něhož analyzovaní narátoři vyšli a jako předpoklad pro zkoumání doby poválečné.[37] Hasia R. Diner se sice nevěnuje přímo komunitě v Československu či Izraeli, ale protože zkoumá poválečné dějiny židovské komunity v mnohovrstevnatých polohách (literatura, liturgie, veřejná reprezentace, hudba atd.), je její kniha důležitým zdrojem pro výzkum poválečných židovských komunit, hlavně pro neotřelá a nová východiska, jak na minoritní dějiny v naší zemi pohlížet.[38] Protože jednou z mých metod výzkumu je orální historie, vycházím ve své práci ze studií Miroslava Vaňka a jeho kolegů z Centra orální historie, kteří shrnují historii metody, principy práce orálního historika, tedy sběr rozhovorů a všechny ostatní aspekty procesu vzniku rozhovoru a přinášejí cenné rady, jak rozhovory analyzovat a používat ve vědecké práci.[39] Vedle práce z produkce Centra orální historie AV ČR využíváme ve své práci poznatky zahraničních badatelů na poli orální historie a práci zahraničních institucí jako *United States Holocaust Memorial Museum.*

Předkládaná práce navazuje na práci diplomovou a na výzkum a učení na poli moderních židovských dějin v průběhu uplynulých let. Tato kapitola pojednává o teoretických a metodologických východiscích práce. V historickém kontextu práce vychází z historických studií, jmenovitě například studie Josefa Bartoše *Úvod do problematiky historického bádání a nauky o pramenech.*[40] Dalším „klasickým" autorem je Miroslav

[36] Dan Michman, *Holocaust Historiography between 1990 to 2021 in Context(s): New Insights, Perceptions, Understandings, and Avenues – An Overview and Analysis,* Jerusalem: Yad Vashem, 2022.
[37] Ines Koeltzsch, *Praha rozdělená i sdílená: Česko-židovsko-německé vztahy 1918–1938,* Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
[38] Hasia R. Diner, *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust. 1945–1962,* New York: New York University Press, 2009.

[39] Miroslav Vaněk a Pavel Mücke, *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie,* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2015.
[40] Bartoš, Josef. *Úvod do problematiky historického bádání a nauky o pramenech.* Olomouc:Univerzita Palackého, Filozofická fakulta, 1999.

Hroch a jeho kniha *Úvod do studia dějepisu.*[41] Zde získáme prvotní poznatky jak pracovat s texty, prameny, dokumenty, jak vlastně přemýšlet jako historici. Nicméně od dob vydání těchto prací byla publikována řada dalších inspirujících děl, kde na poli teorie dějepisectví můžeme zmínit následující:

Edward Hallett Carr (1892–1982), anglický historik, diplomat, politolog a novinář, měl ve své době zajímavé spojení s našimi dějinami: v době své kariéry diplomata byl zastánce politiky *appeasmeantu*, kterou Velká Británie praktikovala vůči nacistickému Německu a byl tudíž zastáncem postoupení českého pohraničí agresivnímu sousedovi. Stran historiografie je však Carr důležitý především tím, jak nově (ve své době) a odvážně hodnotí a komentuje uznávané osobnosti-historiky, pojetí dějin (např. známý historický výrok *wie es eigentlich gewesen ist,* jehož autorem byl historický realista Leopold von Ranke*)* a hlavně přístupy k psaní dějin. Asi nejznámějším Carrovým konceptem je rozlišení faktů mezi *facts of the past* a *historical facts,* kde první zmiňovaná kategorie znamená fakta, která historik považuje za nedůležitá, kdežto *historical facts* za důležitá. Zásadní je Carrovo přesvědčení, že historikovo rozhodnutí, do které skupiny informace o historii zařadí, spočívá pouze a jenom na jeho (libo)vůli.[42] V této souvislosti uvádí ve své první přednášce „Historik a jeho fakta" v knize *What is History?* (česky *Co je historie?)* příklad jistého prodavače perníku a jeho smrti v roce 1850.[43] Byla tato událost důležitá, nebo ne? A proč? Kdy a proč dáváme jako historici určitým událostem váhu a proč jiným ne? Carr zdůrazňuje subjektivitu historického psaní, zároveň však nabádá k důkladné znalosti faktů v co největší šíři a přemýšlení nad minulostí – i přítomností. Jak konstatuje v doslovu k českému vydání Josef Polišenský, Carr vždy „vedl spíše k otevřeným otázkám než ke kategorickým odpovědím.[44] Carrovi úvahy jsou pro naši práci inspirací v otázkách orální historie a zmiňované subjektivity, zvážení toho, co do práce zařadit a proč – aby se historie nestala jen psaním příběhů – a ve snaze pochopit myšlenkové pochody lidí, o kterých píšeme.[45] Při přípravě naší práce nás překvapilo, že Carr, který je evidentně minimálně v anglicky mluvících zemích považován za jednoho ze zásadních historiků a historiografů, byl autorem, se kterým jsme se během řady let svých studií historie dosud vůbec nesetkali. Jeho přednášky, vydané původně v roce 1961, mají v mnohém co nabídnout i dnešním čtenářům. Snaha napsat co nejlépe práci, které předchází poctivý sběr co nejvíce dat, už *během něj* zásadní promýšlení informací a následné tvoření díla, u kterého počítáme se subjektivitou, ale ta je jasně daná mnoha

[41] Hroch, Miroslav. *Úvod do studia dějepisu.* Praha: SPN, 1985.
[42] Carr, E. H. *Co je historie?* Praha: Svoboda, 1967, s. 12.
[43] Carr, E. H. *Co je historie?,* s. 14.
[44] Doslov J. Polišenského, který stojí za přečtení, pochopitelně s vědomím částí textu, poplatných době vydání. *Carr E. H. Co je historie?,* „Doslov. Edward Hallett Carr – netypický typ historika", s. 159–167.
[45] Carr, *Co je historie?,* s. 26.

faktory (a dnes už jistě není třeba ji odmítat jako například v začátcích orální historie v českých zemích), je nejspíše zásadní odkaz historiografické práce E. H. Carra, minimálně pro naši práci. Nutno však alespoň podotknout, že prvním, kdo analyzovavl souvislost mezi badatelskou konstitucí "faktů" a našimi "hodotami" byl před Carrem Max Weber.

Další obsáhlou publikací, která se zabývá problematikou bádání moderních a soudobých dějin z mnoha úhlů pohledu, je sborník *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* editovaný Janou Čechurovou a Janem Randákem.[46] Z něj jsme vycházeli v teoretické přípravě své práce, především týkající se témat jako korespondence, orální historie (více viz i dále), sekularizace, zkoumání totalitarismu a komunismu, místa paměti a paměťová studia (více bude pojednáno také později).[47] V neposlední řadě byli naším zdrojem z této knihy studie Víta Strobacha *Několik poznámek o antisemitismu jako problému českých dějin 19. a 20. století,*[48] podobně jako souhrn Dalibora Krčmáře z Památníku Terezín *Holocaust českých Židů.*[49] Čerpali jsme také z úvah Pavla Horáka *Dějiny každodennosti.*[50]

Nesmíme opomenout studie Miloše Havelky a další práce, se kterými jsme se setkali a z nich čerpali během doktorských studií. Za mnohé bychom rádi uvedli soubor úvah, článků a přednášek *Ideje – dějiny – společnost,*[51] kde vycházíme především z prací o konceptu modernizace, o našich moderních dějinách a totalitarismu a o sekularismu a vedle toho z obecných a základních shrnutích o historii, historické sociologii, sociologii, Weberovi a mnoha dalších konceptech.

---

[46] *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin.* Edd. Jana Čechurová, Jan Randák a kol. Praha: Nakladatelství Lidové noviny a Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2014.

[47] Pokorná, Magdalena, „Korespondence – meze a možnosti využití historického pramene", in: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* edd. Jana Čechurová, Jan Randák a kol. Praha: Nakladatelství Lidové noviny a Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2014, s. 286–311; Miroslav Vaněk a Pavel Mücke, „Orální historie", in: *Základní problémy moderních a soudobých dějin,* s. 421–448; Milan Hlavačka, „Sekularizace", in: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* s. 472–484; Jaroslav Šebek. „Koncepty zkoumání totalitarismu a vývoj komunismu v českých zemích ve 20. století", in: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* s. 558–570; Milan Hlavačka, „Místa paměti", in: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* s. 602–609; Miroslav Michela, „Paměťová studia", in: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* s. 610–628.

[48] Strobach, Vít, „Několik poznámek o antisemitismu jako problému českých dějin 19. a 20. století, in: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* s. 646–656.

[49] Krčmář, Dalibor, „Holocaust českých Židů", in. *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* s. 657–665.

[50] Horák, Pavel, „Dějiny každodennosti", in: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* s. 699–712.

[51] Havelka, Miloš. *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii myšlení.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010.

Jak už bylo zmíněno, orální historie tvoří jednu z páteří našeho výzkumu a přístupu k badatelské práci. Kombinujeme primární prameny tištěné povahy společně s rozhovory, a to již dříve uskutečněnými, anebo – většinou – rozhovory, které jsme sami vedli. Jedná se o desítky rozhovorů pořizovaných v průběhu řady let. Pro předkládanou práci jsme realizovali rozhovory s tzv. druhou generací přeživších holocaustu a potomky Židů, kterým se sice před šoa emigrovat podařilo, ale většinou je tato tragédie poznamenala například v širší rodině. Bylo již mnohé napsáno o povaze orální historie, před lety, kdy jsme v České republice s používáním orální historie začínali a kdy byla jakousi Popelkou mezi historickými metodami, často nepřijímána kolegy starší generace, nebo historiky „tradiční" školy. Mezi hlavní „otce zakladatele" orální historie u nás patří zmiňovaný Miroslav Vaněk. Vaněk je autorem řady studií nejdříve popisujících a obhajujících metodu orální historie od skript *Orální historie. Metodické a „technické" postupy,* vydaných na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci,[52] po nejčerstvější publikace jako *Třetí stranu trojúhelníku* a mnohé další,příspěvky do sborníku Čechurové a Randáka a monografie vycházející z řady grantů, jež sám či společně s kolegy z Centra orální historie AV ČR získal.[53]

Dle Vaňka můžeme orální historii charakterizovat jako metodu či obor, který je zaměřený „na sběr ústních svědectví osob, jež byly účastníky či svědky určité události, procesu nebo doby, kterou badatel zkoumá, nebo osob, jejichž individuální prožitky, postoje a názory mohou obohatit badatelovo poznání o nich samých, případně o zkoumaném problému obecně."[54] Před vedením rozhovoru je pro badatele/tazatele samozřejmostí co nejlepší příprava, a to jak studium relevantních informací o narátorovi a době, o které pojednává rozhovor či daný projekt, tak spolehlivá příprava nahrávacích/natáčecích pomůcek. Obvyklým postupem je vedení dvou rozhovorů s určitým časovým odstupem (pokud nám to okolnosti dovolují). První rozhovor může být více informativní, pramenem pro životní příběh narátora, druhý rozhovor se pak zaměřuje na konkrétnější témata související s okruhem našeho zájmu.

[52] Vaněk, Miroslav a kol. *Orální historie. Metodické a „technické" postupy.* Olomouc: FF UP, 2003.
[53] Vaněk, Miroslav – Mücke, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie.* Praha: Karolinum 2015, podrobnější informace např. na webu Centra orální historie ÚSD AV ČR, www.coh.usd.cas.cz.
[54] Vaněk, Miroslav – Pavel Mücke. „Orální historie". In: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin,* edd. Jana Čechurová, Jan Randák a kol. Praha: Nakladatelství Lidové noviny a Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2014, s. 421.

Co se týče již dříve shromážděných rozhovorů, čerpáme ve své práci ze sbírek Židovského muzea v Praze, tzv. *Shoah Foundation*[55] Stevena Spielberga[56] nebo archivu *Jad Vašem* v Jeruzalémě. Své vlastní rozhovory jsme započali sbírat již pro svoji diplomovou práci, a to jak v České republice, tak v zahraničí (Slovensko, Německo, Nizozemí, Velká Británie, Izrael a USA). Uskutečnili jsme desítky rozhovorů s přeživšími šoa, dále s narátory, kterým se podařilo před touto tragédií uprchnout, anebo se „sousedy" Židů, jejichž svědectví dotváří obraz dané komunity (například v Uherském Brodě, jehož bývalá židovská obec a její členové, či lidé s ní nějak spjati, tvořili případovou studii I naší absolventské práce). Rozhovory s druhou generací přeživších jsme nahrávali v ideálním případě osobně, situace ve světě daná pandemií covidu však náš výzkum zkomplikovala, protože cestování do zahraničí obecně a do Izraele zvlášť bylo ztížené a v některých obdobích nemožné. Část rozhovorů byla proto, jak už bylo uvedeno výše, realizována on-line formou s určitými omezeními, které pro náš výzkum a pro pravidla orální historie skýtají. Z výzkumných a časových důvodů je totiž nezbytné v realizaci rozhovorů pokračovat, protože i když druhá generace přeživších šoa ještě nedosahuje věku posledních žijících přeživších první generace, většina z nich je již vysokého věku.

Pro naši práci bylo důležité promyslet jednu skutečnost, související s tím, že své první rozhovory s židovskými přeživšími šoa a dalšími narátory byly vedeny již před delší dobou. Mezi jejich pořízením a psaním současného textu tedy existuje relativně dlouhý časový odstup, kde sice není žádný důvod zpochybňovat relevantnost rozhovorů, ale proměnila se zkušenost tazatele, tedy autorky stávající práce a také okolnosti – vyšla další díla, pokročil výzkum v dané oblasti bádání atd. V případech, kde to bylo možné, jsme se rozhodli doplnit starší rozhovory novými, kde výhodou může být jejich vzájemné srovnání a tudíž také analýza toho, jak se proměnilo smýšlení, myšleno sebehodnocení vlastních zkušeností, rolí a dějin narátorem, co se v jeho životě událo od doby posledního rozhovoru a jak jej to ovlivnilo (například právě zkušenost života s lety prožitými během nacistické perzekuce). Tazatel zde pak přináší nejen analýzy rozhovorů vedených před několika lety, ale také komparaci s dnešní interpretací starších i nejnovějších rozhovorů. To, co by snad mohlo být považováno za slabou stránku práce, jsme se snažili vytěžit jako pozitivum, protože náš archiv rozhovorů obohacený navíc korespondencí,

[55] Celým jménem *Survivors of the Shoah Visual History Foundation.* V České republice je umožněn přístup k tisícům rozhovorů v mnoha jazycích prostřednictvím Centra vizuální historie Malach, kteréozh v roce 2010 vzniklo při MFF UK. Více viz https://ufal.mff.cuni.cz/malach

[56] Nadace vznikla po masovém úspěchu filmu *Schindlerův seznam,* kdy se Spielberg rozhodl podpořit vznik nadace která zaštítí sběr rozhovorů s přeživšími holocaustu po celém světě, tak, aby "další generace nikdy nezapomněly". Ve VHA se celkem nachází více než 1 000 rozhovorů v českém a slovenském jazyce, a dalších 3 500 rozhovorů s lidmi, kteří uvedli Československo jako svou rodnou zemi.

fotografickým materiálem, osobními archivy pamětníků, jejich autobiografiemi, knihami, jejichž byli v některých případech autory, vzpomínkami pro rodinu a různé instituce stejně jako rozhovory pro jiné tazatele či v jiných projektech,[57] představují unikátní zdroj, pro naši práci zásadní a obecně přinášející nové poznatky a pohled na dané téma. V době psaní předkládané práce jsme samozřejmě byli limitováni tím, že většina narátorů z předchozích let, to znamená přeživších holocaustu první generace, v uplynulých letech zemřela. Miroslav Vaněk zajímavě poukazuje na to, jak s odchodem nejstarší generace (po asi 80 letech) se sdílená komunikativní paměť postupně a selektivně mění v „neživou" paměť kulturní (například svátků, historických tradic, monumentů…).[58] Nositeli paměti komunikativní, předávané z generace na generaci se tak stávají potomci oné zesnulé generace. Toto lze použít i v naší práci, kde zkušenosti přeživších holocaustu a jejich rodin, které nám ukazují dopad této tragédie na jedince, rodinu, komunitu a společnost, jsou popsány jednak nejstaršími narátory, narozenými před druhou světovou válkou, a poté jejich potomky, narozenými po válce v různých zemích. Rozhovory s nimi byly vedeny osobně, případně dáno okolnostmi on-line. Tyto skupiny narátorů se bezpochyby zásadním způsobem ovlivňovaly. Zároveň však vždy dbáme na jedinečnost každého lidského příběhu a individualitu narátora.

Jedním z hlavních fenoménů, se kterými orální historie pracuje, ostatně jako každá jiná historická metoda, je problematika lidské paměti.[59] Pracujeme s vědomím „protipólu" paměti a zapomínání, nicméně paměť už není brána jako zpochybnitelný zdroj informací, což se považovalo za slabinu orální historie v dřívějších dobách, nýbrž jakožto prostředek k nalézání nových a nových smyslů dějin.[60] Jak uvádí Vaněk, „paměť je pojímána více dynamicky jako tvárný, selektivní, intencionální, emocionální a ‚kaleidoskopický' proces, jenž neustále reorganizuje a transformuje naše minulé prožitky ‚pod dojmem' oněch současných (a v očekávání budoucích)."[61] Fenoménem paměti se zabýval také slavný francouzský historik Pierre Nora (koncept *lieux de mémoire),* zatímco pojmem „kolektivní paměť" neméně věhlasný autor, německý sociolog Maurice Halbwachs. Problematice individuální a kolektivní paměti, zvláště v narativech Židů ve dvacátém století, se budeme věnovat dále. Díla obou těchto velikánů humanitních věd jsou pro orální historiky jedním ze „základajících" konceptů, které ve svých, zvláště teoretických studiích, zvažují.

[57] Jako příklad můžeme uvést Výpověď Ervína Bergera pro projekt *Czechoslovak Jewry´s Resistance against Germans,* Hebrew University of Jerusalem, 22. 5. 1971., nebo rozhovory uskutečněné v rámci projektu *Paměť národa* (Jiří Diamant, Max Mannheimer, Magda Barnea, Ruth Bondy).
[58] Vaněk – Mücke, s. 424. (Čechurová – Randák)
[59] Vaněk – Mücke, s. 422 (Čechurová – Randák).
[60] Vaněk – Mücke, s. 422 (Čechurová – Randák).
[61] Vaněk – Mücke, s. 423 (Čechurová – Randák).

Za povšimnutí stojí i perspektiva toho, že orální historie nám většinově nabízí historii holocaustu z pohledu obětí. Bereme jako samozřejmost, že orální historie je demokratickou metodou, dala hlas menšinám, umožňuje hovořit o životním příběhu každému tázanému a je respektován jeho subjektivní pohled na svět. V oblasti historie holocaustu, jak upozorňují někteří autoři, byla dříve předkládaná historie psána perspektivou pachatelů.[62] Pokud se zachovaly nějaké psané dokumenty z období holocaustu, argumentuje Hochstadt, byly to většinou nacistické dokumenty. Psaná díla, deníky, poznámky, které si vedli vězni, a další, zvláště od roku 1941, byla většinou buď zničena, nebo byla do značné míry utajována, ukryta, takže se ani nenašly, nebo nepřežily. Orální historie proto napomáhá proměně historie vyprávěné pachateli v historii, kterou vypráví i oběti. Zároveň musíme vždy brát v potaz ještě jednu věc, a to je skutečnost, že historii holocaustu vypráví z pohledu přeživších pouze ti, kteří přežili. To znamená, že neznáme hlas těch, kteří zahynuli, a těch je většina.[63]

Základní charakteristikou pramenů vzniklých metodou orální historie je jejich subjektivita. Ta byla dříve, pod vlivem pozitivistického přístupu k dějinám, hodnocena jako nespolehlivá.[64] I autoři písemných pramenů, přes veškerou snahu o objektivitu, jsou však ovlivněni svým původem, vzděláním, společností, zkušenostmi apod. a to se nepochybně odráží v jejich dílech. Subjektivita orálně historických pramenů je od počátku uznávána a oceňována, protože právě narátorovy jedinečné zkušenosti, názory a jeho osobnost spoluvytváří „pestrost“ obrazu naší minulosti (a přítomnosti). Jako příklad těchto odlišných, subjektivních zkušeností účastníků historických dějů můžeme uvést odlišné zkušenosti našich narátorů s chováním většinového obyvatelstva po jejich návratu z koncentračních táborů. Jak uvádíme detailněji dále v práci, například Adolf Rosenfeld se setkal s odmítnutím a antisemitismem, zkušenost Magdy Barney byla veskrze pozitivní.[65] Orálně-historický pramen, tedy rozhovor, vzniká interakcí tazatele a narátora, v ideálním případě ve vztahu vzájemného respektu, důvěry a profesionality ze strany tazatele.[66] Jedním ze základních teoreticko-metodologických aspektů naší práce je tak napětí mezi subjektivním popisem a objektivní existencí faktů. To je totiž významně přítomné právě v mezigeneračních přenosech. Stále však respektujeme subjektivitu ve vyprávění narátorů.

[62] Steve Hochstadt, „The Social History of Jews in the Holocaust: The Necessity of Interviewing Survivors.“ In: *Historical Social Research / Historische Sozialforschung: Teil II: Politik und Gesellschaft (1997), s. 254–274.*
[63] Tamtéž.
[64] Vaněk – Mücke, s. 425 (Čechurová – Randák).
[65] Rozhovor autorky s panem Adolfem Rosenfeldem vedený v Uherském Brodě 17. 2. 2006, rozhovor autorky s paní Magdou Barnea realizovaný v Omeru, 22. 6. 2019.
[66] Vaněk – Mücke, s. 425 (Čechurová – Randák).

Dalším pramenem, z kterého při psaní předkládané práce čerpáme, je korespondence**,** konkrétně dopisy a další písemnosti z osobních archivů a pozůstalostí narátorů. Získali jsme je buďto zápůjčkou od narátorů samotných, od jejich rodin, či jako dar po jejich úmrtí. Obsahově tvoří část korespondence naše dopisy s pamětníky, vzniklá v době, která předcházela našim osobním setkáním (zvláště pokud žili/žijí v zahraničí), anebo z doby, kdy ještě nebyla tolik rozšířena nová média. Další část korespondence tvoří dopisy narátorů, které si, zvláště v době komunistického režimu v Československu, vyměňovali s přáteli, případně rodinou, a to buď z důvodu velké vzdálenosti mezi ČSR a Izraelem a dalšími zeměmi. V případě korespondence mezi ČSR a Izraelem hrál roli také faktor nemožnosti osobních návštěv, daný nepřátelskými vztahy socialistického Československa vůči Státu Izrael vedoucími až k neexistenci diplomatických vztahů od roku 1967 do pádu tzv. železné opony. Dopisy jsou pramenem zcela osobité povahy, jsou pramenem subjektivním, což jim sice v dobách dřívějších bylo vytýkáno, ale v dnešní době je právě tato možnost a „schopnost" osobních dopisů oceňována a jako pramen byly „rehabilitovány". Je nasnadě, že jsou dokonce události, jednání, okolnosti, osoby atd., u jejichž zkoumání může korespondence přinést „závažná a ojedinělá svědectví v jiných pramenech v podstatě nedostupná anebo s nimi srovnatelná".[67] Právě toto hledisko je pro naši práci zásadní: hledáme-li odpovědi na otázky, jaký byl život přeživších šoa, jaké důsledky si nesli kvůli prožité tragédii, jak vše vnímaly jejich děti atd., pak vidíme v dopisech vynikající doplňující pramen k rozhovorům vedeným metodou orální historie. Vždyť v dopisech můžeme nejen „mezi řádky" číst o povaze autora, o jeho názorech a jak trefně poznamenává Magdaléna Pokorná, nýbrž „na základě korespondence můžeme rozkrývat, jak byly budovány životní strategie nejen pisatelů, ale někdy i širšího okruhu jejich blízkých."[68] Na poli studií o holocaustu, kde se často zabýváme strategií přežití *(survival strategy)*, je toto jistě jeden z důležitých směrů uvažování. Tuto otázku budeme rozvíjet i dále. Osobní korespondenci narátorů pak konfrontujeme s prameny jiné povahy (rozhovory, úřední dokumenty, klasické archivní prameny) a to nám umožňuje vykreslit co nejpestřejší a nejobjektivnější obraz dané problematiky.

Jako příklad jedinečnosti, kterou soukromé dopisy představují, můžeme vzít například dopisy z koncentračních táborů. Tento pramen je zcela ojedinělým důkazem toho, co daná osoba například v Terezíně prožila, protože jiné prameny nemáme. Musíme však kriticky hodnotit několik faktorů: kdy a za jakých okolností byl korespondenční lístek psán (mohl být psán)? Procházely tyto dopisy nacistickou cenzurou a byly proto vězni nuceni psát v omezené míře a pouze to, co mělo naději na propuštění na další cestu? Najdeme v textu

[67] Pokorná, Magdaléna, „Korespondence – meze a možnosti využití historického pramene", in: Čechurová – Randák, *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, s. 286–311, s. 287.
[68] Tamtéž, s. 288.

náznaky, jaké a jak je dešifrujeme, jak vypovídají o skutečné situaci, podmínkách a utrpení? Takovým příkladem je korespondenční lístek zaslaný Erikou Brammerovou z ghetta Terezín.

Dalším faktorem, který musíme brát v potaz, je hledisko, komu člověk svůj dopis psal. Osoba adresáta většinou ovlivnila stylizaci vět, výběr témat, citové zabarvení. Můžeme rozlišovat rozdíly v psaní, když autor/autorka píše ženě či muži, anebo dítěti, když se jedná o osobní dopis osobě blízké, anebo známému, kolegovi, významné osobnosti či „obyčejnému" člověku.[69] Existuje rozsáhlá literatura například o pašování dopisů z táborů včetně ghetta Terezín. Pojednávat o tomto tématu ještě podrobněji však není naším cílem.

Nyní k tomu, co je dalším nosným sloupem naší studie. Na základě shrnutí Dalibora Krčmáře z Památníku Terezín[70] zde stručně pojednáme o klíčovém tématu předkládané práce, a to je problematika holocaustu. Podrobněji se této látce budeme věnovat dále v textu. „Radikální podoba antisemitismu, reprezentovaná německými nacisty, vepsala do dějin evropské civilizace kapitolu o lidském utrpení a krutosti člověka tak děsivých rozměrů, že prolomila hranici rozumového chápání," uvádí Krčmář. „Genocidě Židů v Evropě označované jako *holocaust* či *Šoa* padlo za oběť šest milionů mužů, žen a dětí. Mezi ně patří i přibližně 78 000 zavražděných osob z českých zemí."[71] Pro naši práci není tolik důležité sledovat data, informace a údaje o válečném období dějin českých Židů, přesto, jako předpoklad a kontext zkoumaného tématu je třeba je znát a nastínit je. Již v minulosti jsme se podrobně zabývali jak rasovým pronásledováním českých Židů, tak také emigrací Židů do a z českých zemí, danou právě ohrožením židovských občanů ve třicátých a čtyřicátých letech.[72] Na základě norimberských zákonů přijatých v Německu v roce 1935 odešli odsud tisíce protifašisticky smýšlejících Němců, Čechů a samozřejmě Židů do Československa, resp. českých zemí, kde hledali azyl. Po anexi Rakouska na jaře 1938 a českých pohraničních území nacistickým Německem po mnichovské konferenci v září 1938 a po tzv. křišťálové noci v listopadu 1938 utekly další stovky obyvatel Německa, Rakouska a „Sudet" do vnitrozemí a hlavně do Prahy. Československo bylo sice tradičně považováno za „poslední ostrůvek svobody či demokracie ve střední Evropě", ale, jak prokázali Kateřina Čapková a Michal Frankl, naše vláda a hlavně různé

[69] Srovnej tamtéž, s. 295.
[70] Krčmář, Dalibor. „Holocaust českých Židů", in: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin.* Edd. Jana Čechurová, Jan Randák a kol. Praha: Nakladatelství Lidové noviny a Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2014, s. 657–665.
[71] Krčmář, Dalibor. „Holocaust českých Židů", s. 657, in: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin.* Edd. Jana Čechurová, Jan Randák a kol. Praha: Nakladatelství Lidové noviny a Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2014, s. 657–665.
[72] Hanáková, Eva. Domov a exil. Diplomová práce. Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, 2004.

komitéty zakládané na pomoc uprchlíkům sice pomáhaly těmto běžencům, kteří museli často odejít ze svého domova jen s nejnutnějšími věcmi, nicméně prioritou pro československou vládu bylo, aby uprchlíci co nejdříve pokračovali ve své cestě kamkoliv dál.[73] Bylo to období po velké hospodářské krizi, blížila se zima (1938/1939), nebylo pracovních míst, nebylo dost míst pro děti ve školách, a tak onen tradiční, pozitivní obraz pohostinnosti naší země odpovídá spíše vzpomínkám a zkušenostem prestižních uprchlíků, kteří se scházeli v pražských kavárnách a o situaci diskutovali a hlavně o této době zanechali zprávy. Jejich podpora byla dána skutečností, že měli v Praze kontakty, pověst, a dostalo se jim lepšího zacházení. Většina uprchlíků měla existenční potíže, část usilovala dostat se co nejdříve do bezpečí do dalších zemí, avšak podstatná část jich byla později „lapena" v protektorátu a posléze deportována spolu s místními Židy. Tato zkušenost s uprchlíky z 30. let 20. století byla pro české židovské komunity zásadní. Jednak přinášeli zprávy o pronásledování Židů v okolních zemích, kterým většina místních nebyla ochotna věřit, nebo alespoň doufali, že v „masarykovském" Československu je nemůže nic takového postihnout, za druhé byly židovské *kehilot* nuceny postarat se o své souvěrce v nouzi, a to často nebylo jednoduché. Proto toto období zásadně ovlivnilo zkušenost, smýšlení a pozdější nahlížení na tuto dobu i ze strany přeživších šoa, přestože samozřejmě následující roky utrpení, věznění a úsilí o přežití byly mnohem náročnější. O této době existuje již rozsáhlá literatura jak domácí, tak zahraniční provenience, Krčmář se ve své studii (dáno pravděpodobně jeho prací pro Památník Terezín) soustředí na další důležitý a specifický fenomén holocaustu Židů z českých zemi, a tím je koncentrační tábor Terezín, respektive jeho vznik, deportace do něj a z něj na východ. Dále stručně charakterizuje jednotlivé fáze holocaustu.[74] Pro naše bádání a psaní představuje historie koncentračního tábora a ghetta Terezín zásadní téma, protože řada našich narátorů byla v Terezíně vězněna. Několik málo jich tam během druhé světové války zůstalo, většina byla deportována „na východ", primárně do vyhlazovacího tábora Auschwitz a pak Auschwitz-Birkenau, mnozí později do řady dalších. Někteří přežili i tzv. pochody smrti na konci války.[75] Vynikajícím zdrojem pro studium terezínské problematiky jsou vedle výše zmíněné literatury *Terezínské studie a dokumenty,* které vycházely v letech 1994–2010, *Terezínské listy* (vychází od roku 1970), anebo periodikum vydávané Židovským muzeem v Praze *Judaica Bohemiae* (od roku 1965). Výjimečným zdrojem pro naši práci, kde se kloubí jak literatura, tak prameny tvořené orální historií, jsou studie i populárnější knihy izraelské autorky českého původu Ruth Bondy a rozhovory s ní. Zvláště její studie o jednom ze starších Terezína Jakobovi

[73] Čapková, Kateřina – Michal Frankl. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938.* Praha: Paseka, 2008.
[74] Krčmář, Dalibor, „Holocaust českých Židů", s. 658–663.

Edelsteinovi je velmi oceňována,[76] její knihy o jazyku českých Židů, jídle ad. nám posloužily jako podklad pro rozhovory s pamětníky, protože řada dnes už vymizelých výrazů či kulturních specifik spoluutvářela život českých a moravských *kehilot* a je dobré je znát při kontaktu s narátory.[77]

Průběh tzv. konečného řešení židovské otázky popsal u nás nejdříve (myšleno bez omezení po pádu komunistického režimu) „nestor českých historiků holocaustu" Miroslav Kárný, a to ve své zásadní studii *„Konečné řešení". Genocida českých Židů v německé protektorátní politice.*[78] Miroslav Kárný stál také u jednoho z největších počinů na poli studií o českém holocaustu po roce 1989. Spolu s dalšími badateli vydal *Terezínské pamětní knihy I-II* (později vyšlo několik dodatků), jež se ve své době staly zásadními prameny pro vyhledávání obětí či přeživších šoa.[79] My jsme v Terezínských pamětních knihách hledali především deportované ve třech zimních transportech v lednu a únoru 1943, kterými byli do Terezína odvezeni Židé z Uherského Brodu a jejich souvěrci z celé jihovýchodní Moravy. *Terezínské pamětní knihy* slouží jako databáze jmen, dat narození a pramen informací o tom, zda daný člověk přežil či nikoliv. Dále jsou pro nás pramenem, jehož informace můžeme srovnat s údaji, které se dozvíme z interview s narátory a v neposlední řadě jsme díky nim našli nám dosud neznámé členy židovské obce v Uherském Brodě a další deportované. Po jejich osudu jsme pak pátrali na dalších místech. V Národním archivu v Praze, v Okresním archivu v Uherském Hradišti, v Archivu Muzea J. Á. Komenského v Uherském Brodě, Archivu *Jad Vašem* a dalších. Přeživší, které jsme dohledali, jsme se pak snažili kontaktovat a provést s nimi rozhovor. Pokud už nežili, pak jsme o nich alespoň zjišťovali informace od dosud žijících narátorů.

Zpět však ještě k Miroslavu Kárnému. Kárný, společně s kolegyněmi Jaroslavou Milotovou, Annou Hyndrákovou z Židovského muzea, Helenou Krejčovou a Janou Svobodovou z Ústavu soudobých dějin Akademie věd a s manželkou Margitou Kárnou publikovali nejen *Terezínské pamětní knihy*, ale i další prameny k dějinám šoa v českých zemích a také mnohé průkopnické studie. Nalezneme je buďto v samostatně vydaných

[76] Bondyová, Ruth. *Jakob Edelstein.* Praha: Sefer, 2001.
[77] Bondyová, Ruth. *Mezi námi řečeno. Jak mluvili Židé v Čechách a na Moravě.* Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 2003; *Potulné dědictví. Jména Židů v Čechách a na Moravě.* Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 2006; *Boží hody. Jak jedli Židé v Čechách a na Moravě.* Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 2008 ad.
[78] Kárný, Miroslav. *„Konečné řešení". Genocida českých židů v německé protektorátní politice.* Praha: Academia, 1991.
[79] Kárný, Miroslav, ed., *Terezínská pamětní kniha Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941-1945 I-II.* Praha: Melantrich, 1995.

sbornících a monografiích, anebo ve výše zmiňovaných *Terezínských studiích a dokumentech* a časopise Židovského muzea v Praze *Judaica Bohemiae*.[80]

Dalšími pracemi, z nichž jsme čerpali, byly studie ve sborníku *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945,* kde publikovala svou studii i přední izraelská historička holocaustu českého původu Livia Rothkirchenová, která zároveň byla editorkou mezinárodně uznávaného periodika *Památníku Jad Vašem* v Jeruzalémě *Yad Vashem Studies.*[81] Rothkirchenová publikovala řadu studií o Terezíně, emigraci, odboji, či antisemitismu, které jsou dodnes důležité pro další generace badatelů. Inovativní výsledky bádání týkající se Protektorátu Čechy a Morava a pronásledování Židů přinesla v knize *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaus.t*[82]

Dějinám Židů a průběhu holocaustu v samotném Uherském Brodě, jehož židovská obec je tzv. *case-study* naší práce, se před námi věnovalo několik prací. Především se jedná o absolventské práce, z nichž jmenujme studii Romany Bartečkové, *Hospodářská a společenský aktivita Židů v Uherském Brodě ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století,*[83] Taťány Kolínkové *Proměny životního stylu členů uherskobrodské židovské obce v letech 1890–1930*[84] a Jany Matějíčkové *Holocaust uherskobrodských Židů v letech 1939–1943.*[85] Drobné informace o židovské komunitě v Uherském Brodě lze najít v pracích autorů věnujícím se historii města obecně.[86]

K historii šoa existuje dnes již nepřeberné množství literatury zahraniční provenience. Přestože máme k dispozici práce novějšího charakteru a data vydání, řada autorů dodnes odkazuje – alespoň pro přehled, či základ dalšího studia a bádání – k uznávaným třem svazkům studií *Jews of Czechoslovakia,* které vycházely v zahraničí péčí *Society for the*

[80] Např. Miroslav Kárný – Jaroslava Milotová (eds), *Anatomie okupační politiky v „Protektorátu Čechy a Morava". Dokumenty z období říšského protektora von Neuratha, Sborník k problematice dějin imperialismu,* sv. 21, Praha: 1987, Miroslav Kárný – Jaroslava Milotová – Margita Kárná (eds.), *Protektorátní politika Reinharda Heydricha,* Praha: 1991, Anna Hyndráková – Helena Krejčová – Jana Svobodová, *Židé v protektorátu/Die Juden im Protektorat Böhmen und Mähren. Hlášení Židovské náboženské obce v roce 1942*, Praha: 1997, Helena Krejčová – Jana Svobodová (eds), *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945,* Praha: ÚSD AV ČR, 1998.
[81] *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945,* Praha: ÚSD AV ČR, 1991.

[82] Rothkirchen, Livia, *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust,* Lincoln: University of Nebraska Press, 2012.
[83] Bartečková, Romana, *Hospodářská a společenská aktivita Židů v Uherském Brodě ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století.* Diplomová práce, Olomouc: Katedra historie FF UP, 1994.
[84] Kolínková, Taťána, *Proměny životního stylu uherskobrodské židovské obce 1890–1930.* Diplomová práce, Ostrava: Katedra historie OU, 1996.
[85] Matějíčková, Jana, *Holocaust uherskobrodských Židů v letech 1939–1943.* Diplomová práce, Brno: FF MU, 1993.
[86] Např. Radek Tomeček, *Uherský Brod, putování historií královského města,* Uherský Brod: Q Studio, 2002.

History of Czechoslovak Jews.[87] Zajímavé podněty k úvahám o šoa a české společnosti přinesl Tomáš Sniegoň, historik a publicista, který díky svému působení na univerzitě v Lundu přináší postoje obohacené „pohledem zvenčí".[88] Sniegoň se nezabývá pouze historií šoa, ale zamýšlí se také nad pamětí holocaustu, a to jak v době komunistického režimu, tak po uvolnění poměrů v roce 1989. Jeho úvahy jsou zajímavé jak pro reflexi šoa, tak pro přípravu a vedení rozhovorů s narátory. Novější studie o holocaustu a vztazích mezi Čechy, Slováky a Židy v letech 1938– 1948 reprezentuje publikace Jana Láníčka, vydaná v prestižním vydavatelství Palgrave Macmillan *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48.*[89] V neposlední řadě je třeba jmenovat výše zmíněného amerického historika holocaustu českých Židů Benjamina Frommera, který je jedním z autorů nedávno vydané knihy *Židé v českých zemích: Společná cesta dějinami.*[90] Před tímto projektem několika židovských historiků se Benjamin Frommer zabýval retribucemi a kolaborací Čechů s nacismem, což část českých badatelů považuje za kontroverzní. Pro naše bádání jsou Frommerovi práce cenné díky detailní znalosti archivů a odvaze otevírat nová témata.

Předmětem, který s dějinami Židů a holocaustu bezprostředně souvisí, je otázka antisemitismu. Mohlo by se zdát, že tato látka byla už dostatečně zpracována, ale jak ve své promyšlené studii ukazuje Vít Strobach, autoři se často omezují na tradiční témata jako hilsneriáda a role T. G. Masaryka v ní, politické strany, tzv. druhá československá republika, holocaust, či politické procesy v padesátých letech 20. století, v čele s procesem se „spikleneckým centrem" Rudolfa Slánského.[91] Strobach kriticky hodnotí především nedostatek teoretického základu českých prací o antisemitismu a zamýšlí se nad tím, že „v českém prostředí je těžké stanovit přesné hranice mezi teoretickými přístupy", jež předtím nastiňuje podle rozdělení Klause Holze.[92] Dle Strobacha se díky „normalizační zkušenosti" autoři jen těžko pouští do hlubších studií a stále sklouzávají ke psaní více či méně popisných prací. Za úspěšnou vlaštovku považuje například studii Hedviky Novotné *Židé vzpomínají na poválečná léta.* Hedvika Novotná, stejně jako Blanka Soukupová a další badatelé z FHS UK dokázali často otevřít nové otázky a perspektivy bádání jak o antisemitismu, tak především o soužití Čechů a Židů, každodennosti, identitě a dalších tématech. Novotná ve své studii analyzuje vzpomínky

[87] *The Jews of Czechoslovakia I-III,* New York – Philadelphia: Society for the History of Czechoslovak Jews & The Jewish Publication Society of America, 1968–1984.
[88] Sniegoň, Tomáš, *Zmizelá historie: Holocaust v české a slovenské historické kultuře,* Praha: Argo, 2012.
[89] Láníček, Jan, *Czechs, Slovaks and Jews, 1938–48,* Londýn: Palgrave Macmillan: 2013.
[90] Kateřina Čapková a Hillel J. Kieval (eds.), *Židé v českých zemích: Společná cesta dějinami,* Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2022.
[91] Strobach, Vít, „Několik poznámek o antisemitismu jako problému českých dějin 19. a 20. století," in Jana Čechurová – Jan Randák (eds), s. 646–656.
[92] Tamtéž, s. 648–649.

přeživších na poválečné období a zamýšlí se nad tím, jak jejich vzpomínky spoluvytváří historickou paměť.[93] Pro naši práci jsou důležité také následující studie. Jednou ze základních je kniha Michala Frankla *Emancipace od Židů,*[94] v níž Frankl přesvědčivě „poukázal na způsob odvádění napětí z vnitřku nacionalistického *My* (in-group) pomocí označení židů jako vykořisťovatelů, tedy jako viníků ekonomických problémů nižších sociálních tříd… a popsal využívání antisemitismu jako součásti „kulturního kódu" určité části politického (protisocialistického) spektra."[95] Do kánonu nejdůležitějších studií o holocaustu, antisemitismu a totalitarismu pak patří i nejznámější knihy dvou proslulých autorů, a to *Původ totalitarismu I-III* Hany Arendtové a *Modernita a holocaust* Zygmunta Baumana.[96]

Na pomezí autobiografie, historické či reflexivní knihy se pohybují dvě publikace přímých účastníků procesů v padesátých letech, z jejichž svědectví jsme ve své práci čerpali. První je Heda Margoliová-Kovályová, jejíž manžel Rudolf Margolius byl při procesu s tzv. spikleneckým centrem Rudolfa Slánského popraven. Ve své knize *Na vlastní kůži* ilustruje zkušenosti českých Židů na konci druhé světové války a těsně po ní a vysvětluje, proč mnozí z nich podlehli iluzi komunismu. Jádro vyprávění pak tvoří zkušenosti rodiny z doby pronásledování, procesu a popravy manžela, jakož i následná perzekuce Hedy a syna Ivana.[97] Reflexe Margoliové-Kovályové je výbornou vzpomínkovou knihou, která pramenům a odborné literatuře dodává individuální rozměr a ukazuje, jak přímí účastníci prožívali tuto dobu temna v našich dějinách. Stejné období, avšak z pozice dcery popisuje padesátá léta i dobu předcházející a následující Hana Frejková, herečka a zpěvačka jidiš písní. Frejková, dcera Ludvíka Frejky (Ludwiga Freunda) a Alžběty (Elisabeth), roz. Henke-Warnholtz, se v knize *Divný kořeny* pokusila vyrovnat s traumatem dítěte rodičů pronásledovaných komunistickým režimem a zároveň na základě pečlivého archivního výzkumu a za pomoci historiků podat obraz emigrace rodičů před druhou světovou válkou, spletitých rodinných vztahů, ideálů, pronásledování a procesů a náročného života manželky popraveného a její malé dcery v padesátých a

[93] Novotná, Hedvika, „Židé vzpomínají na poválečná léta", in: Blanka Soukupová – Peter Salner – Miroslava Ludvíková (eds), *Židovská menšina v Československu po druhé světové válce. Od osvobození k nové totalitě,* Praha: Židovské muzeum v Praze, 2010.
[94] Frankl, Michal, *Emancipace od Židů. Český antisemitismus na konci 19. století,* Praha: Paseka, 2007.
[95] Strobach, „Několik ponámek o antisemitismu", s. 652.
[96] Hana Arendtová, *Původ totalitarismu I-III,* Praha: Oikoymenh, 2013, Zygmund Bauman, *Modernita a holocaust,* Praha: Slon, 2003.
[97] Heda Margoliová-Kovályová, *Na vlastní kůži,* Praha: Academia, 2012. O své životní zkušenosti, ale také o českých Židech ve 20. století, poznamenaných holocaustem a následně komunistickým režimem psal i syn Margoliových Ivan, dílo původně vyšlo anglicky, v češtině jako *Praha za zrcadlem: Putování 20. stoletím,* Praha: Argo, 2007.

šedesátých letech v pohraničí, kam je režim vyhnal.[98] Kniha *Divný kořeny* je ojedinělým počinem v podstatě svého vzniku a cíle, ke kterému měla posloužit, a zároveň s rozhovory s autorkou byla pro nás významným pramenem pro tázání a přemýšlení o politických procesech. Před lety jsme totiž měli za to, že tyto události „velkých dějin", které máme někdy tendenci vnímat jako jakési milníky (např. 1938, 1939, 1945, 1948, 1952) a podle nich konstruovat své představy o dějinách, životech aktérů dějin i periodizaci nedávné minulosti, mohou být zavádějící v tom, že životy „obyčejných" lidí se často odehrávaly buď daleko od těchto převážně politických událostí, nebo „daleko od centra", protože žili na pomyslné, myšleno např. geografické periferii (Praha – Uherský Brod, anebo už v emigraci), anebo – a to je ještě potřeba hlouběji promyslet – vzpomínkám pamětníků např. na dobu padesátých let, kdy se nám mohou často okamžitě vybavit procesy „se Slánským", „s Horákovou" atd., dominují zcela jiné události ať už rodinného, profesního či jiného charakteru.

Konečně jednou ze základních knih, ze které ve svých úvahách o práci historika šoa, učitele na vysoké škole a orálního historika čerpám, je soubor studií emeritního profesora Hebrejské univerzity v Jeruzalémě, Jehudy Bauera *Úvahy o holocaustu.*[99] Za příznačný a inspirativní považuji již originální název knihy, to je *Rethinking the Holocaust.* Bauer ve své práci uvádí jeden z důvodů, který jej vedl k sepsání této knihy, a to diskuze se svými studenty právě na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě, kterým se věnuje i přes svůj pokročilý věk.[100] Studenti, kolegové z Památníku *Jad Vašem,* kolegové z univerzity a kolegové-historici holocaustu, ti všichni jej opakovaně inspirují k tomu, aby své již dříve vybádané a promyšlené závěry podroboval kritice, aby neustával ve výzkumu a zůstal otevřený.[101] To je velmi příznačné i pro naši práci. Část rozhovorů, které jsme se svými narátory vedli, proběhlo už před lety. Dáno délkou našeho výzkumu, rodinnými okolnostmi a také tím, že řada narátorů, především z první generace přeživších šoa, již zemřela. Postupně jsme doplnili další rozhovory, jak již bylo uvedeno výše. Během mnoha let bádání a právě také učení na judaistice v Olomouci jsme měli možnost konfrontovat své zkušenosti, výsledky výzkumu a názory s postoji studentů, pocházejících nejen z oblasti židovských studií a filozické fakulty, ale také mnoha jiných oborů. Jejich zázemí, vzdělání, zkušenosti, mládí, odvaha a „čerstvý" pohled na věc nás nutila znovu promýšlet to, o čem píšeme a o čem učíme znovu a znovu. Jehuda Bauer se narodil v Praze v roce 1926. Pochází z typické židovské rodiny, kde se mluvilo česky i německy, a vychovávala jej česká chůva Káťa. Bauerovým se z Československa podařilo

[98] Frejková, Hana. *Divný kořeny.* Praha: Torst, 2007.
[99] Bauer, Jehuda. *Úvahy o holocaustu.* Praha: Academia, 2009.
[100] Bauer, Jehuda. *Úvahy o holocaustu,* s. 5.
[101] Bauer, Jehuda, *Úvahy o holocustu,* s. 9 ad.

uprchnout 14. března 1939 známým vlakem přes Moravskou Ostravu, již obsazenou nacisty, kterým jel Max Brod, přítel Franze Kafky.[102] Přestože Bauer, jak říká, „české dějiny považuje za vlastní a tu zemi a její neobyčejnou krásu“ miluje,[103] tato ani žádná jeho kniha nepojednává o Židech z českých zemí, a to z čistě osobních důvodů. Bauer se snaží předejít subjektivitě, které se obává, že by se jí nedokázal vyhnout.[104] Tyto jeho myšlenky nám vždy byly inspirací a k zamyšlení – a zároveň se jakýmsi pomyslným kruhem dostávají k myšlenkám Carra, o kterém pojednáváme na začátku této práce. Otázka subjektivity a objektivity, nikdy nekončící snaha historika ptát se a snažit se hledat odpovědi, nebát se kritiky, nebát se upravovat své názory a předávat ostatním, především svým studentům. Jak píše Bauer, klademe si jako historici holocaustu i politický cíl, a to v tom smyslu, že chceme přispět k práci všech, kdo se snaží zastavit a možná i zvrátit vražedný trend. Bylo už povražděno příliš mnoho lidí a nastal čas pokusit se zastavit vlny, které nás hrozí pohltit.[105] Rádi bychom tuto kapitolu ukončili citací ze zmiňované knihy Jehuda Bauera, která byla pro naše psaní motivací:

Nadešel již čas, aby historik představil holocaust jako celek, nebo alespoň z jednoho mezi mnoha možnými širšími úhly pohledu? Myslím, že ano. Tyto řádky píši počátkem roku 1999, tedy v době, jíž předcházelo několik let radikálního pokroku v porozumění událostem ze strany především mladších historiků a sociologů. Spustili jsme se – my historikové i vypravěči – do hloubi sklepů kutat fakta, stopy historického vývoje, všemožná spojení a souvislosti. Stále kutáme a budeme kutat ještě dlouho. Třeseme se vzrušením a často hrůzou nad tím, co objevujeme v archivech nebo slýcháme v osobních svědectvích. Často bychom nejraději od propasti, která se před námi stále znovu otvírá, utekli. Toto pokušení však musíme překonat: musíme ten příběh sdělit. A příležitostně také musíme pohlédnout na holocaust z úhlu, který může nabídnout širší pohled. Jednotlivé stromy jsou životně důležité, les však o nic méně.[106]

[102] Tamtéž, „Předmluva k českému vydání“, s. 7.
[103] Tamtéž, s. 7.
[104] Tamtéž, s. 7.
[105] Parafrázováno dle Bauer, *Úvahy o holocaustu,* s. 13.
[106] Bauer, Jehuda, *Úvahy o holocaustu,* s. 9.

2 Meziválečné Československo a jeho židovská menšina

Příběh všech námi zkoumaných rodin se začíná během tzv. první československé republiky, kdy židovská menšina v novém nástupnickém státě po rozpadu Rakouska-Uherska a skončení první světové války prožívala období velkého rozkvětu a to vzdor obavám z antisemitismu, který se po vzniku republiky na více místech projevil. Max Brod dokonce píše o českém podílu na pogromových událostech. Po turbulentním přelomu století, který přinesl antisemitské útoky včetně nechvalně proslulé hilsneriády, se Židé v meziválečném Československu těšili podpoře politické reprezentace a židovské strany, jimiž byly Židovská strana a Poalej Cijon, byly zastoupeny i v parlamentu. Některé významné židovské osobnosti však působili v politice i jako zástupci jiných stran. Například Adolf Stránský (1860–1932), který byl členem již rakouského parlamentu, se po vzniku Československa stal prvním ministrem obchodu a byl zástupcem národních demokratů. Největší proslulost si však zřejmě získal jako zakladatel Lidových novin.[107] Dalším představitelem židovské menšiny, který velmi aktivně působil v politice, byl právník Alfred Meissner (1871–1952), reprezentant sociální demokracie. Stal se jedním z hlavních autorů nové československé ústavy z roku 1920, působil jako ministr spravedlnosti a jako člen parlamentu pracoval až do roku 1939.[108] Dalším prominentním politikem byl Ludwig Czech (1870–1942), předseda německé sociální demokracie, který postupně vedl hned několik ministerstev. Jeho činnost byla charakteristická tím, že usiloval o porozumění mezi Čechy a Němci.[109] Zájmy židovské menšiny reprezentovala již od vzniku nového státu Národní rada židovská, mezi jejíž hlavní představitele patřili

[107] Livia Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia. Facing the Holocaust.* Lincoln and Jerusalem: University of Nebraska Press and Yad Vashem, 2005, s. 39.
[108] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 39.
[109] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 39.

sionisticky orientovaný Ludvík Singer, německy píšící spisovatel a také sionista Max Brod či zástupce hnutí Poalej Cijon Karel Fischl.[110]

Prezident Tomáš Garrigue Masaryk navštívil v roce 1927 jako první hlava státu Palestinu a vedle židovských komunit si prohlédl některá historická a biblická místa. Tato návštěva přispěla k tomu, že Židé a zvláště sionisté přistupovali k Masarykovi až nekriticky. Židé v Československu se podíleli na Masarykově mytizaci a jeho cesta do Palestiny byla počátkem velkého obdivu tamějších obyvatel původem z českých zemí k jeho osobě.[111] Tato návštěva navíc dodnes zůstává součástí až idealistického obrazu česko-židovského přátelství a dobrých vzájemných vztahů.

Je možná kupodivu, že sionisté byli podporováni československými politiky a mysliteli (Tomášem Garriguem Masarykem, Edvardem Benešem, Emanuelem Rádlem a dalšími), když vezmeme v úvahu, že cílem tohoto hnutí bylo vytvoření židovského státu, ale především Češi vyjadřovali sympatie Židům, jejichž národním aspiracím rozuměli, protože sami ještě nedávno usilovali o vytvoření samostatného státu. Dodnes je ceněna možnost pro židovskou menšinu zvolit si v meziválečném Československu židovskou národnost, a to dlouho před vznikem Státu Izrael. Podpora sionistů byla také zapříčiněna rozpory mezi Čechy a Němci a dále, ja uvádí historička Kateřina Čapková, tím, že požadavky sionistů byly ve srovnání s okolními zeměmi pouze mírné.[112] Možnost zvolit si židovskou národnost byla umožněna bez nutnosti znát hebrejštinu či jidiš, ti, kdo se pro tuto možnost rozhodli, nemuseli dokonce ani být příslušníky žádné židovské náboženské obce.[113] Není tolik známá skutečnost, že židovskou národnost vedle Československa uznaly i jiné země, a to Rusko, Ukrajina, Polsko a pobaltské státy.[114] Přestože Židé navštěvovali sionistické spolky, nebo tělocvičné spolky Makkabi, velká většina obyvatel židovských obcí jako byla ta v Uherském Brodě, jíž se naše práce týká a jí podobné, nezvažovala reálně emigraci do Palestiny. Považovali za svoji domovinu Československo.

Židé se velmi úspěšně podíleli na průmyslu a podnikání v novém státě (např. Rotschildové a Gutmannové). Dodnes existují některé firmy a podniky, které byly původně vlastněny židovskými majiteli (např. sklárny Moser či SOLO Sušice). Podle Livie Rothkirchen byly například čtyři pětiny vývozců skla z Československa Židé.[115]

[110] Kateřina Čapková a Hillel J. Kieval (eds.), *Židé v českých zemích. Společná cesta dějinami.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2022, s. 197.
[111] Čapková a Kieval, *Židé v českých zemích,* s. 199–200.
[112] Kateřina Čapková a Hillel J. Kieval (eds.), *Češi, Němci, Židé? Národní identita Źidů v Čechách 1918–1938.* Praha – Litomyšl: Paseka, 2005, s. 200–201.
[113] Kateřina Čapková, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Źidů v Čechách 1918–1938.* Praha – Litomyšl: Paseka, 2005, s. 27.
[114] Čapková a Kieval, *Židé v českých zemích,* s. 198.
[115] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 37.

V uherskobrodské židovské obci patřila většina členů k drobným a středním obchodníkům, výjimky, jako například rodina Rosenfeldova, se zabývaly zemědělstvím.

Proměnami prošla také oblast vzdělávání, zvláště univerzitního. Židovští studenti navštěvovali vysoké školy v proporcionálně mnohem vyšším zastoupení, než byl počet židovských obyvatel vůči většině. Zprávy pražské židovské komunity například uvádí, že v roce 1936 studovalo na československých univerzitách 18% Židů, přestože v celkovém množství obyvatel tvořili Židé pouze 2,5%.[116] V Uherském Brodě zaměstnávaly místní židovské i nežidovské politiky spory o existenci německé židovské základní školy. Město chtělo školu zrušit pro nedostatek žáků a pravděpodobně také pro německý vyučovací jazyk, kdežto část židovských souvěrců ji chtěla zachovat. Spor se nejdříve vyřešil tím, že v roce 1921 byla škola změněna na českou židovskou školu, o několik let později však byla zcela uzavřena.[117]

Židé se prosadili také v mnoha oblastech kultury, mezi jinými můžeme jmenovat například spisovatele Františka Langera, Franze Kafku či Maxe Broda. František Langer (1888–1965), přítel Karla Čapka a Tomáše Garrigua Masaryka, byl jedním z čelních postav Pátečníků. Livia Rothkirchen uvádí, že Franitišek Langer byl ve své době, vedle Karla Čapka, jediným spisovatelem, který byl široce známý za hranicemi Československa, a také to, že Langer byl jedním z nejvzdělanějších autorů své doby. Pocházel z asimilované židovské rodiny a prostředí, ve kterém žil a působil, narušilo zásadně až rozhodnutí jeho bratra Jiřího vydat se do východních chasidských židovských komunit, odkud se Jiří vrátil jako ortodoxní věřící, což demonstroval typickými pejzy, kaftanem a kloboukem, a to vyvolalo v Praze té doby velké pozdvižení.[118]

Dalším židovským autorem meziválečné doby, jehož knihy zůstaly populární až do dnešní doby, byl spisovatel a novinář Karel Poláček (1892–1945). Další významnou postavou československé literárná tvorby byl prozaik, novinář a předkladatel Egon Hostovský (1908–1973), autor mnoha děl psychologické tvorby, který žil od roku 1939 v exilu. Svébytnou osobností pražské kulturní scény byl malíř Robert Guttmann (1880–1942), na poli hudebním se proslavili Hans Krása (1899–1944), autor slavé terezínské dětské opery Brundibár, všestranný skladatel Pavel Haas (1899–1944), skladatel a dirigent Viktor Ullmann (1898–1944) či dirigent Karel Ančerl (1908–1973). Mnozí z těchto umělců zahynuli během holocaustu.[119]

[116] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 38.
[117] SOKA UH, fond AM UB, inv. č. 193, *Pamětní kniha 1918–44*, s. 115, 117, 128, 203, Bartečková, *Hospodářská a společenská aktivita Židů*, s. 48, dopis pana Elhanana Gafniho, 24. 8. 2003.
[118] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 43–44.
[119] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia.*

Mnozí čeští Židé byli v době trvání první československé republiky asimilovaní. Asimilační hnutí bylo důležité a zajímavé jako sociálně- a nábožensky modernizační hnutí. Pro ty členy komunit, kteří do synagog chodili, využívaly židovské komunity v drtivé míře synagog postavených již před vznikem Československa. Rádi bychom však poukázali na několik synagog, jež byly postaveny (případně přestavěny) v meziválečné době. Jednalo se o funkcionalistickou synagogu v Praze na Smíchově (1931). Na její fasádě jsou uvedeny dva citáty: hebrejský „Ne mocí, ani silou, nýbrž mým duchem, praví Hospodin." (Zachariáš 4:6) a český „Mír a zdar dalekému i blízkému." (Izajáš 57:19). Uvádí se, že tento verš často používal prezident Masaryk. Dalším příkladem synagogální stavby vzniklé za První republiky je přístavba ke Španělské synagoze v Praze (1935). Je postavena ve funkcionalistickém stylu. Mezi mimopražské stavby patří brněnská synagoga (1936), která vznikla na ulici Skořepka, podle níž bývá nazývána. Autorem návrhu je architekt Otto Eisler. V neposlední řadě je třeba zmínit synagogu v Milevsku (1919), jež na fasádě snoubí klasicistní a kubistické prvky, a synagogu v Žilině (1931), postavenou v minimalistickém stylu.[120] Toto nastínění význačných osobností pocházejících z židovského prostředí ilustruje významný podíl českých Židů na politiky politiky, průmyslu, literatury, umění a kultury obecně.

V Uherském Brodě existovaly dvě náboženské komunity, většina Židů byla liberálnější a navštěvovala, i když mnozí jen o vysokých svátcích, hlavní synagogu, ortodoxní souvěrci měli modlitebnu v jednom z domků v židovské čtvrti.

Proměna židovského obyvatelstva a osídlení, zvláště na venkově, zánik venkovských synagog či migrace do velkých měst přinášely potřebu zabývat se historií židovské menšiny v Československu. S tím souvisela snaha uchovat toto dědictví, díky které bylo založeno několik židovských muzeí. V českých zemích to bylo Židovské muzeum v Praze (1906), které se na počátku své existence potýkalo s mnoha potížemi, a dále Židovské ústřední muzeum pro Moravsko-Slezsko v Mikulově (1936). Vyšla také *Ročenka Společnosti pro dějiny Židů v Československé republice* a začal vycházet časopis *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in der Tschechoslowakei.*[121]

Židovská náboženská obec v Uherském Brodě se počítala mezi starobylé moravské komunity. Patřila také mezi největší obce na Moravě, v roce 1843 zde bydlelo 827 osob židovského vyznání (celých 34% obyvatel města) a svého početního vrcholu dosáha v roce 1857: žilo zde 1068 Židů (26% obyvatel města). Část obyvatel zdejší židovské

[120] Eva Kalousová, Výstava *Židé v českých zemích, 19.–20. století*, Španělská synagoga, Židovské muzeum v Praze.
[121] Čapková a Kieval, *Židé v českých zemích,* s. 237–238, Magda Veselská, „Židovské ústřední muzeum pro Moravsko-Slezsko v Mikulově", s. 80, in: *RegioM (Sborník Regionálního muzea v Mikulově)* 2005*,* s. 80–87.

čtvrti se v 18. a 19. století odstěhovala do horních Uher, kde založila nové židovské obce. Mezi nejznámější zdejší rodáky patří liberální rabín Adolf Jellinek (1821–1893), jehož vnučka Mercedes dala díky svému otci, nadšenému podporovateli výroby automobilů, jméno jednomu ze slavných vozů.[122] Židé v Uherském Brodě v meziválečném období patřili dle výzkumu rodin, s kterými jsme hovořili, ke střední třídě, většina z nich byli obchodníci. Archivní prameny ukazují, že většina skutečně v obchodě pracovala, v roce 1930 to bylo více než 68%. Obchodovali především se smíšeným zbožím, dále se střižním zbožím a s potravinami, s obilím, sušeným ovocem, dřívím apod. 10% Židů pracovalo jako řemeslníci a další jako „ostatní", tedy např. jako účetní, inženýři, advokáti, agenti, modistky apod. Kolínková na základě výzkumu sčítacích operátů uvádí, že „židovské obyvatelstvo v Uherském Brodě bylo poměrně bohaté a mohlo si dovolit mít vlastní služebnictvo. Byla zde spousta obchodníků a řemeslníků, kteří měli vlastní tovaryše. Téměř každá domácnost měla děvečku, která pomáhala v domácnosti, starala se o děti či jinak vypomáhala."[123] Drtivá většina služebnictva byla římskokatolického vyznání, v roce 1930 již mezi sloužícími nebyl žádný Žid (předchozí sčítání lidi zjistila velmi nízký počet židovských sloužících). V roce 1930 se uherskobrodští Židé většinově přihlásili k židovské národnosti (přes 80%; na konci 19. století uváděla většina obyvatel židovské obce jako obcovací řeč němčinu).[124] V židovské obci v Uherském Brodě působily sionistické spolky Makkabi a Tchelet Lavan. Přeživší Erika Brammerová vzpomínala na své dětství, kdy byla členkou spolku Tchelet Lavan. Oba spolky dle jejího svědectví spolu soupeřily, například o to, který bude mít více členů. Děti s Tchelet Lavan jezdily do přírody, učily se o přírodě, tábořily a sportovaly.[125] Do Makkabi docházelo také hodně dětí. Předcvičoval jim Vladimír Havránek, profesor místního gymnázia, který se během okupace stal pro Židy z Uherského Brodu symbolem místního holocaustu. Dětem se věnovala také Erna Rothová, matka Eriky Brammerové.[126]

Uherský Brod se sice nestal významným centrem sionistického hnutí, nicméně pocházel odsud Ignátz Schön, jehož Oskar Rabinowitz řadí mezi světově významné sionisty. Schön se na světovém sionistickém kongresu v roce 1935 postavil proti politice Chaima

[122] Taťána Kolínková, *Proměny životního stylu členů uherskobrodské židovsé obce v letech 1890–1930,* diplomová práce. Ostrava: Ostravská univerzita, 1996, s. 11, *Uherský Brod* [online]. www.holocaust.cz [cit. 2023-15-7]. Dostupné z: https://www.holocaust.cz/zdroje/zidovske-komunity-v-cechach-a-na-morave/jiri-fiedler-zidovske-pamatky-v-cechach-a-na-morave/uhersky-brod/. Adolf Jelínek pocházel z Drslavic, malé vesnice u Uherského Brodu.
[123] Kolínková, *Proměny životního stylu členů uherskobrodské židovské obce,* s. 41 a 66.
[124] Kolínková, *Proměny životního stylu členů uherskobrodské židovské obce,* s. 60–61.
[125] Rozhovor s paní Erikou Brammerovou, dostupný online na portále Moderní dějiny: https://www.youtube.com/watch?v=KRZutbqWg1k (původně se jedná o rozhovor s paní Brammerovou, který natočila paní Zuzana Prudilová v rámci projektu Stevena Spielberga).
[126] Rozhovor autorky s paní Erikou Brammerovou realizovaný v Uherském Brodě 16. 3. 2001.

Weizmanna a spolu se svými souputníky se přidal k radikálnímu křídlu. Ignátz Schön se v Uherském Brodě narodil v roce 1894, měl čtyři nebo pět sourozenců a se svou manželkou syna Emila. Tomu se před nacistickou perzekucí podařilo zachránit emigrací do Palestiny. Schön po rozvodu s manželkou žil v Praze a v Brně a podle výpovědi své snachy zahynul v koncentračním táboře.[127] Sionistické tendence se v brodské kehile projevovaly sbírkami pro Židovský národní fond. Podle výpovědi Willyho Bocka do pokladniček zvaných lidově *ima,* což v hebrejštině znamená „maminka".[128] Viktor Fischl, u nás známý především jako česko-izraelský spisovatel, byl ve třicátých letech předním činitelem Sionistické organizace v Československu. Uvádí, že Uherský Brod byl ve srovnání s židovskou obcí v Uherském Hradišti, která byla intenzivně sionistická, náboženskou obcí, „kde se dodržovaly všechny předpisy, ale sionistů bylo velice málo".[129] Výpovědi z rozhovorů s přeživšími holocaustu z Uherského Brodu korespondují s tím, jaká byla situace sionistického hnutí v předválečném Československu celkově. Ti, kdo v předválečném Československu sami sebe považovali za asimilanty, většinou i tak navštívili jednou za rok na Vysoké svátky synagogu.[130] Pouze malé množství členů židovských komunit přestalo oficiálně být členy obcí. Asimilanstské hnutí bylo aktivnější v Čechách než na Moravě: konkrétně v Uherském Brodě nepůsobili žádné oficiální asimilantské kruhy. Jak jsme uvedli výše, většina uherskobrodských Židů, dle analýz archivních pramenů a rozhovorů s těmi, kteří přežili, považovalo Československo za svoji vlast, hovořili o tom, že v zemi žili generace jejich předků, případně znali příběhy o tom, který z členů rodiny přišel do Uherského Brodu z které části monarchie a kdy, a chovali úctu k prezidentu Masarykovi. Řečeno spolu s Tatjanou Lichtenstein, skrze sionismus mohli Židé „vyjádřit svou přináležtost k místům, které již nazývali svými domovy." Tak definovali místa svého původu v Čechách a na Moravě.[131] Spíše než příklon k asimilantskému hnutí, jednalo se tedy o integraci do většinové společnosti, či „politiku sounáležitosti" *(„politics of belongings")*, jak o ní hovoří Tatjana Lichtenstein.[132] Mnozí brodští Židé chodili do Makkabi, ženy cvičili v sionistickém kroužku, několik Židů bylo za Sionistickou stranu členy zastupitelstva na radnici, ale jednalo se o podobné aktivity,

[127] Údaje v židovských matrikách se liší od výpovědi paní Tamary Herrmann, rozhovor autorky s paní Tamarou Herrmann realizovaný v Mariánských Lázních 19. 3. 2004, Oskar K. Rabinowitz, "Czechoslovak Zionism: Analecta to History", s. 54, in: *The Jews of Czechoslovakia II*, New York – Philadelphia: Society for the History of Czechoslovak Jews & The Jewish Publication Society of America, 1971, s. 19–136, rozhovor autorky s panem Willym Bockem, 15. 11. 2004.
[128] Rozhovor autorky s panem Willym Bockem, 19. 10. 2004.
[129] URL: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2001/03/fischl, 13. 11. 2003.
[130] Za cenné informace k této části práce děkuji kolegům Marii Crhové a Martinu Šmokovi.
[131] Tatjana Lichtenstein, *Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging.* Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 2016, s. 20.
[132] Tatjana Lichtenstein, *Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging.* Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 2016.

jako měla většinová společnost v podobě skauta, či na Slovácku hojně Orla a Sokola. Scházeli se s přáteli, jezdili na výlety, ale o politiku v drtivé většině případů nešlo. Historik Martin Šmok dokonce zastává názor, že by tyto běžné občany nepovažoval za sionisty, resp. že můžeme hovořit o několika sionismech. Naopak Tatjana Lichtenstein došla k závěru, že právě těmito činnostmi se sionisté ve středovýchodní Evropě, myšleno běžní souvěrci, ne politici, rozhodli budovat svůj národ a židovská národnost židovských nacionalistů bez státu ožívala v každodenním životě. Lichtenstein totiž upravuje naše vidění polarity mezi diasporou a v Palestině/Izraeli, ke kterému sionisté směřují, a konstatuje, že je to právě sionismus, který českým Židům pomáhá k tomu, aby žili udržitelný život v meziválečném Československu, aby do jeho společnosti a politiky byli připuštěni.[133] Jednalo se o mládežnické hnutí, jež si přeživší pamatovali. Bylo součástí jejich identity a jejich vzpomínek na dětství či mládí a v jejich vzpomínkách můžeme pozorovat, že se sionistům jejich cíl, totiž skloubit židovské národní hnutí a československý patriotismus, podařil.[134] K sionismu jako hnutí v Československu, resp. v českých zemích jako takovému patřila národní idea, socialismus, politika u politiků a určité rituály. Tatiana Lichtenstein vysvětluje tuto snahu u židovské menšiny mimo jiné tím, že jako byl český a německý nacionalismus, potřebovali a vytvořili si Židé svůj vlastní nacionalismus, sionismus, který označuje jako „menšinový nacionalismus". Je však třeba vidět sionismus meziválečného Československa jako ideologii, která vznikla v určitém kontextu a podmínkách a právě vedle těchto dalších pokusů o vytvoření národní identity.[135]

Jiným světem než běžní příslušníci židovských komunit na malém městě a členové Makkabi a dalších spolků byli různí sionističtí aktivisté, kteří se dělili do mnoha frakcí a vedli mezi sebou navzájem spory. Na „nejvyšší" úrovni československého sionismu pak pracovali delegáti sionistických organizací, kteří se sjížděli na národních i mezinárodních sjezdech, ti však měli s protagonisty naší práce pramálo společného, uvažujeme-li o jejich každodenním životě, paměti a identitě.[136] Skutečnost, že čeští Židé

[133] Lichtenstein, *Zionists in Interwar Czechoslovakia*, s. 2–3.

[134] Jako příklad můžeme citovat pana Willyho Bocka, jehož výrok analyzujeme dále v práci, hovořícího o tom, že nebýt komunistů, nikdy by do Izraele neodešel, že byl „zažraný Čech". Rozhovor autorky s panem Willym Bockem, 19. 10. 2004. Více o vztahu sionistických sportovních oddílů Makkabi a sounáležitosti židovské minority s většinou a jejím vztahem k československému státu viz Tatjana Lichtenstein, „ ‚An Athlete Like a Soldier Must Not Retreat': Zionists, Sport, and Belonging in Interwar Czechoslovakia", in: *Shofar. An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies,* 34 (1), s. 1–26.

[135] Lichtenstein, *Zionists in Interwar Czechoslovakia*, s. 124.

[136] Toto krátké shrnutí si nečiní nárok na úplnost a museli bychom analyzovat a porovnat mnohem více zdrojů a pramenů, např. tiskovin z období meziválečného Československa na místní i státní úrovni, abychom podchytili jejich vzájemný vztah a působení. To je však zcela nad rámce naší práce. Československý sionismus se navíc lišil v jednotlivých historických zemích a vliv na jeho vývoj a úspěch sionistického úsilí měly faktory jako jazyková odlišnost (český, německý, slovenský, jidiš, nebo maďarský

v době meziválečné republiky byli převážně integrovaní do většinové společnosti, můžeme potvrdit i příkladem z Uherského Brodu: v roce 1930 bylo ve městě téměř 48% rodin, které měly pouze jedno dítě. To je skutečnost velmi vzdálená tradičnímu judaismu. Pro srovnání, rodin se dvěma dětmi bylo asi 28%, se třemi dětmi asi 17%, počet rodin se čtyřmi a více dětmi byl zanedbatelný. V roce 1910 mělo pouze jedno dítě 35,4% židovských rodin a 15,4% dvě děti.[137]

V souvislosti s naším výzkumem rodin přeživších je potřeba si uvědomit, že první republika figurovala ve vzpomínkách přeživších jako období před obrovskou tragédií holocaustu. Často jako období zidealizované, velmi často jako období plné radosti, krásných vzpomínek na rodiče, sourozence, přátele, na období školní docházky a relativně poklidného soužití židovské menšiny s většinovou společností. Můžeme si tuto dobu představit jako jakousi „dobu světla“ před „dobou temna“. Ještě v období, kdy ze sousedního Německa pronikaly zprávy o nárůstu nacismu a pronásledování Židů, většina českých Židů těmto zprávám nevěřila, nebo spíše nevěřila, že je možné, aby se něco takového odehrálo v masarykovském Československu. Za všechny tuto naději mnoha českých Židů shrnula Tamar Herrmann: „Po obsazení Rakouska už byl velký strach, ač český patologický optimismus a demokracie stále doufaly.“[138]

3 Holocaust

Dříve než válečné události zasáhly české země přímo, měla důležitý vliv na Československo situace v Německu a v Rakousku. Po nástupu Hitlera na pozici kancléře a upevňování nacismu, proudily do českých zemí tisíce uprchlíků. Jednalo se o protinacisticky smýšlející občany, příslušníky jiných politických stran či Židy. Tradiční obraz Československa jako posledního „ostrůvku demokracie“ a jako země, která ochotně pomáhala všem uprchlíkům, byl v poslední době poopraven. Ani pro Československo nebyla situace především hospodářsky jednoduchá a příliv uprchlíků představoval

jazyk, anebo spíše multilingvismus československých Židů), dále příslušnost k formě judaismu, která ovlivňovala postoj k sionismu (od ortodoxie zvláště na východě země přes reformní, tradiční judaismus až po nepraktikující Židy), a v neposlední řadě nejrůznější společensko-kulturní rozpory.

[137] Kolínková, *Proměny životního stylu členů uherskobrodské židovské obce,* s. 86.

[138] Dopis paní Tamary Herrmann, 7. 2. 2004.

značnou zátěž.[139] Uprchlická vlna se nevyhnula ani Uherskému Brodu. Archivní prameny dokazují přítomnost padesáti čtyř německy mluvících uprchlíků ve městě. Pocházeli z Vídně, z Gmündu, z Lasse či Gleiwitzu. Byly mezi nimi malé děti i staří lidé a všichni byli židovského náboženství. Město i židovská obec se o ně podle vzpomínek pamětníků snažily postarat.[140] Max Mannheimer, jeden z našich narátorů, pracoval v této době ve Znojmě. Uchoval si z týdnů, kdy přes hranici ze Znojma přicházeli uprchlíci, vzpomínku, kterou rád vyprávěl a která může vyjadřovat určitý vnitřní vzdor Židů vůči tragickým událostem, jež zakoušeli:

„Jedna mladá žena, na niž po ránu čekal přede dveřmi taxík, se nenechala odradit mými pobídkami, aby si pospíšila, ale zcela v klidu si domalovala rty. V ten okamžik mě její chování pobouřilo, ale později, když jsem na tuto příhodu myslel, musel jsem ji obdivovat. Byla na útěku, o všechno přišla, ale o důstojnost a sebeovládání se připravit nenechala.“[141]

Po mnichovské dohodě podepsané na konci září 1938 a ztrátě pohraničí začali do českého vnitrozemí utíkat další uprchlíci. Celkem se z pohraniční do vnitrozemí vystěhovalo 17 000 Židů.[142] Tato uprchlická vlna vyvolala podle amerického historika českého holocaustu Benjamina Frommera ve zbývajících oblastech země antisemitismus.[143] Dalším faktorem, který podněcoval příklon části společnosti ke konzervativním či radikálně pravicovým postojům, bylo působení Jakuba Demla a dalších představitelů katolické inteligence. Nárůst antisemitismu bývá považován za „součást procesu fašizace, či totalitarizace politiky a společnosti v protektorátu.[144]

V Uherském Brodě opět můžeme sledovat příchod mnoha běženců. Ve městě se totiž registrovalo osmdesát jedna osob, což pro město takové velikosti znamenalo velkou zátěž. Většina uprchlíků byla židovského náboženství, deset katolíků a dva bez vyznání. Pocházeli z rozličných míst jako Nový Jičín (rodina Maxe Mannheimera), Krnov, Opava, Břeclav, Hustopeče, Mikulov, ale dokonce i Luka u Karlových Varů. Azyl nalezli v židovské škole a v obecním Lidovém domě a místní lidé i město se je snažili

[139] Podrobně se vývoji v českých zemích v této době a nesnadné pomoci především židovským běžencům věnují Kateřina Čapková a Michal Frankl ve své studii *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938.* Praha: Paseka, 2008. Čapková a Frankl podali na základě podrobného studia pramenů a mnoha svědectví plastický obraz československé uprchlické politiky, zabývali se různými komitéty, které běžencům pomáhaly, a rozšířili svoji práci vůči předchozím publikacím jiných autorů tím, že se soustředili na uprchlíky ze všech sociálních vrstev, nejen známé osobnosti, jak se v některých případech stávalo dříve.
[140] SOkA Uherské Hradiště, fond AM UB, Seznamy uprchlíků z říše a ze Sudet 1939–1943, inv. č. 547.
[141] Max Mannheimer, *Vzpomínky: Terezín, Osvětim, Varšava, Dachau*, Mnichov: Obrys, 1986, s. 16–17.
[142] *Osud Židů v protektorátu 1939–1945*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, 1991, s. 111.
[143] *Židé v českých zemích,* s. 246.
[144] Strobach, „Několik poznámek o antisemitismu“, s. 647–648.

zaměstnat.[145] Podle Frommera protestovali v Uherském Brodě proti židovštím uprchlíkům členové Sokola a Orla, protože podle nich příliv běženců „zhoršuje bytovou krizi, způsobuje zvyšování nájmů a ‚znemožňuje ubytování těch českých občanů, kteří museli opustiti svá služební místa v zabraném území.'"[146] Přijetí všech uprchlíků se jevilo jako problematické, a tak například Ferdinand Peroutka rozdělil Židy na „české" a „německé", přičemž české upřednostnil.[147]

Mnichovská dohoda znamenala také počátek období tzv. druhé republiky. Není zde naším cílem podrobně analyzovat politické a společenské podmínky této doby, ale chceme zmínit alespoň několika aspektů, jež situace okleštěné republiky přinesla. Tradičně se přijímal obraz Protektorátu Čechy a Morava, který vznikl v březnu následujícího roku, jako území, které bylo připojeno k Říši, a tudíž na něj byly aplikovány rasistické norimberské zákony. Jak ukázal Wolf Gruner ve své u nás dosud málo doceněné studii *Pronásledování Židů v Protektorátu Čechy a Morava*, bylo to již v době existence druhé republiky, kdy se v politice československé vlády prosazují antisemitské tendence a tato iniciativa jednoznačně nevychází pouze z nařízení Berlína. V české historiografii dochází k podobným závěrům Jan Rataj.[148] V této situaci narůstaly počty antisemitských útoků v tisku. Židovská menšina reagovala umírněně: Nejvyšší rada židovských obcí zaslala vládě memorandum, ve kterém se jednalo o zaručení občanských práv Židů, o pomoci uprchlíkům, o náboženské svobodě, anebo o vyjádření odmítnutí hospodářských potíží Židů na základě jejich víry. Emil Kafka, předseda Židovské náboženské rady v Praze, dokonce doporučoval uprchlíkům, aby nechodili často do kaváren a hlavně nepoužívali často němčinu, aby to nezpůsobovalo zlost Čechů.[149]

V listopadu roku 1938 otřásla židovskou menšinou i humánně smýšlejícími křesťany tzv. křišťálová noc. Přestože se útoky na židovské souvěrce odehrály v Německu, v Rakousku a v tzv. Sudetech, tedy na územích, které už Československu nepatřily, jednalo se o jednoznačný pogrom, který byl předzvěstí dalších tragických událostí nejen tam. V českých pohraničních územích byly vypáleny synagogy např. v Opavě, Liberci, Chebu, Mostu, v Mariánských Lázních či v Karlových Varech.[150] Celkově bylo během noci z 9. na 10. listopadu 1938 zavražděno na 100 osob, desítky tisíc jich byly odvlečeny do

[145] SOkA Uherské Hradiště, fond AM UB, Seznamy uprchlíků z říše a ze Sudet 1939–43, inv. č. 547; Vilibald Růžička, *Z doby okupace města Uherského Brodu. Hrst vzpomínek,* 1962, s. 33.
[146] *Židé v českých zemích,* s. 246.
[147] Pavel Kosatík, *Ferdinand Peroutka. Pozdější život (1938–1978),* e-kniha. Praha 2020, s. 20–21.
[148] Jan Rataj, *O autoritativní národní stát: ideologické proměnyčeské politiky v druhé republice 1938–1939.* Praha: Karolinum, 1997.
[149] Wolf Gruner, *Pronásledování Židů v Protektorátu Čechy a Morava. Místní iniciativy, centrální rozhodnutí, reakce Židů 1939–1945.* Praha: Academia, 2019, s. 36, 38.
[150] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 80.

koncentračních táborů a nespočet židovských domů a obchodů byl poničen. Livia Rothkirchen poukazuje na záznamy o tom, jak v některých sudetských městech honily slavící davy nahé Židy po ulicích a skandovaly nacistická hesla.[151]

Po podzimu, který byl již plný komplikací a těžkostí, přikročila na začátku roku 1939 československá vláda k jednoznačně protižidovským opatřením. Výbor ministrů usiloval o vyřešení židovské otázky na „rasovém základě". Židovští advokáti měli být vyloučeni z československých organizací advokátů (proti čemuž se snažili protestovat), Židé již nadále neměli působit ve státní službě, tisku a kultuře, měla být omezena jejich činnost ve svobodných povoláních a dalších odvětvích jako státní dráha nebo spořitelny. Židovští důstojníci museli odejít z armády na nucenou dovolenou a židovští lékaři již nemohli pracovat ve veřejných nemocnicích. Z německé části pražské univerzity bylo nuceno odejít čtyřicet pět profesorů. Brněnská univerzita byla přímo vyzvána, aby na ní nadále nepřednášel právník Jaroslav Stránský, o jehož otci, Adolfu Stránskému, pojednáváme výše v této práci. Mezitím v Praze probíhaly protižidovské demonstrace. Od uzavření mnichovské dohody zažívali také židovští herci, hudebníci a spisovatelé různé osobní útoky. Následkem jiného nařízení museli ze země také odejít Židé, kteří zde nežili před rokem 1914. Tato protižidovská opatření byla podle Grunera dána především zhoršující se společenskou situací po okupaci pohraničí a potížemi s uprchlíky.[152] Benjamin Frommer popisuje protižidovské útoky a násilí, se kterými se Židé setkávali v době druhé republiky, vedle potíží daných vládními opatřeními: pamětnice Dagmar Fantlová například vzpomínala na to, že na ordinaci jejího otce-lékaře v Kutné Hoře, připevnil někdo ceduli: „Židovský lékař – životu nebezpečno." V Plzni na židovském hřbitově explodovala márnice.[153] Ve vyprávění našich narátorů se však žádné vzpomínky na antisemitské útoky po Mnichovu nezachovali, kromě vzpomínek Maxe Mannheimera, jehož otec byl zatčen a posléze propuštěn jen pod podmínkou, že rodina opustí Nový Jičín, kde bydlela.[154] Situace pro židovskou menšinu v pomnichovské republice tedy byla již velmi složitá a vše se mělo ještě výrazně zhoršit po okupaci zbytku českého území v březnu 1939.

Po vzniku Protektorátu Čechy a Morava se situace pro Židy, kteří v zemi zůstali, nadále zhoršovala. Bezvýchodnost událostí vedla mnohé k tomu, že spáchali sebevraždu. Docházelo k útokům na židovské domy a svatostánky. Například v Olomouci byla

[151] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 80.
[152] Gruner, *Pronásledování Židů v Protektorátu Čechy a Morava,* s. 40–42, Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 90.
[153] *Židé v českých zemích,* s. 247, 249.
[154] Max Mannheimer, „Vzpomínky: Terezín, Osvětim, Varšava, Dachau", *Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín*, sv. 48, 1992, s. 51–52.

synagoga vypálena místními fašisty již během první noci okupace. Narůstala omezení vykonávat různá povolání. To znamenalo mimo jiné nárůst potřeby pomoci od židovských náboženských obcí. Jak je známo, do židovských podniků byli dosazováni správci, tzv. „Treuhänder“. Arizace pokračovala až do té míry, že významné podniky vlastnili pouze osoby, jež byly součástí režimu, anebo jej podporovaly. Zbývající židovské obchody musely být zlikvidovány. Došlo také k několika vlnám zatýkání (např. akce Albrecht).[155]

Tzv. „konečné řešení židovské otázky“ probíhalo v českých zemích podobně jako na dalších nacistickým Německem okupovaných územích. Po vydání nařízení říšského protektora o židovském majetku ze dne 21. června 1939 vstoupily v platnost norimberské zákony. Započala tak arizace židovského majetku. Následně vstoupilo v platnost nařízení o vyřazení Židů z hospodářství protektorátu z 26. ledna 1940, které omezilo židovské podnikání ještě větší měrou. Židé také nesměli chodit do kulturních a sportovních zařízení, měli omezeny hodiny, kdy mohli nakupovat, mohli jen omezeně cestovat hromadnou dopravou apod. Židé ztráceli zaměstnání, mnozí se museli stěhovat, děti nemohli navštěvovat školy, ale ani bazény, hřiště, či kina. Židovská komunita se ocitla v tzv. ghettu beze zdí. Vyvrcholením protižidovských opatření před samotnými deportacemi bylo nařízení o povinném označení Židů žlutou hvězdou, tzv. Davidovou hvězdou s německým nápisem „Jude“, které začalo platit 19. zářím 1941.[156]

Dochovaly se fotografie, které dokazují rostoucí nenávist vůči Židům i v Uherském Brodě: nápisy na obchodech *Židům nepřístupno*, *Židé nepřátelé* či cedule se zákazy vstupu Židům do městských parků.[157] Situaci ve městě ztěžovalo přistěhování Židů z okolí, kteří sem byli nuceně přesídleni. Jejich občanské průkazy byly označeny jako „ghettoisiert“ a ve městě do transportů setrvali po dobu několika měsíců.[158] Pro některé české Židy byl východiskem z tíživé situace a nejisté budoucnosti sňatek, aby byli s partnerem, nebo s partnerkou deportováni společně. Z tohoto důvodu si Max Mannheimer vzal za ženu Evu Bockovou, dceru místního židovského lékaře.[159] Stejná motivace vedla ke sňatku Ruth Bondy a jejího prvního muže, Jana Brammera z Uherského Brodu, o nichž pojednáme podrobněji dále. Vzali se v říjnu v roce 1941 na tzv. hachšara v Teletíně. Hachšara byly přípravné tábory na život v Palestině

[155] Martin Wein, *Dějiny Židů v českých zemích. Od Hilsnera po Slánského,* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2021, s. 167, Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 105–110.
[156] Frommer, „Holocaust v Čechách a na Moravě“, s. 254–255, 257–258, 262, 269, Krčmář, „Holocaust českých Židů“, s. 662–663.
[157] Vilibald Růžička, *Z doby okupace města Uherského Brodu. Hrst vzpomínek*, 1962, Archiv Muzea J. A. Komenského v Uherském Brodě.
[158] *Transporty vypravené z Uherského Brodu* [online]. [Cit. 2023-6-30]. Dostupné z: www.holocaust.cz.
[159] Rozhovor autorky s panem Maxem Mannheimerem realizovaný 27. 9. 2006 v Mnichově.

organizované sionisty pro mladé lidi. Měli se na nich naučit praktické dovednosti pro život v nové zemi. V době před deportacemi byly však pro mnohé mladé lidi vítaným únikem z tíživé situace, ve které se Židé ocitli. Prožívali na nich své první lásky, pracovali například na statcích a snili o životě v Palestině.[160]

V Uherském Brodě došlo během okupace k události, která perzekvovanou komunitu neblaze poznamenala. V noci z 30. na 31. července 1941 začalo v místní synagoze hořet, podle všeho ji zapálili čeští fašisté a starosta Wladimir Hawranek, dříve Vladimír Havránek, profesor na gymnáziu a vedoucí Makkabi, zabránil jejímu uhašení. I pro další protižidovské jednání se stal pro místní židovské obyvatele symbolem pronásledování před deportacemi.[161]

Jednou z cest, jíž se nacisté chtěli zbavit českých Židů, byla emigrace. V Praze byla v červenci roku 1939 zřízena Ústředna pro židovské vystěhovalectví, která emigraci organizovala. Do listopadu roku 1942 se postupně legálně vystěhovalo téměř 26 000 Židů z Čech a Moravy. Část Židů odešla ilegálně.[162] Postupně však okupační moc přecházela k definitnímu řešení židovské otázky. Vedle prvotních akcí jako deportace do Niska se klíčovými staly deportace protektorátních Židů do koncentračního tábora v Terezíně. Terezín hraje zásadní roli i v naší práci, protože všichni přeživší první generace, se kterými jsme hovořili, prošli vězněním v tomto ghettu a zažili zdejší strádání. První transport do Terezína z protektorátu odjel 24. listopadu 1941.[163] Terezín plnil v nacistickém plánu vyhlazení Židů trojí funkci. První byla tranzitní. Většina Židů deportovaných do Terezína byla dále deportována do koncentračních vyhlazovacích táborů na východě. To se týkalo i většiny našich narátorů. Druhou funkcí byla role decimační. Neudržitelné podmínky pro život zahubily každého čtvrtého vězně. Třetí funkce Terezína byla propagační. Jeho prezentace světové veřejnosti měla zastínit zločiny ve vyhlazovacích táborech, měla také ukázat, že Terezín je starobním ghettem pro německé Židy. Z protektorátu bylo do Terezína deportováno celkem 73 608 Židů, z nichž 6 220 zemřelo přímo v Terezíně, do vyhlazovacích táborů bylo z Terezína deportováno 60 322 Židů z Protektorátu. Z nich přežilo pouze 3 371 osob.[164]

[160] Rozhovor autorky s paní Ruth Bondy realizovaný 4. 5. 2004 v Praze.
[161] Některé práce uvádí jiný datum, noc z 18. na 19. července 1941. Jana Matějíčková, *Holocaust uherskobrodských Židů v letech 1939–1943,* diplomová práce, Brno: Masarykova univerzita, 1993, s. 63, rozhovor autorky s panem Willym Bockem realizovaný 20. 10. 2004 v Uherském Brodě, rozhovor autorky s paní Erikou Brammerovou realizovaný v Uherském Brodě 2. 11. 2002.
[162] Krčmář, „Holocaust českých Židů“, s. 662, Frommer, „Holocaust v Čcechách a na Moravě“, s. 255, Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 103.
[163] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia,* s. 127.
[164] Krčmář, „Holocaust českých Židů“, s. 662–663.

Max Mannheimer, Willy Bock či Erika Rothová byli do Terezína deportováni přímo z Uherského Brodu spolu s dalšími souvěrci na konci ledna 1943. Z Uherského Brodu byly vypraveny celkem tři transporty s označením Cn, Co a Cp. Celkem bylo deportováno 2 843 osob z města a širokého okolí. Uherský Brod se tak stal jedním z patnácti shromaždišť a posléze deportačních míst v protektorátu.[165] I většina osob z uherskobrodských transportů pokračovala následnými transporty do Osvětimi:

„K tomu bych chtěl ještě podotknout, jak to bylo neuvěřitelné. Ti lidi, kteří už tam byli jako heftlinci, vykládali: vidíš, tam, jdou komínem, taky tam půjdeš… Ještě půl roku, co jsem tam byl, cítil jsem ten smrad těch spálených mrtvol, jsem nevěřil, že by mohli celou rodinu tak zničit. … To bylo skoro neuvěřitelné a nemyslitelné, co se tam dělo. To bylo skoro neuvěřitelné.“[166]

Těmito slovy popisoval Willy Bock svoje zděšení a šok po příjezdu do Osvětimi-Birkenau, kde ztratil celou svoji rodinu. Podobně na příjezd do Osvětimi vzpomíná paní Magda Barnea, když říká: „Lidé tomu (že ostatní byli zplynováni) nevěřili, nechtěli věřit.“ [167]

Vzpomínky na samotné věznění v koncentračních a vyhlazovacích táborech obsahují zkušenosti přeživších jako například obrovský hlad, bití, mučení, ponižování. Ruth Bondy považovala jako to nejtěžší, co musela snést, špínu. Ani obrovský hlad, jakým strádala, podle jejích vzpomínek nezanechal žádné trvalé následky. Nicméně nutnost snášet neustálou špínu zůstala dlouho po válce v jejím odporu vůči nečistotě, pachu lidí v autobuse, špinavým toaletám a přenesla se také do jejích nočních můr. Nicméně Ruth Bondy odmítala jakoukoli terapii a naordinovala si podle svých slov svou vlastní: jak o tom ještě pojednáme níže, když byla po vystěhování do Izraele neustále dotazována, proč Židé v Evropě proti nacistům nebojovali, rozhodla se splnit své předsevzetí z Osvětimi a napsala knihu o starším v terezínském ghettu, Jakobovi Edelsteinovi. Chtěla v tomto díle vysvětlit, co a jak se v okupované Evropě dělo a co museli Židé prožít. Dalším krokem ve vlastní terapii byly překlady českých děl do hebrejštiny, kde začala.[168] Další náš přeživší, pan Willy Bock, přes všechny tragické vzpomínky na věznění v koncentračních a vyhlazovacích táborech vždy uváděl, že to, že přežil, bylo štěstí. Jistě k tomu přispěla i jeho odhodlanost, ochota riskovat, mládí, ale šťastné náhody podle něj také hrály roly.[169]

[165] *Transporty vypravené z Uherského Brodu* [online]. [Cit. 2023-6-30]. Dostupné z: www.holocaust.cz.
[166] Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation*.
[167] Rozhovor autorky s paní Magdou Barnea realizovaný v Omeru, 22. 6. 2019.
[168] Ruth Bondy, *Víc štěstí než rozumu.* Praha: Argo, 2003, s. 55–56.
[169] Rozhovor autorky s panem Willym Bockem realizovaný 20. 10. 2004 v Uherském Brodě.

Jako součást vzpomínek na holocaust u některých přeživších bývá uváděn pocit viny z toho, že oni sami přežili, ale všichni nebo většina jejich příbuzných a přátel nikoli. Robert J. Lifton poukazuje na pocit viny z přežití jako na jeden z důležitých symptomů posttraumatické stresové poruchy a definuje ji jako „nevědomý pocit přeživšího organické a sociální rovnováhy, kvůli které cítí, že přežil na úkor jiných.“[170] Někdy tato zátěž bývá uváděna jako jeden ze symptomů traumatu z holocaustu. Náš výzkum neukázal přímé pocity viny z přežití u žádného z narátorů či narátorek. Ruth Bondy shrnuje svou zkušenost následujícími slovy: „Jakkoliv se pokouším ponořit do černých hlubin holocaustu, nenacházím v ní pocit viny, že jsem zůstala naživu. Úžas, radost nad každým dalším dnem, přání nepromarnit zbývající čas, bolest ze ztráty, dluh vůči těm, kteří zahynuli – ale ne vina.“[171] Celková bilance holocaustu českých Židů je 80 000 obětí. Tragédie holocaustu se tak stala rozhodujícím mezníkem v dějinách nejen českých Židů, ale jednou z největších tragédií českých dějin.[172]

4 Židovské komunity v českých zemích a v Izraeli ve druhé polovině 20. století

Výsledkem perzekuce Židů během holocaustu byla totální destrukce většiny židovských obcí v Československu. V českých zemích bylo po skončení druhé světové války obnoveno třicetčtyři obcí v Čechách a devatenáct na Moravě z předválečných 208 židovských náboženských obcí.[173] I v obcích, kam se navrátili přeživší, byl to vždy jen zlomek předválečné komunity a prvotní snahou představitelů židovské komunity po válce bylo zajistit pomoc navrátilcům, kteří čelili mnoha výzvám. Nejen že byli v drtivé většině případů fyzicky i psychicky vyčerpaní, často nemocní, ale potýkali se s problémy s navrácením majetku, s nepochopením od většinové společnosti, se ztrátou všech, nebo většiny svých příbuzných a přátel a v některých případech i s antisemitismem.[174]

[170] Kangisser Cohen, *Testimony &Time,* s. 42.
[171] Bondy, *Víc štěstí než rozumu,* s. 49.
[172] Krčmář, „Holocaust českých Židů“, s. 657, Epilog. In: www.holocaust.cz [online][cit. 2023-7-12]. Dostupné z: https://www.holocaust.cz/dejiny/soa/zide-v-ceskych-zemich-a-konecne-reseni-zidovske-otazky/epilog-3/,
[173] Krejčová, „K některým problémům židovské menšiny“, s. 69. Někteří autoři uvádí odlišný počet poválečných českých židovských obcí, ale jejich údaje se od Krejčové liší v jednotkách.
[174] Poválečnými židovskými komunitami v českých zemích se zabývá například Petr Sedlák ve své dizertační práci *Poté. Postoj a přístup k Židům v českých zemích po druhé světové válce (1945–1947/1953).* Brno: Masarykova univerzita, 2008.

Poválečná doba znamenala pro navrátilce období fyzického přizpůsobení se, mimo jiné, jak zajímavě poukazuje Kangisser Cohen, zvyknout si znovu na pravidelné jídlo a pití.[175]

Hrůzy, kterými přeživší prošli, znamenaly pro ně „duchovní šok". Navíc nemohli oplakávat své zavražděné blízké, protože se museli postarat o své vlastní přežití. Proto toto velmi náročné období způsobilo přeživším fyzické, duševní i duchovní jizvy i po jeho skončení.[176] Vzpomínky přeživších na toto období jsou nejen zdrojem informací a perspektivy vnímání aktérů, spoluutváří historickou (skupinovou) paměť.[177]

V záznamech z jednání předsednictva židovské obce v Uherském Brodě nalezneme stížnosti na pomalou pomoc z Prahy, na pozdní zásilky macesů na pesach a snahy o uchování památky na zavražděné souvěrce.[178] Přeživší, jejichž rodiny jsme zkoumali, hovořili o své osobní zkušenosti po návratu domů. Pan Willy Bock vzpomínal na to, že se vrátil do rodného domu v Uherském Brodě, ale v domě již bydlela jiná rodina. Město mu sice v domě rodičů přidělilo jeden pokoj, on však již nikdy nedokázal v domě přespat, protože všichni jeho blízcí byli zavražděni a předválečný domov tak přestal být domovem. Kdykoliv se do Uherského Brodu vrátil kvůli zařizování svých záležitostí, přespal dle svých slov v hotelu.[179] Podobné vzpomínky jsou zaznamenány u řady dalších přeživších. Jak konstatuje Hedvika Novotná, „většina postižených tvrdí, že na navrácení majetku víceméně rezignovala s tím, že po prožité zkušenosti již na hmotných věcech nelpěla."[180]

Židovské obce se staraly nejen o své předválečné členy, ale také o osoby, které se za Židy počítaly jen podle norimberských zákonů. Válečná zkušenost obě skupiny sblížila.[181] Přeživší, kteří se rozhodli v Československu zůstat, museli po převzetí moci komunistickou stranou a postupném potlačení náboženské svobody svoji židovskou identitu tajit, anebo ji sdílet pouze se svými nemnoha souvěrci a ve svých rodinách. Židovské obce, které byly často brzy přeměněny na synagogální sbory a během několik let v mnoha případech zcela zanikly, měly častokrát jen málo prostředků, jak svým zubožených členům pomoci. I zápisy ze zasedání poválečné židovské obce v Uherském Brodě ukazují bezradnost a nespokojenost s pomocí státu i Rady židovských náboženských obcí v Praze. Krátce po válce sice ještě pozorujeme snahy o udržení

[175] Kangisser Cohen, *Testimony & Time,* s. 46.
[176] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 50.
[177] Novotná, „Židé vzpomínají na poválečná léta", s. 107.
[178] Archiv Muzea J. A. Komenského, Zápis o schůzích výboru ŽNO v Uherském Brodě.
[179] Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation*.
[180] Novotná, "Židé vzpomínají na poválečná léta", s. 114.
[181] Petr Brod, „Židé v poválečném Československu", in *Židé v novodobých dějinách*, ed. Václav Veber, Praha: Karolinum, 1997, s. 159, Archiv muzea Jana Ámose Komenského, Zápis o schůzích výboru ŽNO v Uherském Brodě.

náboženského života, postupně však činnost obce zaniká.[182] Dle svědectví příslušníků první generace vychovávala většina přeživších v Československu své děti jako většinová společnost: slavili Vánoce, Velikonoce a další nežidovské svátky, židovské rituály nebyly realizovány. Vliv na tuto situaci měl v některých rodinách strach a špatná zkušenost z poválečné doby. Ani po pádu komunistického režimu neustaly obavy přeživších. Přidal se k nim strach z neonacistů, nového antisemitismu, či protižidovských stereotypů, které se ve svobodné společnosti znovu objevovaly.[183]

Dva z našich narátorů se ihned po svém návratu z koncentračích táborů setkali s antisemitismem. Max Mannheimer se vrátil do Uherského Brodu, kde jeho rodina žila po přestěhování z Nového Jičína a odkud byla deportována, a když se setkal se sousedy, které dříve považoval za přátele, bylo mu řečeno:

„ ‚Jó, vy jste přežili? Nám říkali, že všechny Židy zaplynovali!'… [Na to Max Mannheimer reagoval slovy:] No tak…dovedete si představit, co to byl za šok. Když Češka z pořádné rodiny – inteligentní děti, jeden byl lékárníkem, druhý byl… na každý pád to nebyli žádní… Já jsem ale nic neřekl, že jsem stál na tom koberci, který jsme dali do úschovy, já jsem si řekl, no tak nedá se nic změnit, musí se s tím žít…"[184]

Tato zkušenost vedla Maxe Mannheimera k tomu, že se po dlouhá desetiletí do Uherského Brodu nevrátil. Dalším přeživším, který uvedl, že se již při svém návratu domů z koncentračních táborů setkal s nelibostí a nenávistí Čechů, byl Adolf Rosenfeld. Situaci ve městě po svém návratu popsal jako velmi nepřátelskou vůči Židům. Obyvatelé města i jeho představitelé se podle něj chovali k Židům velmi špatně: „Byla to katastrofa. Nedali nám ani sklenici vody."[185] Takové projevy rozhořčení a odcizení, mnohdy ovlivněné nacistickou protižidovskou propagandou během okupace, přispěly k tomu, že se mnozí přeživší rozhodli odejít z Československa.[186] Během holocaustu zahynulo 80 000 z předválečných 120 000 českých Židů a z asi 40 000 přeživších se polovina rozhodla během poválečných let emigrovat.[187] Vedle Spojených států amerických, Kanady, Austrálie, Rakouska i Německa odešla podstatná část českých přeživších do Palestiny a posléze do vznikajícího Státu Izrael. Je důležité si uvědomit, že jejich cesta do Zaslíbené země byla v mnoha případech velmi zdouhavá, náročná a z osob, které měli

[182] Archiv muzea Jana Ámose Komenského, Zápis o schůzích výboru ŽNO v Uherském Brodě.
[183] Rozhovor autorky s paní Erikou Brammerovou realizovaný v Uherském Brodě 16. 3. 2001, rozhovor autorky s paní Marií Rosenfeldovou realizovaný v Uherském Brodě 23. 5. 2023, rozhovor autorky s panem Adolfem Rosenfeldem realizovaný v Uherském Brodě 17. 2. 2006.
[184] Vzpomínky pana Maxe Mannheimera, zaznamenané pro autorku práce na kazetě, 18. 1. 2004.
[185] Rozhovor autorky s panem Adolfem Rosenfeldem vedený v Uherském Brodě 17. 2. 2006.
[186] Tatjana Lichtenstein, "'It Is Not My Fault that You Are Jewish!': Jews, Czechs, and the Memory of the Holocaust in Film, 1949–2009," *Dapim: Studies on the Holocaust,* vol. 30, no. 2 (2016): pp: 117–125.
[187] Brod, „Židé v poválečném Československu", s. 151–152.

v předválečném Československu dům, fungující obchod, zázemí a život, se stali běženci, kteří v novém domově začínali zcela od nuly. Izrael byl v době svého vzniku chudou zemí, kde byl nedostatek potravin, bytů a hlavně, přeživší nebyli zakladateli židovského státu vnímáni po mnoho let pozitivně. Jak bude pojednáno podrobněji dale, Židé žijící v Palestině, tzv. *sabra* (jedn. číslo), nerozuměli přeživším holocaustu, ptali se, proč zrovna oni přežili, proč nebojovali, a to vše znamenalo pro přeživší, kteří doufali nalézt v židovském státě zázemí a porozumění, velmi náročnou situaci. Mnohé rodiny žily po emigraci na minimálním prostoru a jejich životní podmínky se zlepšovaly jen postupně během dlouhých let. Na emigraci a složité počáteční období v Izraeli vzpomíná jedna z našich narátorek paní Ilse Berger slovy:

„Bydleli jsme dva roky pět lidí v jednom pokoji, potom jsme dostali přidělený malý domeček a potom, co jsme prodali všechno, co jsme dovezli, jsme přistavěli ještě jeden pokoj a mysleli jsme, že máme zámek. Nesmí se zapomenout, že jsme přišli z ČSR z krásného bytu s výborným obchodem, já jsem zanechala v Břeclavě dvouposchoďový dům, takže ten začátek byl těžký a tvrdý. …ale jelikož můj muž byl velmi schopný, tak on to všechno zvládl.“[188]

Přistěhovalci-přeživší se snažili rychle zapojit do hospodářského a společenského života v Izraeli. Soustředili se na vybudování domova pro své rodiny, na to, aby zapomněli na trýznivé vzpomínky na válečná léta, ale žádná terapeutická pomoc přeživším v té době v Izraeli neexistovala. Nepomáhal nijak systematicky stát, ani kibucy, jednou z mála cest, která někdy přeživším pomáhala vyrovnat se s traumatem z holocaustu, bylo to, že sdíleli své vzpomínky navzájem.[189] Narativy o přežití, která přeživší slyšeli jeden od druhého, případně je četli, nebo v rámci procesu s Eichmannem mohli slyšet v přímém přenosu spolukonstituovaly identitu jedinců i společenství, jedinec i společnost tato svědctví přijímala, a tím se tato vyprávění stávala jejich společnými dějinami. „[S]ubjekt se poznává v historii sebe sama, kterou si sám o sobě vypráví.“[190]
Další výzvou, se kterou se museli příchozí do nového státu vyrovnat, byla nutnost naučit se hebrejsky. Na to, jak bylo zvládnutí moderní hebrejštiny náročné, vzpomíná jedna z našich narátorek a zároveň slavná izraelská novinářka a česko-izraelská spisovatelka a překladatelka Ruth Bondy slovy:

„Někdy jsem propadala beznaději. ‚Když jsem ještě byla úřednicí v kanceláři,‘ napsala jsem panu učiteli, ‚nemluvil tam dobrou a čistou hebrejštinou nikdo. Myslela jsem, že už jsem v hebrejštině

[188] Dopis paní Ilse Bergerové, 1. 2. 2004.
[189] Kangisser Cohen, Sharon. *Who? Where? And How? Establishing the Story: Early Recollections of a Devastating Past* [online]. Ehri project. [cit. 2023-24-6]. Dostupné z: https://early-testimony.ehri-project.eu/exhibits/show/about/kangisser-cohen-introduction; rozhovor autorky s paní Tal Bashan vedený online 31. 5. 2023.
[190] Ricœur 2007: 351; srovnej Mlynář, “Paměť a narativita”, s. 11.

napůl profesionál, když jsem napsala nějaký ten obchodní dopis bez chyby. A teď, když uplynula polovina výuky v ulpanu, jsem poznala, že se veškerá má znalost hebrejštiny rovná nule. Jak je dlouhá cesta, než se naučím jen správně číst a plynně mluvit o čemkoliv, jak je ta cesta téměř nekonečná, než dokážu psát, tvořit, vyprávět věci, které chci vyprávět. ... Moje srdce se plní beznadějí, kdy jen, kdy přijde čas, kdy pro mě nebude jazyk nepřekonatelnou překážkou, ale zbraní, jíž je možné bojovat, nástrojem, jímž je možné tvořit dobré a jemné věci? ... Až nebude rozdíl mezi mými myšlenkami a mým jazykem.'"[191]

Lucie Sedláčková ukázala, že pro některé emigranty, zvláště v mladém věku, bylo zvládnutí jazykové bariéry menším problémem.[192] Co mohlo přistěhovalcům na začátku jejich života v Izraeli pomoci, bylo, že je úřady v některých případech umísťovaly podle země, odkud přišli, tudíž vznikaly komunity bývalých Poláků, Čechů apod.[193] Nesnadné bylo pro nové přistěhovalce také zvyknout si na neobvyklé izraelské klima, nemožnost počasí předpovídat a přizpůsobit se oblečení, které vyhovuje horkému létu, větrům z pouště, či vytrvalým dešťům v zimě.[194] Přesto všichni přeživší-emigranti, kteří byli součástí našeho výzkumu, přijali Izrael za svoji vlast a po složitých začátcích tam byli šťastni.

5 Rodina a trauma

V naší práci vycházíme z toho, že válečná zkušenost přeživších byla v některých aspektech stejná či podobná. Všichni prošli obrovským utrpením, strádáním, zažili bolest, mučení, trpěli hlady a žízní a hlavně zažili život otupující ztráty, protože během holocaustu zahynuli všichni, nebo většina jejich příbuzných a přátel. První setkání s brutalitou se pro mnohé přeživší stalo formativní událostí. Když dostali „první ránu, jejich realita se změnila a jejich osud jim už byl jasný".[195] Dalšími klíčovými vzpomínkami bývá obrovský hlad a strádání. „Hlad se stal pro vězně definující zkušeností", hlad se objevuje v každém narativu o válečných letech bývalých vězňů, často je ústředním tématem jejich biografií.[196] Hlad a strádání se vedle ghetta Terezín a vyhlazovacích táborů projevily nejvíce během pochodů smrti na konci války. Vězni

[191] Ruth Bondy, *Víc štěstí než rozumu,* Praha: Argo, 2003, s. 101.
[192] Lucie Sedláčková, Two Enfants Terribles in Dutch Exile: The Exilic Posture of Jaroslav Hutka and Ivan Landsmann. In Acta Universitats Carolinae, Philologica 1 / Germanistica Pragensia, 2021, s. 83–99, s. 83.
[193] Za tuto informaci děkuji dr. Yossimu Mannovi z Izraele.
[194] Ruth Bondy, *Víc štěstí než rozumu,* Praha: Argo, 2003, s. 112.
[195] Kangisser Cohen, *Testimony & Time,* s. 45.
[196] Hájková, *Poslední ghetto,* s. 113.

neměli zaručeny žádné příděly potravy ani nemohli očekávat, že nějaké jídlo dostanou. K tomu se připojovala vysoká úmrtnost a utrpení ve velkých mrazech.[197] Všechna za války prožitá strádání bychom společně s J. B. Michlic mohli považovat za „extrémní změnu osobnosti" *(„extreme personality change")*.[198] Na základě našeho výzkumu však definujeme toto válečné období pro naše narátory jako „extrémní osobní zkušenost" *(„extreme personal experience")*. Jedním z východisek pro naše zkoumání, úvahy a následné závěry pak je skutečnost, že po válce se zkušenosti přeživších začali diferencovat. Někteří emigrovali do Palestiny/Izraele, nebo dokonce do Německa, jiní zůstali žít ve své původní vlasti navzdory režimu, který v ní byl znovu nastolen. Zároveň se diferencuje zkušenost každé jednotlivé rodiny, a tím pádem se otevírá otázka, jak se liší zkušenost, paměť a přenos traumatu u první a druhé generace. Naše základní, výše uvedené východisko považujeme za platné. Někteří autoři však uvažují ještě o jednom hledisku, a tím je to, že první generace pocházela z různých sociálních, politických a kulturních prostředí, takže „horizonty generační zkušenosti" (podle Karla Mannheima), které je formovaly, mohou být dost odlišné.[199] Poznatky týkající se námi zkoumané skupiny první generace potvrzují to, že její příslušníci pocházeli z různého sociálního prostředí: většinu představovali obchodníci střední nebo vyšší třídy, další část drobní obchodníci, část pocházela z chudých rodin, kde si rodiče přivydělávali, jak se dalo. Menší část byla tvořena lékaři, podnikateli či průmyslníky.[200] Politicky či spíše kulturně podporovali příslušníci první generace „židovskou věc", ale neangažovali se v sionistické straně, ani v politice. Kulturně a nábožensky byla židovská obec rozdělena na ortodoxní a liberální, což určovalo zkušenosti příslušníků obou zkoumaných generací v rodině: zvyky, kuchyni, slavení svátků, náboženské zvyklosti, návštěvy synagogy či nikoliv,

[197] Kangisser Cohen, *Testimony & Time,* s. 45.
[198] Joanna Beata Michlic, *Jewish Families in Europe, 1939–Present: History, Representation and Memory.* Waltham: Brandeis University Press, 2017.
[199] Teorií generací se maďarsko-židovský sociolog Karl Mannheim zabývá především ve své eseji Problém generací z roku 1928. Jeho práce je považována za zásadní a často je na ni odkazováno, někteří kritici však Mannheimovi vyčítají, že pojem generace nedefinoval dostatečně. Více viz např. David Mccourt, The „Problem of Generations" Revisited: Karl Mannheim and the Sociology of Knowledge in International Relations [online]. In: Theory and Application of the "Generation" in International Relations and Politics, 2012, DOI: 10.1057/9781137011565_3, [cit. 2023-6-18]. Dostupné z: www.researchgate.net
[200] Více o židovské obci v Uherském Brodě a společnosti ve městě jako takovém viz Eva Hanáková, *Domov a exil. Emigrace Židů z Uherského Brodu ve dvacátém století.* Diplomová práce. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci: 2004, Jana Matějíčková, Holocaust uherskobrodských Židů v letech 1939–1943. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1993, Romana Bartečková, *Hospodářská a společenská aktivita Židů v Uherském Brodě ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století.* Diplomová práce. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 1994, Taťána Kolínková. Proměny životního stylu členů uherskobrodské židovské obce v letech 1890–1930. Ostrava: Ostravská univerzita, 1996, Radek Tomeček. *Uherský Brod. Putování historií královského města.* Uherský Brod: Q Studio, 2002.

vztahy v rodině a mezi souvěrci. Hovoříme-li pak o „sjednocujícím generačním horizontu“ druhé generace, můžeme vycházet z výpovědí jejích příslušníků a definovat její zkušenost jako charakteristickou tím, že při transgeneračním přenosu traumatu došlo také k převzetí hodnotových struktur a životních orientací. Odpovědi na naše otázky hledáme ve vyprávění našich protagonistů. Jak shrnuje Mlynář,

„Ricœur zastává tezi, že vyprávění je nevyhnutelné, protože spoluutváří základ lidského chápání skutečnosti – prostřednictvím vyprávění je prohlubováno a systematizováno lidské zakoušení času. Narativita vnáší do lidské zkušenosti (subjektivní i intersubjektivní) řád a smysl, vyprávění je určitým organizačním prvkem, který přesahuje a podmaňuje chaotické, iracionální, „nelidské“ aspekty života tím, že je naplňuje významem.“[201]

Tato Ricœurova teze je příhodná pro charakteristiku vyprávění přeživších holocaustu. „Nepopsatelné“ je vyprávěno, přináší řád a pomoc přeživším, ale také těm, kteří nesdílí stejnou skutečnost, aby minulost přeživších pochopili, nebo alespoň poznali a porozuměli. V rozhovorech se opakuje, že rodiče předali svým dětem odolnost vůči životním zkouškám, odhodlanost, nutnost být „vždy připraven na to, co se Židům může stát“, v některých rodinách to byla nedůvěra k jiným lidem a nutnost spoléhat se na sebe, potřeba neobnovovat rány z minula a důležitost zaměřovat se ve svém životě na to, co je. Dále to byla velká píle, někdy až workoholismus, který se v některých případech jeví být nástrojem, jak čelit antisemitismu a předsudkům a je snahou dokázat, že Židé jsou velmi úspěšní a poradí si s jakoukoli překážkou, v našem případě ve společenství lidí v malém městě na Slovácku, které ctí tradiční hodnoty a často je za velmi důležité považováno to, jak o člověku smýšlí sousedé a známí (u rodin, jež zůstaly žít v původní vlasti).[202] V každém případě předali rodiče svým dětem z druhé generace v našem zkoumaném vzorku rodin přeživších velké odhodlání a píli, cílevědomost a lásku k životu, což můžeme považovat za jeden z obranných mechanismů po traumatu.[203] V žádné z námi zkoumaných rodin nepředstavovala předaná traumata překážku k úspěšnému a naplněnému životu. Tím se náš výzkum liší například od závěrů Helen Epstein. Mnozí příslušníci druhé generace zažili se svými rodiči řadu těžkostí, náš výzkum však ukázal, že se s traumatem holocaustu v rodině vcelku dobře vyrovnali.[204] Izraelská badatelka Hanna Yablonka dokonce odmítá pojem „druhá generace přeživších“ jako takový. Argumentuje tím, že toto označení implikuje určitou zranitelnost, informuje ostatní o strádání, které rodina prožila, a není správné, protože každá rodina má svůj vlastní,

[201] Mlynář, „Paměť a narativita“, s. 224.
[202] Rozhovor autorky s paní Marií Rosenfeldovou realizovaný v Uherském Brodě 23. 5. 2023.
[203] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 42.
[204] Rozhovor autorky s paní Marií Rosenfeldovou vedený 23. 5. 2023 v Uherském Brodě, rozhovor autorky s paní Tal Basham vedený online 31. 5. 2023, rozhovory autorky s paní Hannou Givon vedené online 8. 6. 2023 a 10. 6. 2023.

odlišný příběh. S tímto respektujícím přístupem, kde musíme zkoumat a analyzovat každou rodinu zvlášť, se ztotožňujeme:

Ke zkoumání historie a současnosti daných rodin používáme také prameny osobní povahy, které přispěly spolu s dalšími faktory k subjektivizaci historie a také otevírají dimenzi každodennosti. Daly hlas jednotlivcům a jejich pojetí dějin. Ego-dokumenty jako osobní deníky, paměti a další prameny umožňují nahlédnout do soukromého světa protagonistů dějin a zároveň přináší nové aspekty a pohledy při psaní dějin obecných či regionálních. Haim Sperber přisuzuje tuto změnu, kde je kladen větší důraz na individuální než na kolektivní, zvýšenému zájmu o historickou lingvistiku a efekt postmodernismu.[205] Můžeme souhlasit se Sperberem v tom, že historici si uvědomili, že není možné vědět, co přesně se v historii stalo. To dle našeho názoru a zkušenosti s narátory platí o tématu holocaustu o to více. I když se snažíme co nejpřesněji zdokumentovat a popsat události války, holocaustu či antisemitismu v poválečném období, nikdy neporozumíme tomu, co přeživší prožili v plné míře. Izraelský psycholog Natan Kellermann hovoří o „nesmazatelných emocionálních jizvách vytvořených nesnesitelnými životními volbami mezi životem a smrtí během holocaustu.“[206] Je však nutné o tématu bádat, psát a učit a, jak uvádí světově proslulý historik holocaustu s pražskými kořeny, Jehuda Bauer, je naší povinností a závazkem předávat dalším generacím svědectví o šoa proto, aby se tato tragédie už nikdy neopakovala.[207]

5.1 Willy Bock a Hannah Givon

Bauerem definovaná motivace byla hnacím motorem pro mnohé přeživší, kteří ve vyšším věku chtěli ukázat místa svého utrpění své rodině, zvláště svým vnukům a vnučkám. Jedním z nich byl pan Willy Bock. V následující části práce se podrobněji zabýváme jeho a několika dalšími životními osudy a jejich pamětí na holocaust. Zajímá nás také, jak zkušenost šoa otce či matky ovlivnila život jejich dítěte, nebo dětí. Willy (Vilém) Bock (1921–2009) se narodil v Uherském Brodě 9. března 1921 do ortodoxní židovské rodiny, která navštěvovala tzv. malý templ. Jeho rodiči byli Hugo (nar. 15. 11. 1883 v Uherském Brodě) a Johanna, rozená Donnebaumová (nar. 2. 4. 1891 ve Vídni). Rodina bydlela v Těšovské ulici v domě č. 83. Otec Willyho provozoval tzv. „pracharandu“, mlýn na plané hrušky, „planky“, které byly v předválečné době velmi časté, sušily se a po namletí

[205] Haim Sperber, The Usage of Ego-Documents in Jewish Historical Research, DOI: 10.1080/1462169X.2023.2207960, s. 1.
[206] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 43.
[207] Bauer, Jehuda. *Úvahy o holocaustu.* Praha: Academia, 2009.

se používaly jako náplň nebo posýpka do sladkých pokrmů. Tzv. pracharanda rodiny Bockových zůstala v paměti nejstarší generace pamětníků v regionu. Vedle Willyho měli Bockovi ještě dvě dcery, Zitu (nar. 1. 12. 1914) a Lilly (nar. 7. 2. 1923).[208]

Na své dětství a mládí vzpomínal pan Willy Bock jako na velmi šťastné. Měl spoustu kamarádů mezi židovskými i nežidovskými přáteli, byl tedy zcela integrován do komunity maloměsta, v němž žil, což je pro naše protagonisty charakteristické. Nikdy podle svých slov nezažil antisemitismus, kromě pokřikování kluků na něj a otce, když se koupali v řece Olšavě. To však považoval za jejich hloupost, ne za cílený útok.[209] Po škole získal Willy Bock zaměstnání ve firmě Tomáše Bati ve Zlíně. Přestože byl na konci třicátých let pro svůj židovský původ z firmy vyhozen, nikdy nevzpomínal na svoji práci u Bati zahořkle, naopak spíše zdůrazňoval to, že Tomáš Baťa pomohl na začátku války emigrovat několika židovským lékařům. Na začátku války se ještě stihl zúčastnit *hachšará,* přípravného kurzu na vystěhování do Palestiny, který byl pro řadu mladých Židů v tehdejším Československu jakýmsi vytržením z tíživé reality událostí v zemi a v sousedním Německu a Rakousku. Mladé ženy a muži pracovali v zemědělství, prožívali své první lásky a učili se o sionismu. Podobně jako Willy Bock popisují zkušenost s *hachšará* například Jan Brammer (Dov Barnea), nebo jeho budoucí první žena Ruth Bondy.[210]

Ve zhoršující se situaci pro židovskou menšinu měl Willy Bock možnost emigrovat do Šanghaje, ale nakonec se rozhodl nevycestovat, protože měl starší rodiče a podle zpráv, které se tehdy šířily, měli být snad Židé odváženi do pracovních táborů, a tak byl Willy Bock přesvědčený, že jako jediný syn musí zůstat a o rodiče a sestry se postarat.[211] Později dostali Bockovi možnost zachránit alespoň své děti, když se naskytla příležitost vyslat děti do Británie za pomoci tzv. Wintonových vlaků. Na to Willy Bock vzpomíná následujícími slovy:

„Myslím, že moje maminka byla velmi progresivní. Ve třicátém devátém otevřela Anglie (hranice)… se mohlo volně, nevím, jak dlouho, asi tři týdny, bez jakéhokoliv povolení se dostat do Británie. Maminka nás chtěla všechny tři zabalit, nás děti, abychom odjeli do Anglie. A můj otec bohužel byl míň krátkozraký a lpělo se jaksi na tom baráku, na těch kobercích, křišťálech,

[208] NA Praha, fond HBMa – ŽM zemřelých, inv. č. 2251, *Terezínská pamětní kniha I.,* Rozhovor s panem Willym Bockem, 19. 10. 2004, Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation,* rozhovor autorky s paní Marií Hanákovou realizovaný v Drslavicích 10. 12. 2023..
[209] Rozhovor s panem Willym Bockem, 19. 10. 2004.
[210] Rozhovor s panem Willym Bockem, 19. 10. 2004, Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation*, rozhovor autorky s paní Ruth Bondy vedený v Praze 4. 5. 2004, Bondyová, *Víc štěstí než rozumu,* s. 124.
[211] Rozhovor s panem Willym Bockem, 19. 10. 2004.

tak řekl s tím svým šprochem: polívka se nejí tak horká, jak se vaří, nějak bylo, nějak bude. Tak z toho sešlo a my jsme zůstali tam všichni a bohužel nikdo se z nich nevrátil."[212]

Věta otce, že „polívka se nejí horká, jak se vaří, nějak bylo, nějak bude," se ve vzpomínkách Willyho Bocka často opakovala. Tato zkušenost syna, jehož otec zaváhal a s přesvědčením, že rodina hrozící nebezpečí nějak zvládne společně, byla jedním ze základních zkušeností, které Willyho Bocka později inspirovaly k tomu, aby se z Československa zavčas vystěhoval. Rozhodnutí odeslat děti do neznáma bylo však pro rodiče nesmírně těžké. Poté, co ztratili práci, jejich život byl do značné míry omezen, často se jejich jedinou nadějí stala rodina a víra. Zároveň si nikdo nedokázal představit, jaká tragédie židovskou pospolitost čeká. Možná měli někteří z nich zprávy o tom, co se děje v Německu, ale řada českých Židů nevěřila, že se totéž může stát v Československu. Tamara Herrmann, jedna z našich narátorek, vzpomínala na to, že dokud žil prezident Tomáš Garrigue Masaryk, většina českých Židů doufala v dobrou budoucnost. Po jeho smrti však jakási pomyslná ochrana zmizela.[213] Yehuda Bacon, který se narodil v Moravské Ostravě, jako jediný ze své rodiny přežil a posléze se v Izraeli stal významným malířem a svědkem holocaustu, podobně vzpomínal, že si tehdy mysleli, že to, co se děje, se děje v Polsku a českým Židům se to nemůže stát, že taková panovala atmosféra.[214] Po zpřísnění protižidovských protektorátních opatření byli do uherskobrodské židovské čtvrti sestěhováni Židé z celého okolí. V jednom domě pak žily dvě nebo tři rodiny, ghetto bylo přeplněné, ovšem ve srovnání s pozdější zkušeností bydlení v ghettu Terezín „to byl luxus".[215]

Dne 17. ledna 1943 byli Židé z Uherského Brodu a širokého okolí registrováni německými úředníky, museli předložit doklady, vkladní knížky a všechny cennosti. Bylo jim také oznámeno, že 27. ledna 1943 se musí dostavit do uherskobrodského gymnázia. Již předtím však probíhaly v ghettu razie, které podle svědectví Zuzany Chaloupkové byly velmi kruté. Při nich byl zatčen například pan Reich a další Židé, z nichž někteří byli popraveni.[216] Na konci ledna roku 1943 byly z Uherského Brodu odeslány tři transporty Cn, Co a Cp do Terezína s celkem 2 843 osobami židovského původu. Válku přežilo

[212] Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation*.
[213] Rozhovor autorky s paní Tamar Herrmann realizovaný 26. července 2005 v Mariánských Lázních.
[214] Kangisser Cohen, *Testimony & Time,* s. 111.
[215] Rozhovor s paní Zuzanou Chaloupkovou, dostupný online na portále Moderní dějiny: https://www.youtube.com/watch?v=6zflODWCpzw&t=17s (původně se jedná o rozhovor s paní Chaloupkovou, který natočila paní Zuzana Prudilová v rámci projektu Stevena Spielberga). Zuzana Chaloupková se narodila 4. 1. 1925 v Brně a období, kdy její souvěrci byli vězněni v koncentračních táborech, přežila v ukrývání na Slovensku.
[216] Rozhovor s paní Zuzanou Chaloupkovou, dostupný online na portále Moderní dějiny: https://www.youtube.com/watch?v=6zflODWCpzw&t=17s (původně se jedná o rozhovor s paní Chaloupkovou, který natočila paní Zuzana Prudilová v rámci projektu Stevena Spielberga).

pouze 197 z nich. Z deportací v Uherském Brodě se dochovaly ojedinělé fotografie, které tajně nafotil místní kronikář. Poté, co byli Židé odvlečeni do koncentračních táborů, byly jejich občanské průkazy označeny slovem „ghettoisiert“.[217]

Po příjezdu do Terezína pokračovala většina Židů deportovaných z Uherského Brodu dašími transporty do Osvětimi. Zde již při selekci ztratil Willy Bock jak rodiče, kteří byli staršího věku a nebyli považováni za užitečné pro práci, tak mladší sestru Lilly, která se dle jeho vzpomínek ve vlaku nachladila a jako nemocná neměla šanci na přežití. O přesném osudu starší sestry Zity se pan Bock dozvěděl až dlouhá léta po skončení války, kdy mu bylo sděleno, že zvolila dobrovolnou smrt tím, že svůj život ukončila skokem na drát elektrického napětí na plotě v Birkenau. Nejistota o tom, jak zemřela jedna ze sester, stejně jako břímě ztráty všech nejbližších, bylo traumatem, které Willyho Bocka dlouho provázelo. On sám zažil během věznění v Osvětimi, v jejích pobočných táborech a na pochodu smrti mnohá strádání a spoustu mučení. Ve svých vzpomínkách popisoval nesmyslné tresty, kterým byli vězni podrobeni, otrockou práci, která nedávala žádný smysl a kruté, ponižující zacházení od dozorců. Podobně Viktor Frankl, sám bývalý vězeň, který prošel několika lágry, ve své psychologické analýze života muklů v koncentračním táboře uvádí, že nejhorší byla právě tato tíha výsměchu. Ta byla pro vězně podle jeho soudu horší než hlad, nedostatek spánku, nebo zima a špína.[218] Podle slov Willyho Bocka bylo jeho přežití holocaustu náhoda. Šťastná náhoda, která podle jeho dalších vzpomínek i podle paměti na válečné vyprávění, jak si je pamatuje jeho dcera Hannah, a které se vyznačovalo jeho odvahou a riskantním chováním, vyústilo v to, že věznění přežil.[219]

Rodinná konstelace v rodině Willyho Bocka byla zásadně ovlivněna traumatem prožitým během druhé světové války: sám byl deportován z Uherského Brodu ve víře, že je vezou do pracovních táborů. Z toho důvodu třikrát zrušil svou registraci k emigraci, protože chtěl zůstat se staršími rodiči a dvěma sestrami a postarat se tam o ně. Po selekci v Birkenau v únoru 1943 ztratil sestru, která byla dle jeho slov mladá a krásná, ale nachladila se cestou. Ztratil také rodiče a se vší pravděpodobností věděl už v lágru, že byli

[217] Terezínská pamětní kniha, *Transporty vypravené z Uherského Brodu* [online]. www.holocaust.cz [cit. 2023-6-24]. Dostupné z: https://www.holocaust.cz/vzdelavani/projekty/pripominka/transporty-vypravene-z-uherskeho-brodu/

[218] Viktor Frankl, *A přesto říci životu ano. Psycholog prožívá koncentrační tábor,* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 34.

[219] Rozhovory autorky s panem Willym Bockem vedené 19. a 25. 10., 15. 11. 2004, Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation*, rozhovory autorky s paní Hannou Givon vedené online 8. a 10. 6. 2023, Národní archiv Praha, fond HBMa – Židovské matriky zemřelých.

zavražděni. Zhroutil se mu svět, ve kterém dosud žil a v který věřil. Po pobytu v Osvětimi přežil Willy Bock věznění v několika dalších koncentračních táborech a pochod smrti.[220]

Po skončení války a návratu do Uherského Brodu se Willy Bock nejdříve rozhodl odstěhovat k rodině svého přítele z koncentračního tábora. Později mu byla nabídnuta možnost, aby se stal důstojníkem československé armády. V té době však již vznikal v zemi komunistický režim a Willy Bock nechtěl žít v dalším režimu, který by omezoval jeho svobodu: „Víš, já ti něco řeknu, já podle mojého, kdyby nebyli komunisti, já bych nikdy do Izraele nešel. Já jsem byl zažraný Čech. Opravdu.“[221] Většina přeživších byla mladého věku, a tak nebyli podle Hedviky Novotné tolik emočně svázáni s republikou, kam se po osvobození navrátili. Jejich sepjetí s domovem a s předválečnou vlastí představovaly rodiny, které ztratily. Ve společnosti, kam se navrátili, se často necítili dobře, protože jim většina společnosti nerozuměla. Stýkali se tak mezi sebou a do těchto center vysílali sionisté své zástupce, aby dělali nábory pro emigraci do Palestiny. Emigrace se tak stala východiskem pro mnohé přeživší přesto, že nebyli zapálení sionisté. A v neposlední řadě se později Izrael stal jedinou zemí, kam bylo možné se legálně vystěhovat.[222] Willy Bock se v Izraeli oženil s Iboyou (Avivou), která pocházela z Mukačeva. Manželům se narodily dvě děti, dcera Hannah a syn Eli.[223]

Přeživší, především přeživší první generace, se často ptali sama sebe: Kdo jsem? Odkud? A také, kým jsem byl před válkou a kým jsem nyní – a kým budu? Jejich sebepojetí ovlivňovala ztráta většiny či všech blízkých osob, vztahy se „sousedy“, tedy s osobami, které tvořily jejich předválečný domov. To, jak o sobě smýšleli a také, jak se rozhodovali, jak naloží s životem „po“, rozhodovaly také faktory jako antisemitismus v české poválečné společnosti anebo přijetí či nepřijetí od židovských přátel. Během druhé světové války prožila většina mých narátorů podobné věci. Neodvažujeme se zde říci, že stejné, protože respektujeme jedinečnost životního osudu každého z přeživších a také to, jak uvádíme i jinde v naší práci, protože to považujeme za důležité východisko uvažování a analýzy životních příběhů přeživších: vědomí toho, že ten, kdo holocaust neprožil, nikdy tuto zkušenost plně nepochopí. Pro naše účely jsme však uvažovali o tom, že zkušenost přeživších první generace byla stejná. Podobné mučení, strádaná, deprivace, ztráty a ponížení. Zásadní pro nás je to, že po skončení druhé světové války se začali zkušenosti přeživších rozcházet. Týká se to jak přeživších v Československu, tak těch,

[220] Rozhovory autorky s panem Willym Bockem vedené 19. a 25. 10., 15. 11. 2004, Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation.*
[221] Rozhovor s panem Willym Bockem, 19. 10. 2004.
[222] Novotná, „Židé vzpomínají na poválečná léta“, s. 117.
[223] Rozhovory autorky s panem Willym Bockem vedené 19. a 25. 10., 15. 11. 2004, Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation.*

kteří svůj původní domov opustili a odešli do jiných zemí, ať už to byla Palestina/Izrael či Německo, Velká Británie a další.

Na identitu přeživších můžeme nahlížet mnoha způsoby. Pro naši analýzu použijeme definici Jakuba Mlynáře, který uvádí, že „samotné narativní vyjádření identit v životních příbězích přeživších šoa je spjato především s kategoriemi národní, státní, politické a náboženské identity, které jsou během rozhovoru explicitně i implicitně vyjadřovány.[224] Náš výzkum, který byl celkově dlouholetý, ukazuje několik zajímavých výsledků: 1) identita přeživších je dána tím, jak o ní smýšlí, jak ji sami definují, pro jakou identitu se rozhodli. Například paní Magda Barnea uvedla: „Považuji se naprosto za Izraelku, která se v Česku narodila. Ovšem, že je mi Česko bližší než třeba Dánsko nebo Holandsko, ale doma jsem jen v Izraeli.“[225] Zde se identita týká především národnosti přeživších a jejich domova.[226] 2) Identita přeživších se v čase proměňuje, stejně jako se proměňuje jejich

[224] Jakub Mlynář, *Identita mezi pamětí a vyprávěním. Disertační práce,* Praha: Filozofická fakula Univerzity Karlovy v Praze, 2016, s. 4.
[225] Dopis paní Magdy Barneové, 9. 2. 2004.
[226] Část našeho výzkumu byla provedena metodou dotazníku, kde bylo narátorům zasláno 65 otázek. Jednalo se o zásadní, počáteční fázi (pokud nepočítáme rané práce před VŠ studiem), od které se odvíjely další, metodou tzv. sněhové koule (*snowball method* v orální historii – narátor upozorní tazatele na dalšího narátora. V Izraeli pojmenovávali přeživší a emigranti tuto situaci: „Tvoje dobré jméno tě předchází.“ Jedná se o izraelské přísloví, které vystihovalo situaci, kde tazatelka navštěvovala opakovaně zemi a postupně poznávala další bývalé členy uherskobrodské *kehily,* anebo osoby s ní související (příbuzenský vztah, deportace z Uherského Brodu do Terezína, migrace do města po okupaci Sudet). Důležité je pak především to, že narátoři vzpomínali při rozhovorech na své dětství či mladí, tedy období před tragédií holocaustu („Co bylo v Osvěčimi, raději nepíšu, ale Danteho peklo proti tomu byla dětská zábava.“ Honza Brammer/Dov Barnea; Dopis pana Dov Barney, 23. 5. 1985. Za laskavé zapůjčení tohoto a dalších dopisů Honzy Brammera děkuji panu Jakubovi Zajícovi a Petře Volné.) Toto období se v poválečných letech, anebo ve stáří jevilo jako krásné, mírumilovné, jako období s milovanými rodiči, sourouzenci, souvěrci a sousedy. Dalším faktorem bylo to, že na toto období se začala ptát (tehdy) mladá Češka, pocházející ze stejného místa, tedy sdílející znalost místa, vzpomínky na dětství ve stejném městě, žena, která se stala blízkou, ale zůstala natolik „cizí“ (tj. mimo původní rodinu), že jí narátoři neváhali ve svém pokročilém věku svěřit to, před čím v některých případech chtěli ochránit své děti. (Příklad pana Rosenfelda, který s rozhovorem souhlasil až po velmi dlouhé době, přímluvě jiných narátorů a souhlasu syna, který s rozhovorem souhlasil až poté, co si přečetl jednu z přechozích autorčiných prací (v případě této rodiny, kterou celý život provází trauma a strach kvůli zkušenosti antisemitismus byla snaha ochránit rodinu/otce vzájemná a velmi silná), anebo pana Arnošta (Šedi) Kanna, který si s autorkou práce psal, telefonoval, domluvil na rozhovoru, ale nakonec rozhovor zrušil, protože, jak sám uvedl, chtěl svoji rodinu ochránit. Minulost byla příliš bolesná a současnost (tehdy žil pan Kann na Slovensku) také nebyla jednoduchá, a proto se k zážitkům z války i po ní a k tématu emigrace a poválečného života odmítl v osobním setkání vrátit. V takových případech nezbývá než rozhodnutí přeživších s úctou respektovat.
Většina narátotů odpověděla v první fázi výzkumu písemně, menší část své odpovědi nahrála na kazetu. Později navazoval i na tento výzkum výzkum metodou osobních rozhovorů – svědectví (v angl. odsud přeživší a další pamětníci/narátoři nazýváni *witnesses)* při setkání s narátory v jejich domově či jiném vhodném anebo možném prostředí. V případě dotazníku se jednalo o první fázi výzkumu a o poslední fázi výzkumu, kde osobní rozhovory znemožnila pandemie Covidu. V druhém zmiňovaném období však již častěji osobní rozhovor a dopisy nahradily emaily, telefonáty apod. V závěrečné fázi výzkumu pak byly

vnímání prožitků holocaustu. V proměně identity přeživších hrála zásadní roli zkušenost holocaust. Po ní museli svou identitu rekonstruovat. Zajímavým způsobem o tom pojednala výše zmíněná izraelská badatelka Sharon Kissinger Cohen. Její inovativní přístup analyzoval rozhovory s přeživšími realizované ve dvou časových obdobích. To jí umožnilo srovnat, jak se vzpomínky přeživších proměnily, z jakých důvodů a jak tedy svoji identitu konstruují.[227] Naši narátoři vnímali svou základní identitu poměrně neměnně. Pokud vzpomínky spoluvytvářejí naši identitu, můžeme spolu s Kangisser Cohen konstatovat, že paměť přeživších zůstala po desetiletí pozoruhodně odolná. Na klíčových příbězích jejich paměti můžeme sledovat silnou kontinuitu.[228] Z toho, co jsme mohli pozorovat, ovlivnily vnímání vzpomínek našich protagonistů z první generace, kteří žili v poslední fázi našeho výzkumu, události v posledních letech a hrozby současného světa, jimž museli jako příslušníci nejstarší generace čelit.

Narátoři vzpomínají na závažné události, které prožili ve svém dětství, a v čase konání rozhovorů může být jejich konstrukce minulosti a identity odlišná, resp. to, jak konstruují svoji minulost v době rozhovoru je ovlivněno sociálním kontextem a v některých případech i očekávaným publikem. Důležitým faktorem byla při našem výzkumu skutečnost, že narátoři sdělovali své vzpomínky člověku, který nepatřil do nejužšího kruhu rodiny. To jim dávalo určitou svobodu v tom, že nezatíží své blízké tíhou svých zkušeností. Například pan Adolf Rosenfeld své rodině nikdy nevyprávěl o zážitcích z koncentračních táborů, chtěl podle své snachy svoji rodinu ochránit.[229] Další z našich narátorek, paní Erika Brammerová, taktéž nesdělovala rodině detaily z doby věznění v Terezíně. Zároveň nejstarší generace nechtěla odejít, aniž by svá svědectví zanechala generacím mladším a kvůli památce na zemřelé blízké. Tato skutečnost se objevuje v rozhovoru s paní Hannou Givon, dcerou Willyho Bocka, když hovoří o tom, proč její otec chodil do synagogy na Jom Kippur a proč se postil, i když nemusel: „Dělám to na památku svých rodičů.“[230] Kurt Jonassohn chování přeživších holocaustu a jejich snahu o „zachování paměti“ dokonce řadí mezi šest aspektů jedinečnosti holocaustu.[231]

---

osobní rozhovory opět možné. Pandemie Covidu ustoupila, cestování bylo možné a další hrozby a okolnosti, např. válka na Ukrajině či riziko teroristických útoků a nepokojů v Izraeli kvůli demonstracím a blokádě letiště, se staly méně akutní.

[227] Sharon Kassinger Cohen, *Testimony and Time: Holocaust Survivors Remember,* Jeruzalém: Yad Vashem Publications, 2014.

[228] Kangisser Cohen, *Testimony & Time. Holocaust Survivors Remember.*

[229] Rozhovor autarky s paní Marií Rosenfeldovou vedený v Uherském Brodě dne 28. 8. 2023.

[230] Rozhovor autorky s paní Hannou Givon vedený online dne 10. 6. 2023.

[231] Více o jedinečnosti holocaust mezi genocidami, jak je popisuje Jonassohn viz Kurt Jonassohn, „The Uniqueness of the Holocaust: Neglected Aspects and Their Consequences“, in: F. Chalk a K. Jonassohn, (eds), *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies.* New Haven and London: Yale University Press, s. 326–329.

Zkoumaní narátoři byli také dotazováni, jak a zda léčilo přeživší a jejich rodiny ticho, např. v tom, že o svých traumatech mlčeli – což je samozřejmě prokázáno, ale zajímalo nás, zda *vyhledávali ticho, samotu, klid* cíleně, jak se doporučuje dnes. Musíme brát v potaz, že doporučení psychologů, psychiatrů a terapeutů v poválečných letech vyhledali pouze ti přeživší, kteří měli vážné potíže. V té době jich mnoho nebylo, prioritou pro přeživší bylo jednoduše přežít, žít dál, jít dál, nehledět zpět. Náš výzkum ukázal, že odbornou pomoc vyhledal jeden z přeživších. Mimo jiné mu byla doporučena artterapie. O čase pro sebe, který ráda vyhledávala její matka, hovořila jedna z dcer přeživších.[232]

Pro Maxe Mannheimera jednou z cest, jak pomoci sám sobě, byla malba a později kresba. Jiný narátor, Jiří Diamant, zpracoval svá traumata z holocaustu a také bolest ze ztráty milované dcery psaním poezie. V roce 2015 vydal sbírku básní, v nichž reflektuje svoji minulost, ztrátu rodičů a bratra a nečekanou smrt jedné ze dvou dcer. Popisuje „jemné paměti podvědomí", jak uvádí autor doslovu Jiří Musil, kolega-psycholog Jiřího Diamanta: „Tristní a usvědčující je autorova poezie při sdělování rozměrů a tíže holocaustu."[233]

Mezi našimi přeživšími v této práci nefiguroval nikdo, kdo aktivně provozoval hudbu, která by mu mohla pomoci při uzdravování válečných ran. Ruth Bondy tím, že napsala svoji knihu o období holocaustu, jednak splnila slib daný sama sobě již v době věznění. Chtěla, aby ostatní Izraelci pochopili, čím přeživší prošli, a pečlivá práce s prameny a pojmenovávání situace v Protektorátu a později v táborech, měly mimo jiné pro ni i terapeutický účinek. Podobně její vzpomínková autobiografická kniha a knížky o českých Židech, které vydala v závěru života, byly jedním z nástrojů, jak se vyrovnat s minulostí.[234] Ptali jsme se také, jak dlouho se hojily rány traumatizovaných osob a jak toto hojení, či naopak neúspěch vnímaly jejich děti. Děti potřebovali fungující rodiče, rodinu, zázemí. A protože víme, že řada dětí z rodin přeživších vyrůstala v malých rodinách, bez širšího příbuzenstva, jak k tomu přispívali poválečí přátelé, případně stát, společnost, komunita, pomocné organizace (např. Rafael Institut dnes v Praze, židovské obce)? Z našeho výzkumu vyplynulo, že rodiny, které se k tomuto tématu vyjádřily, mají zkušenost, že stát ani židovské obce v destiletích po válce přeživším nijak aktivně nepomáhaly vyrovnat se s traumatem holocaustu. „V židovských obcích se o holocaustu

[232] Rozhovor autorky s panem Maxem Mannheimerem realizovaný 27. 9. 2006 v Mnichově; rozhovor autorky s paní Tal Bashan realizovaný online dne 31. 5. 2023.
[233] Jiří Diamant, *Holocaust v poezii puberty a stáří,* Olomouc: Jiří Musil-Psychologická a výchovná poradna, 2015, s. 36.
[234] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan realizovaný online dne 31. 5. 2023, Ruth Bondy, *Jakob Edelstein.* Praha: Sefer, 2001, *Víc štěstí než rozumu.* Praha: Argo, 2003, *Drobné útěchy.* Praha: Argo, 2008, *Mezi námi řečeno. Jak mluvili Židé v Čechách a na Moravě.* Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 2003, *Boží hody. Jak jedli Židé v Čechách a na Moravě.* Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 2008 ad.

nemluvilo, když jsem byla teenager… Nikdo o tom nemluvil. Nemluvili jsme o tom.“ (*„There was no talk about second generation of the holocaust in kehilot when I was a teenager… Nobody talked about it. We didn´t talk about it.“)*[235] Jak vypověděla Tali Basham Bondy, dcera Ruth Bondy, péče státu neexistovala a její matka, podobně jako další příslušníci první generace přeživších nehovořili o válečném utrpení otevřeně, aby se před touto bolestí ochránili. Ruth Bondy se podle své dcery setkala po emigraci do Izraele s neporozuměním a s přístupem k přeživším, kdy byli dotazováni: jaktože jste přežili? Byla snad prostitutkou? Proč nepřežili naši vlastní příbuzní? Proč jste nebojovali? Přeživší byli považováni za „obětní beránky“. Étos mladého židovského státu však byl bojovat. I z toho důvodu napsala Ruth Bondy knihu o Jakobu Edelsteinovi, prvním starším v ghettu Terezín, aby vysvětlila jak mašínérie holocaustu fungovala. Proč Židé neutíkali, jak postupně byli chyceni do pasti a nemohli utéci. Tali Basham Bondy shrunuje svoji zkušenost s pamětí na holocaust slovy: „Žiju s *tím,* jsem jedináček. Je to tam.“ („I live with *it,* I am the only child. It´s there.“)[236]

Rozhovory s přeživším holocaustu panem Willy Bockem i s jeho dcerou Hannou ukázaly, že holocaust hraje v životě první i druhé generace této rodiny velmi důležitou roli. Willy Bock nikdy problém vyprávět o svých válečných zážitcích neměl. Svým dětem vyprávěl příhody z táborů, které jej, dle slov jeho dcery, ukazovaly jako muže, který se nebál situací, v nichž velmi riskoval *(„high-risk situations“)*.[237] Ve vyšším věku, kdy jej autorka této práce potkala, byl tento přeživší velmi laskavým člověkem, který miloval svoji rodinu nade vše, byl hrdý na své děti, vnučky, vnuky a pravnučky a rád o své rodině vyprávěl. Rozhovory s jeho dcerou však ukázaly, že otec, z pohledu dcery, v jejím dětství a mládí v rodině nebyl přítomen *(„He was non-existent.“)*. Nikdy s rodinou nestrávil sederovou večeři během svátků pesach, šabatovou večeři, ani žádné jiné svátky. O víkendu jediný volný večer trávil hraním karet se svými přáteli z Československa. Jinak pracoval od rána do noci, včetně šabatů, a v jediný den, kdy měl většinou volno, tedy ve středu, byly jeho děti ve škole. Kvalitní rodinný čas *(„quality family time“)* tedy děti proživaly pouze se svou matkou, která byla na přání manžela doma s dětmi a nechodila do práce. Tuto situaci hodnotí dcera jako tradiční přístup, kde se muž má postarat o rodinu a matka je doma s dětmi.[238] Velkou roli hrál také fakt, že po vzniku Státu Izrael pracovali všichni velmi tvrdě, často dlouhé hodiny a v Izraeli je obecně tento model normální. Náš post-socialistický systém mateřských dovolených, peněžitých dávek v mateřství a dalších sociálních výhod Izraelci nechápou. Pro Izraelky je běžné pracovat

[235] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan realizovaný online dne 31. 5. 2023.
[236] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan realizovaný online dne 31. 5. 2023, Ruth Bondy, *Jakob Edelstein.* Praha: Sefer, 2001.
[237] Rozhovor autorky s paní Hannou Givon vedený online dne 10. 6. 2023.
[238] Rozhovory autorky s paní Hannou Givon vedené online ve dnech 8. 6. 2023 a 10. 6. 2023.

ještě krátce před porodem a vrátit se do práce brzy po porodu. Ostatně část Izraelců stále žije v kibucech, kde péči o děti, zvláště v prních desetiletích existence státu, přebírala velmi brzy komunita a oba rodiče pracovali. Existovala ovšem výjimka, kdy pan Bock se svou dcerou čas trávil a to bylo ve zmíněné středy, kdy ji brával do kina. Chodili spolu na dokumentární filmy o druhé světové válce, nacismu a koncentračních táborech. Willymu na rozdíl od jeho ženy Iboji nevadilo sledovat filmy s touto tématikou. Matka vyprávěla o holocaustu málo, kromě své zemřelé sestry. Její situace byla však trochu jiná: pocházela z rodiny se sedmi dětmi, kde pět z nich holocaust přežilo. Jeden bratr žil později v USA, další část rodiny emigrovala do Austrálie. „Matka trávila spoustu času se svými bratranci a sestřenicemi.“[239] Z otcovy strany žil v Izraeli pouze bratranec Gabriel, zvaný Gabča Bock, jehož navštěvovali v Haifě, ale vždy jen krátce, nikdy nezůstali přes noc. Podle názoru dcery neměli její rodiče nikdy příliš blízký vztah: „Nikdy jsem doma necítila moc lásky.“ *(„Never felt much love at home.“)*[240] Vzali se, protože přežili holocaust, chtěli s někým být a založit rodinu. Otec celý život tvrdě pracoval a šel do důchodu až ve věku šedesátdevět let (v Izraeli to bylo možné od šedesátipěti let). Po smrti matky se otec dle zkušenosti dcery stal svobodným a veselým člověkem. Po smrti matky k sobě také otec a dcera našli vztah, který se stal velmi blízkým. K tomu však došlo až v její dospělosti. Dodává, že ona byla vždycky tatínkova holčička a mladší bratr, který byl často nemocný, byl rozmazlovaný a příliš ochraňovaný matkou a nikdy skutečně nedozrál. Hannah a její bratr jsou každý zcela opačné povahy. Hannah je velmi aktivní žena, podniká v realitách, je nebojácná a silná. Miluje svoji rodinu. Svým dětem vždy dávala velkou nezávislost, důvěru, motivovala je, aby se spoléhaly na sebe a aby se o sebe postaraly. Nikdy se k nim nechovala jako její matka ke svým dětem. Nikdy je nenutila do jídla, pouze nabídla a nechala je vybrat si. V tomto případě tedy nepozorujeme jeden ze symptomů přenosu traumatu z holocaustu, který bývá velmi často připisován druhé generaci, nebo obecně rodinám zasaženým traumatem, to je přehnaně úzkostné vztahy a starost o druhé.[241] Jediným tématem, chceme-li symptomem traumatu z holocaustu, který Hannah Givon ve své rodině silně vnímala, byla otázka jídla. Rodina v době, kdy byly děti malé, neměla nikdy dost peněz. Jak bylo uvedeno výše, žila z jednoho platu, a hlavně v Izraeli tehdy jako v nově založené zemi nebylo mnoho zásob. Neexistovaly supermarkety, rodina chodila jednou za týden do potravin a na trh. Nakupovalo se tedy, co bylo a dle možností. Byla však jedna výjimka, kde Willy Bock nehleděl na peníze. V Osvětimi učinil přísahu,

[239] Rozhovor autorky s paní Hannou Givon vedený online dne 8. 6. 2023.
[240] Rozhovor autorky s paní Hannou Givon vedený online dne 8. 6. 2023.
[241] Klímová, Helena. *Trauma a rodina.* Podobně symptomy traumatu u tzv. druhé generace přeživších popisuje Gaby Glassmanová, která byla jednou z původních supervizorek pracovníků pražského Rafael Institutu. Viz Gaby Glassman, *Přenos traumatu na další generaci. Přednáška v Rafael Institutu, 27. října 2007.* Praha: Rafael Institut.

že pokud se z lágru někdy dostane, dopřeje si dobré jídlo. Proto kdykoliv na trhu dostali nové, pro něj neznámé ovoce, vždy jej koupil. Ne mnoho, ale například dva kusy, aby je mohli doma ochutnat.[242]

Výše jsme zmínili, že Willy Bock v lágrech riskoval, byl velmi odvážný a snažil se najít cesty, jak přežít. „Každé ráno vstal a ptal se sám sebe: jak dnešek přežiju?“[243] Chodíval například pod strážní věž gestapa a sbíral nedopalky cigaret, které stráže odhazovaly, a ty pak prodával. Jindy „zorganizoval“[244] čtyři ředkvičky, když pracoval v zeleninové zahradě gestapa. Strážní zeleninu odhalili a pan Bock za ni dostal těžký trest. Vězni měli jednou za dva až tři dny neděli, kdy nemuseli pracovat. Pan Bock dostal trest dvou nedělí, kdy pracovat musel. To bylo velmi těžké, protože jakákoliv pauza v těžké práci a odpočinek, kdy vězni nabrali aspoň trochu sil, byly velmi důležité. Svým dětem také vyprávěl *„vodka story“*: vězni chodili pracovat ven z tábora a panu Bockovi se jednou podařilo sehnat dvě malé flašky vodky. Když se vracel do tábora, zjistil podle toho, že ostatní vězni před ním odhazovali jídlo, že v tento den stráže vězně prohledávají. Willy však flašky (pravděpodobně „ploskačky“, jak se na Slovácku říká) neodhodil, protože v táboře představovaly příliš cenné zboží. Když se přiblížil ke strážím, držel je v rukávech, když musel zvednout ruce, otočil paže tak, že stráže prohledali pouze jednu jejich stranu a alkohol nenašly. Byl to velmi odvážný čin, protože trestem při odhalení by byla smrt. Stráže by jej zastřelily.[245]

Zajímavé je, že po skončení války a emigraci do Izraele Willy Bock dle svědectví své dcery neriskoval nikdy. Chtěl zajistit rodinu, udržet si svůj jistý plat a i když měl několik příležitostí, jak zbohatnout, nikdy do rizika podnikání nešel. V jednom případě měl příležitost začít v hotelu připravovat jídlo na různé události jako bar micva, svatby apod. zároveň v několika patrech a začít tak podnikat. Jedna kuchyně by poskytovala catering pro několik akcí zároveň. Tuto nabídku od partnera však odmítl a ponechal si pouze svoji práci *„bread-bringera“* v hotelu v Ramat Aviv v Tel Avivu. Jeho partner pak tímto podnikáním vydělal velké peníze a byl velmi úspěšný. Další příležitostí byla koupě pozemku v centru Tel Avivu. Willy Bock se sice jel na místo podívat, ale situaci zhodnotil následovně: „Nebudu přece dávat půl platu za to, abych kupoval písek!“ Podle dcery pak toto místo získalo obrovskou hodnotu, stalo se drahým stavebním pozemkem. „Hledal stabilitu,“ zhodnotila tuto proměnu otce dcera.[246] Hannah Givon je dle svých slov

[242] Rozhovory autorky s paní Hannou Givon vedené online ve dnech 8. 6. 2023 a 10. 6. 2023.
[243] Rozhovory autorky s paní Hannou Givon vedené online ve dnech 8. 6. 2023 a 10. 6. 2023.
[244] Výraz pro krádež chleba či jiné potraviny v táborové terminologii vězňů. Nejednalo se podle jejich vnímání o krádež, protože kradli nacistům a jídlo navíc bylo zásadní pro přežití vězňů.
[245] Rozhovory autorky s paní Hannou Givon vedené online ve dnech 8. 6. 2023 a 10. 6. 2023.
[246] Rozhovory autorky s paní Hannou Givon vedené online, 8. 6. 2023 a 10. 6. 2023.

úplně jiná, investuje a buduje: „Já šlapu na plyn, Miron [manžel] tahá za brzdu.“ To potvrzuje výzkum Gaby Glassmannové a dalších, kteří se zabývají přenosem traumatu z holocaustu, stejně jako náš výzkum týkající se jiných rodin, že příslušníci tzv. druhé generace přeživších jsou velmi výkonní, úspěšní ve svých zaměstnáních, pilní a odolní (viz také zkušenost Judith Lifshitz, nebo Petra a Jiřího Rosenfeldových dále).[247]

Co je nejdůležitějším závěrem ze zkoumání paměti na holocaust a identity v rodině Willyho Bocka? Holocaust byl a je velmi důležitým aspektem v životě rodiny. Jak bylo uvedeno výše, rodiče tuto zkušenost před dětmi netajili, i když jim nevyprávěli sadistické, nebo příliš kruté zážitky z doby věznění, když byly děti malé. Otec je zásoboval příběhy plnými odvahy a hrdinství. Takový se jevil dětem, resp. dceři v dětství i nyní, když je ona sama babičkou a má devět vnoučat. Holocaust byl důležitou součástí identity otce a je důležitou součástí identity dcery. Nejdůležitejším důvodem, proč otec o holocaustu hovořil v rodině i s autorkou práce, na střední škole v Uherském Brodě, kam byl pozván, či lidem, se kterými se setkal, když o to byl požádán, byl pocit zodpovědnosti a udržení paměti na holocaust a udržení památky na jeho rodiče, kteří v šoa zahynuli. Manifestací paměti na holocaust byla volba jmen dětí: Hannah se jmenuje podle zahynuvší matky Willyho Bocka, Eli podle dědečka z matčiny strany. Zkušenost holocaustu měla vliv také na vnímání náboženství a víry v rodině. Hannah Givon řekla, že vyrůstala se slovy své matky: „Na vlastní oči jsem viděla, že Bůh v Osvětimi zemřel.“ Otec chodil jednou za rok na svátek Jom kipur (Den smíření) do synagogy a postil se. Když se jej dcera ptala: „Proč se proboha postíš?“ *(„Why for God´s sake do you fast?“)*, odpovídal vždy, že to dělá na paměť svých rodičů. Vyprávěl také, že i v koncentračních táborech se na Jom kipur postil a že jej vždy „pálil kousek chleba v kapse“.[248] Ke konci života sdělil Willy Bock autorce této práce, že má svou vlastní modlitbu, kterou se modlí každou noc před usnutím. Zkoumáme-li identitu přeživších z pohledu národnosti, pak Willy Bock řekl, že emigroval do Izraele, protože nechtěl žít v dalším režimu, ale jinak byl „zažraný Čech“. Hannah Givon (nar. 1952) žila nejdříve se svým manželem v kibucu poblíž Netanyi, celkem šestnáct let. Po deseti letech však už zvažovala změnu: „Měla jsem dost této komunistické strany.“ *(„I had enough of this Communist party.“)* Rozhodla se se svým manželem a rodinou emigrovat do Anglie. Původně se mělo jednat o čtyři přechodné roky, naučit se jazyk a získat nové zkušenosti. Brzy se však v nové zemi integrovali, našli si izraelské přátele a nakonec zůstali dodneška, celkem třicetpět let.[249] Izrael jí dle jejích slov nikdy

[247] Gaby Glassmann, Přenos traumatu na další generaci. Přednáška v Rafael Institutu v Praze, 27. 10. 2007, s. 3.
[248] Rozhovor s paní Hannou Givon vedený autorkou online dne 10. 6. 2023.
[249] Podle sčítání lidu žilo v roce 2006 ve Velké Británii 11 892 Izraelců, většina z nich v Londýně. Řada z nich bydlí v Golders Green, londýnské čtvrti známé vysokým procentem židovských obyvatel a tolerantností. Podle dostupných informací se odhaduje, že ve Velké Británii žije asi 70 000 občanů

nechyběl, dvakrát až třikrát ročně se do Izraele vrací a považuje se za „Izraelku žijící v Londýně“. Důraz na slovo Londýn, ne Anglie, je důležitý, poněvadž Londýn považuje za multikulturní, pestré město, bohaté na kulturu, se spoustou izraelských přátel, proto je s životem zde velmi spokojená.[250] Zkoumáme-li paměť na holocaust u této příslušnice druhé generace, říká: „paměť na holocaust je pro mě velmi důležitá“ (*„the memory of the holocaut is very important for me*.“)[251] Hannah jela se svým otcem do Osvětimi a později absolvovala také poznávací cestu po pěti koncentračních táborech v Polsku s průvodcem, protože chtěla poznat více táborů a pochopit, jak fungovaly. Také dcera Hanny Orat byla v Osvětimi, stejně jako její dcery. Jednalo se o školní zájezdy, které Izrael organizuje, a jsou součástí výuky o holocaustu. Pravnučka Willyho Bocka, Niri, udělala se svým pradědečkem rozhovor o jeho válečné zkušenosti a četla jej v Osvětimi při školním zájezdu před všemi svými spolužáky. Yoni, další pravnučka, reagovala po zájezdu do Polska na nabídku zúčastnit se soutěže, kde měly děti vytvořit něco, co by vyjadřovalo holocaust, nebo holocaust v rodině. Yoni vytvořila fascinující dílo, plastiku, kde výjimečným způsobem vyjádřila rodinnou zkušenost šoa, minulost a přítomnost, koncentrační tábory a Izrael a vyhrála hlavní cenu spolu s finanční odměnou 1 000 liber.[252] Paměť na holocaust se nám v této rodině jeví být bez přítomnosti závažných traumat v obou zkoumaných generacích. Otec v rodině si uchoval několik návyků, které byly dány tím, co během strádání prožil, a také se snažil zůstat ve zcela základních úkonech judaismu, jeho dcera však svým úspěšným, velmi aktivním životem prokázala velkou odolnost a víru, můžeme říci, úspěšně aplikovala obranné mechanismy po traumatu v rodině.[253] Pohled na minulost se liší, když o ní hovoří otec a dcera, tedy příslušníci první a druhé generace. Zásadním zjištěním pro nás bylo, při srovnávání mezigenerační zkušenosti a zkoumání otázky sebepojetí a sebepochopení, že otec viděl svoji roli v rodině velmi pozitivně, kdežto dcera velmi silně vnímala jeho absenci ve svém dětství.[254]

---

izraelského původu. Online, dostupné z: https://www.familysearch.org/en/wiki/Israel_Emigration_and_Immigration

[250] Rozhovor s paní Hannou Givon vedený autorkou online dne 10. 6. 2023.

[251] Rozhovor s paní Hannou Givon vedený autorkou online dne 8. 6. 2023.

[252] Rozhovor s paní Hannou Givon vedený autorkou online dne 10. 6. 2023.

[253] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 42.

[254] Rozhovory autorky s panem Wilym Bockem vedené autorkou dne 13. 3. 2004, 19. 10. 2004, 20. 10. 2004, 25. 10. 2004, 15. 11. 2004, 7. 12. 2023, dopis pana Willyho Bocka autorce ze dne 2. 4. 2004, Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation* – záznam rozhovoru na videokazetě. Film Stevena Spielberga *Schindlerův seznam* vzbudil světový ohlas a následovalo založení nadace *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation*, která si dala za cíl shromáždit co největší množství osobních svědectví o holocaustu. Do tohoto projektu byli zapojeni i čeští filmaři a přeživší holocaustu. Z uherskobrodských Židů byl natočen rozhovor s Willym Bockem a Erikou Brammerovou (oba v roce 1996), tazatelem byla paní Zuzana Prudilová z Brna. Motto Shoah Foundation

Můžeme tak shrnout se Slabákovou Švaříčkovou, že podle Maurice Halbwachse „individuální paměť podléhá neustálé interakci se ‚sociálními rámci' a širším společenstvím, přičemž je sama sociálním procesem, nikdy nekončící reprezentací minulosti."[255] Úvodem této kapitoly jsme uvedli, že vyprávění je zásadní pro lidskou zkušenost a její chápání, že vnáší do lidské zkušenosti řád a je jakýmsi organizačním prvkem. Pro námi analyzovaný vzorek narátorů bylo vyprávění životního příběhu nástrojem, jak přinést řád a porozumění minulosti, která byla i pro ně samotné možná nepochopitelná, jak ji sdílet a jak s ní žít, a dát tak životu smysluplná pravidla. Důležitým aspektem v narativech přeživších a jejich potomků pak je sociální kontext. Willy Bock emigroval z Československa, přestože sám sebe popisoval jako velkého patriota, z důvodu nástupu dalšího totalitního režimu. Izrael mu, jakožto svobodomyslnému člověku, umožnil žít ve svobodě a rozvinout své schopnosti, a jako potomku ortodoxní židovské rodiny nalézt domov v zemi, kde se nemusel bát veřejně mluvit o svých kořenech a praktikovat své, i když základní židovské rituály. Willy Bock se dle svých slov nikdy nestyděl za své číslo vytetované na ruce a na rozdl od jiných přeživších si je nenechal odstranit. Jeho dcera, podnikavá a silná osobnost, svého otce milovala, ale postrádala jeho přítomnost a bližší kontakt v dětství. V dospělosti se rozhodla k emigraci stejně jako před lety její otec, důvodem však nebylo ohrožení totalitním režimem, nýbrž možnosti kosmopolitního a tolerantního Londýna. Holocaust rodičů je důležitou součástí její identity, ale neprožívá žádné aspekty přenosu traumatu. K tomu přispěla nejen její povaha a vlastní houževnatost, ale také podpůrná komunita židovských přátel s podobnými rodinnými zkušenostmi, která spoluutváří její osobní a rodinný život.[256]

---

zní: „So Generations Never Forget What So Few Lived to Tell." – „Aby (příští) generace nikdy nezapomněly to, co nemnozí přežili, aby nám pověděli." Více informací o nadaci a také rozhovory s přeživšími viz https://sfi.usc.edu/; rozhovor s paní Hannou Givon vedený autorkou online dne 10. 6. 2023.

[255] Radmila Švaříčková Slabáková, "Orální historie a paměťová studia: diverzita či konvergence?" [online], [cit. 9. 8. 2023]. Dostupné z: https://theatrum.upce.cz

[256] Rozhovory autorky s panem Willym Bockem vedený 19. 10., 20. 10. a 15. 11. 2004, rozhovor s paní Hannou Givon vedený autorkou online dne 10. 6. 2023.

6 Přenos traumatu z holocaustu na druhou generaci

„Existuje mýtus, že člověk nepřežije setkání tváří v tvář Bohu… není ani schopen zažít absolutní zlo a žít dál. Stal jsem se občas svědkem tak nepřirozených událostí, že jsem si musel vytvořit štít necitlivosti kolem srdce… To nebyla potopa nebo lavina… nýbrž trvalé a nikdy nekončící vystavení zlu, strachu a smrti… Ledovec citové smrti… nezmizel. Vím, kdy je čas na smích a kdy na pláč, kdy na radost a kdy na smutek, ale moje slzy nejsou nic než šálivá maska. Jsem člověk… schopný jen zčásti milovat, nenávidět a cítit.“[257]

Téma přenosu traumatu z holocaustu[258] na druhou (případně i třetí) generaci přeživších zůstává zcela jistě ve stínu problematiky přeživších holocaustu, jejich vzpomínek, knih, či odchodu posledních přeživších (v poslední době např. stoletý světově uznávaný profesor akustiky a přeživší tří koncentračních táborů Felix Kolmer a sestra Arnošta Lustiga Hana Hnátová), přestože v odborných a židovských kruzích je mu již nějakou dobu věnována poměrně velká pozornost. V této kapitole se zaměříme na přenos traumatu z holocaustu, vývoj jeho zkoumání, jeho symptomy, k nimž uvedeme příklady z vlastního výzkumu, a dále se zamyslíme nad několika aspekty pohledu, se kterými se badatel při zpracování této problematiky může setkat. Dotkneme se orální historie, pohledu na dějiny očima obětí a pachatelů, nebo toho, jaká je situace s bádáním v oblasti u nás dnes. Podle amerického kulturního sociologa Jeffreyho Alexandera nejsou traumata pouze psychologickou, nýbrž i kolektivní zkušeností. Kladl si také otázku, proč některé události dekódujeme jako traumatická, zatímco jiné, stejně bolestné a dramatické, nikoli.[259] Přenos traumatu se projevuje ve více rovinách života člověka: jistě psychické, ale také sociální či kulturní. Přenos traumatu na druhou generaci ovlivňuje dle Preisse a Vizinové několik faktorů, které se navzájem ovlivňují. Můžeme mezi ně zařadit biologické predispozice, individuální vývoj, vlivy rodiny a sociální situace.[260]

Za první dílo o přenosu traumatu z holocaustu je obecně považována kniha americké autorky s českými kořeny Helen Epstein *Děti holocaustu.* Původně vyšla v USA v roce

[257] Ota B. Kraus, *Můj bratr dým.* Praha: Panorama, 1993. Citováno podle Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 132.
[258] V anglosaské literature nacházíme několik výrazů pro mezigenerační přenos jako *transgenerational, intergenerational, multigenerational, parental transmission* a *cross-generational.* V naší práci zůstáváme u termínu mezigenerační přenos, anebo u opisu přenos traumatu z holocaustu z první na druhou generaci. Termíny podle Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 32.
[259] Detailnější Alexanderovy teze viz jeho asi nejvýznamější dílo *Trauma: A Social Theory.* Alexander spolupracuje se sociology na Masarykově univerzitě v Brně, kde se jeho koncepty zabývá sociolog Radim Marada.
[260] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 32.

1979 pod názvem *Children of the Holocaust,* její český překlad pak až v roce 1994.[261] Helena Epsteinová pochází z rodiny českých přeživších holocaustu, Kurta a Frances. Kurt Epstein původem z Roudnice nad Labem byl v meziválečné době československým reprezentantem ve vodním pólu a Československo reprezentoval na dvou olympijských hrách. Druhé z nich se konaly v roce 1936 v Berlíně a Kurt Epstein se rozhodl se jich zúčastnit, přestože většina židovských organizací účast bojkotovala kvůli nacismu v Německu. Jako v Československu velmi úspěšný muž zažil Kurt Epstein po emigraci do Spojených států velmi náročné období, kdy nemohl najít kvalifikovanou práci. Frances a její rodina provozovaly v Praze před druhou světovou válkou oděvní salon. Helen se narodila ještě v Praze v roce 1947 a o rok později rodina emigrovala. Helen Epstein vystudovala univerzity v USA a v Izraeli a nejdříve pracovala jako novinářka. Své dětství popisuje jako období, které trávili s bratrem a matčinými neduhy, stesky a depresemi a s otcem, který se pokoušel sehnat dobré místo a uživit rodinu, jako čas víkendových výletů s rodinami, které spojovala stejná zkušenost minulosti, o které se však nikdy nemluvilo otevřeně. Přesto, z mnoha útržků hovorů, neverbálních sdělení či vlastních představ nosila v sobě Helen něco velmi tíživého:

„*Leželo to po léta v železné skříňce, pohřbené tak hluboko, že jsem si nikdy nebyla jista, co v ní vlastně je. Věděla jsem, že v sobě nosím ošemetné věci, hořlaviny, tajemství větší než sex a nebezpečnější než stíny nebo duchové. ... slova se tříštila na padrť, dříve než jsem to mohla popsat. ... Když jsem se cestou ze školy zasnila, bezpečný svět náhle zmizel. Uviděla jsem věci, o nichž jsem věděla, že by je malé děvčátko vidět nemělo. Krev a roztříštěné sklo. Hromady koster a zčernalé ostnaté dráty, na kterých uvízly kousky masa připomínající mouchy, připlácnuté na zeď. Kopce kufrů, hory dětských bot. Biče, pistole, hodiny, nože a jehly.*“[262]

Ona „železná skříňka“ se stala typickým označením toho, co v sobě tzv. děti holocaustu nosily. Helen Epstein při své práci novinářky, mimo jiné v Izraeli, potkávala postupně další mladé lidi z druhé generace přeživších a dozvídala se, že čelí podobným těžkostem, otázkám a rodinným potížím jako ona. To ji vedlo k rozhodnutí realizovat s nimi rozhovory, z nichž posléze vznikla kniha *Děti holocaustu.* Rozhovory vznikly v USA, v Kanadě, v Izraeli a v jižní Americe. Každý příběh rodiny je jiný a nelze je zobecnit, ale nacházíme zde některé symptomy transgeneračního přenosu traumatu, ke kterým se později ještě vrátíme. Zde se však kupříkladu opakuje téma toho, jak děti přeživších sice těžce nesly minulost rodičů, či jejich mlčení, ale zároveň je chtěly chránit. Cítily obdiv

[261] Helen Epsteinová, *Děti holoacustu.* Praha: VOLVOX GLOBATOR, 1994.

[262] Epsteinová, *Děti holocaustu,* s. 3.

k rodičům, k tomu, co zažili a přežili. Děti někdy hrály roli rodičů.[263] Rochelle Rubisteinová dále uvádí, že cítila ze strany rodičů připomínanou povinnost být šťastná, protože přece všichni příbuzní zemřelí za války. Helen i Rochelle měly dle svých rodičů prožit v USA/Kanadě to, co jejich rodiče nemohli. Matka Helen byla strohá a přísná, tvrdě pracovala v šicí dílně, ale někdy se zavírala v koupelně, kde plakala a vedla depresivní řeči, což pro Helen jako pro dítě bylo velmi těžké. Helen trvalo hodiny, než ji dokázala přivést k normální komunikaci, než se matka k dětem vrátila.[264] Otec Helen zase podléhal u společných večeří výbuchům vzteku, které ovšem brzy přešly, jakoby se nic nestalo.

Někteří přeživší měli strach z hlubších vztahů, protože se podvědomě obávali, že by své blízké opět mohli ztratit. Nemohli také ve velké většině po válce truchlit, protože bylo třeba postarat se o nový začátek, a někteří pociťovali „pocit viny z přežití". S tímhle vším pak byly konfrontovány i jejich děti. Přenosem traumatu z holocaustu na druhou generaci přeživších se zabývá také britská terapeutka Gaby Glassman. Ta popsala symptomy traumatu z holocaustu u druhé generace přeživších.[265] Sama sice nikdy neprožila to, co její rodiče, ale příslušníci druhé generace mohou trpět v důsledku stresu, který na ně v dětství jejich rodiče přenesli. Psychické problémy dětí holocaustu, jako strach ze ztráty, potřeba nahradit rodičům členy rodiny, které ztratily, pocit, že nikdy nebudou dost dobrými, se často začaly objevovat v době dospívání. Často to byl stejný věk, ve kterém jejich rodiče začínali pociťovat následky nacismu. Rodiče například v době dětství druhé generace mohli velmi těžce nést separaci od dětí. Týkalo se to například okamžiků, kdy děti odjížděly na školní výlety. Odloučení od dětí v nich mohlo iniciovat strach, že o své děti přijdou, jako byly mnohé židovské děti navždy separovány od svých rodin po odjezdu tzv. Kindertransportů.[266] Pro rodiny přeživších bylo typické, že se jednalo o nepočetné rodiny, které postrádaly typickou síť babiček, dědečků a dalších příslušníků širší rodiny. V některých případech, pokud další členové rodiny přežili, žili v jiném státě, či na jiném kontinentu. Záleželo pak, jak už bylo ukázáno na rodině Helen Epstein, zda se rodině podařilo najít přátele s podobnými zkušenostmi. V případě že ne, mohly se rodiny cítit izolovaně a děti v nich považovaly vztahy za příliš blízké až dusivé. Rodiče-přeživší také často nedůvěřovali cizím lidem, mohlo se zdát, že se připravují na nějaký druhý případný holocaust a jejich děti měly noci zatíženy nočními můrami.[267]

[263] Eli Rubinstein (v době rozhovoru 29 let) a jeho sestra Rochelle Rubinsteinová-Kaplanová v kapitole 2 a 3.
[264] Např. Epsteinová, *Děti holocaustu,* s. 36–39.
[265] Gaby Glassman, Přenos traumatu na další generaci. Rafael Institut, 27. října 2007.
[266] Glassman, *Přenos traumatu na další generaci,* s. 5.
[267] Tamtéž.

Strádání, neustálý nedostatek jídla a podvýživa vedly některé přeživší k patologickému vztahu k jídlu. Schovávali si vždy kousek chleba pod polštářem, nebo v kapse, anebo, jak uvedla i jedna z našich narátorek, matka ji neustále nutila k jídlu.[268] To potvrzují Preiss a Vizinová, když hovoří o přeživších holocaustu a jejich „kontrolujícím postoji k dětem a přísným disciplinárním přístupu". Během holocaustu rodiče chronicky hladověli a svůj problamatický přístup k jídlu si pak přenášeli na vztah k dětem, které nutili přejídat se, nebo děti nesměly vyhazovat jídlo a musely dojídat vše, co bylo na talíři. Děti se pak cítily nacpané, ale rodiče o ně měli strach a chtěli, aby dětem jídlo nikdy nechybělo a byly zdravé.[269]

Vztahy mezi rodiči a dětmi mohou být problematické i bez zatížení minulostí zkušenosti holocaustu, ale ve vztazích mezi rodiči-přeživšími a jejich dětmi považuje Glassman za jednu z nejkomplikovanějších věcí právě téma zkušenosti šoa a zda a jak o něm hovořit. Řada rodičů o něm vůbec nehovořila, aby své děti ochránila před bolestí a utrpením. S takovým přístupem jsem se setkala u jedné své narátorky, které vypověděla, že svým dvěma dcerám o pobytu v koncentračních táborech s manželem nevyprávěli. Až později, koncem života, otec dětí, ale ne mnoho.[270] Jak jsme nicméně uvedli výše na příkladu Helen Epstein, děti často mnohé pochopily z toho, co zaslechly, z nočních můr rodičů, i z mlčení. „Ticho někdy hovoří hodně hlasitě," konstatuje Gaby Glasssman.[271] Děti se ptát bály a zároveň se obávaly, zda by unesly to, co by jim rodiče řekli. Později však chtěly vědět více o svých rodičích, podobně jako stárnoucí rodiče chtěli sdělit více o své minulosti. Ve svém výzkumu jsme se v řadě případů setkala s tím, že pro přeživší bylo komplikované a bolestné hovořit o zkušenosti holocaustu se svými dětmi, ale otevřeli se autorce jako narátorce, která přichází z vnějšího světa, ne z rodiny, a také svým vnukům, protože pociťovali jakýsi závazek vůči nejmladší generaci, či touhu sdělit těm nejmladším „tajemství" svého života, nezemřít s ním. To vedlo k tomu, že přeživší často na konci života se svými dětmi, či vnuky cestovali do míst svého věznění.[272]

Informace od rodičů, kteří svým dětem o svých zkušenostech z válečných let vyprávěli, byly omezené. Přeživší mají tendenci vytvářet příběhy, které opakují, pokud k tomu mají příležitost (například při besedách na školách – v našem případě Max Mannheimer či Willy Bock), a tím tyto příběhy mohou ztratit na autenticitě a vytlačit jiné vzpomínky. Nadto se jaksi očekávalo, že děti jejich zkušenosti pochopí. Glassman upozorňuje i na to, že děti nebyly tehdy schopné pochopit, že jejich rodiče v mnoha případech ani nedokázali

[268] Rozhovor autorky s paní Růženou Hanáčkovou vedený v Uherském Brodě, 16. 3. 2001.
[269] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 51.
[270] Rozhovor autorky s paní Magdou Barnea vedený v Omeru, Izrael, 22. 6. 2019.
[271] Glassman, *Přenos traumatu na další generaci*, s. 5.
[272] Rozhovor autorky s panem Willym Bockem vedený v Tel Avivu, 19. 10. 2004.

o svých pocitech hovořit srozumitelným jazykem.[273] Většina tehdy neprošla žádnou terapií, nebo svá traumata příliš dlouho potlačovali. Uvádí se, že tzv. děti holocaustu často dosahují významných úspěchů ve svých profesích, ale je pro ně v některých případech problematické navázat vztahy, či najít si životního partnera. To potvrzuje i naše zkušenost s jednou narátorkou z druhé generace, která řekla:

„Bylo pro mě těžké najít si životního partnera. Zkušenosti mých rodičů byly i pro mne těžkým břemenem. Později jsem však toto břemeno překonala a ve svých téměř čtyřiceti letech jsem se provdala. Moje kariéra, na rozdíl od mého osobního života, nebyla rodinným traumatem ovlivněna. Po celý život jsem pracovala ve vysoké pozici ve státní administrativě.“[274]

Tato schopnost dosáhnout úspěchu je u dětí přeživších dána podle některých badatelů především těmito faktory: adaptabilitou, schopností požadovat něco od dospělých a také vzbuzovat jejich zájem a asertivitou.[275]

Někteří přeživší holocaustu měli od svých dětí nadměrná očekávání. Chtěli, aby se výborně učili, ale i když měli na vysvědčení samé jedničky, nebylo to zcela v pořádku, chtěli, aby měli úspěšnou kariéru, ideálně takovou, jakou si kdysi přáli rodiče, ale nebylo jim umožněno ji vykonávat. Děti pak mohly pociťovat zklamání, nebo mít nízkou sebedůvěru. Někteří rodiče umenšovali zranění svých dětí, která byla vždy menší ve srovnání s tím, co sami zažili. Nebyli tak schopni poskytnout dětem emocionální podporu. U některých dětí vedly tyto potíže až k tomu, že cítily potřebu zažít svůj vlastní holocaust, ukázat, že ony jsou také schopny přežít. Onemocněly tak například anorexií.[276]

Podle Preisse a Vizinové se předpokládá, že u osob, které prožily historické trauma, se následně rozvinou „narušené způsoby vztahování se ke druhým. … Potomci lidí, kteří přežili, mají typický psychodynamický vzorec.“ Řada psychoanalytiků a dalších specialistů hovoří o nevědomé identifikaci s úzkostí první generace, o vědomě prožívané úzkosti, která však není spojena s konkrétním prožitkem a o velkých obavách spojených se separacíV souvislosti s rodinami přeživších se také hovoří o fenoménu tzv. pamětní svíce. Jedná se o to, že jedno z dětí v rodině mělo sloužit jako tato tzv. pamětní svíce, tj. například bylo podobné někomu z těch, kdo v rodině zahynuli, anebo bylo také prvorozené, což rodiče vnímali jako důkaz toho, že zemřelý člen rodiny žije určitým způsobem dál, že paměť na jeho život trvá. Pro dítě to však mohlo být tíživým břemen, protože mělo pocit, že žije, nebo jakoby žilo život někoho jiného.[277]

[273] Glassman, *Přenos traumatu na další generaci*, s. 6.
[274] Rozhovor autorky s paní Judith Lifshitz vedený v Jeruzalémě, 12. 6. 2016.
[275] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 49.
[276] Glassman, *Přenos traumatu na další generaci*, s. 8–9.
[277] Glassman, *Přenos traumatu na další generaci*, s. 12.

V některých námi zkoumaných rodinách se jeví, že tragické zkušenosti rodičů z období druhé světové války na jejich děti zásadní negativní vliv neměly. Tak dcery jedné narátorky o utrpení svých rodičů věděly, ale ani jedna z dcer ani matka nevypověděly, že by děti jakákoliv traumata spojená s holocaustem prožívaly.[278] Přeživší v některých případech řešili otázku své identity. Ti, kteří emigrovali, například do Izraele, se mohli cítit jako Češi a zároveň Izraelci, nebo zcela přijali izraelskou identitu.[279] To bylo demonstrováno změnou jména, například Brammer na Barnea. V Československu si přeživší měnili svá jména na česky znějící, pokud jejich předválečná jména byla německá, například z Gut na Dobrý.[280] Přeživší v zahraničí mohli pociťovat osamocenost a následně i jejich děti se musely vypořádat s dvojí identitou či pocitem, že nikam zcela nepatří.

Tyto a případné další symptomy traumatu z holocaustu zkoumají odborníci z pražského Rafael Institutu, se kterými spolupracuje zmiňovaná terapeutka Gaby Glassman. Jedná se o odborné centrum psychoterapeutů a dalších profesionálů, kteří se přenosu traumatu z holocaustu věnují jak v praxi, kdy se zaměřují jak na první, tak na druhou generaci přeživších, a dále vydávají odborné publikace. Nejznámější osobností této skupiny je terapeutka a psychoanalytička Helena Klímová.[281] Za zmínku stojí bezpochyby také Ivan Rektor z Masarykovy univerzity v Brně, který se svým týmem zkoumá transgenerační přenos traumatu především z pohledu neurologie. V posledních letech ve spolupráci s britskými kolegy potvrdil ve své studii, že masivní stres v dětství či rané dospělosti má celoživotní dopad na přeživší i na druhou a třetí generaci přeživších. Studie profesora Rektora vzbuzují velký zájem i v zahraničí, v dnešní době se očekává, že by výzkum jeho týmu mohl do budoucna pomoci s novými traumatickými zkušenostmi ve společnosti jako je například pandemie koronaviru.[282]

Oblast přenosu traumatu z holocaustu přináší ještě jednu zajímavou problematiku. Přeživší holocaustu si vytvořily řadu obranných mechanismů, které jim měly pomoci vyrovnat se se zraněními z období druhé světové války. Tyto obranné mechanismy, mezi něž patří například mlčení, emoční odstřižení, optimismus či úspěchy, jsou vlastně prostředky traumatu, které nám mohou vypovědět více o mezigeneračních vztazích. Obranné mechanismy jako takové, anebo na svém počátku, jsou zdravé a mohou pozitivně působit celý život. Nicméně vzhledem k velkým emočním zraněním přeživších

[278] Rozhovor autorky s paní Magdou Barnea vedený v Omeru 22. 6. 2019; rozhovor autorky s paní Efrat Barnea vedený v Jeruzalémě 22. 6. 2019.
[279] Dopis Magdy Barney autorce, 9. 2. 2004.
[280] https://kehila-olomouc.cz/rs/5875/zemrel-milos-dobry/ - navštíveno 7. 8. 2022.
[281] Více informací o Rafael Institutu viz https://www.rafaelinstitut.cz/ - navštíveno 7. 8. 2022.
[282] https://www.ceitec.cz/je-stres-dedicny-neurovedecky-vyzkum-druhe-a-treti-generace-prezivsich-holocaustu/t10343 - navštíveno 7. 8. 2022. Ivan Rektor v současnosti pracuje v CEITEC MU – *Central European Institute of Technology* Masarykovy univerzity.

může být jejich fungování také nesnadné. Obranné mechanismy mají přeživším holocaustu pomoci zvládnout hlavně úzkost, anebo pomoci zachovat sebeúctu.[283] Nejznámějším aspektem je konspirace mlčením (*conspiracy of silence).* Obranným mechanismem přeživšího je stažení se. Ticho však může události holocaustu komunikovat podobně jako slova. Problematické může být to, že mlčení rodičů neumožňuje hovořit v rodině o citlivých tématech. Jak uvádí Preiss a Vizinová, „tím, že rodiče mlčí o prožitém traumatu, mají děti přeživších silnější pocit odtažitosti a odcizení od svých rodičů.“[284]

Závěrem této kapitoly chceme konstatovat, že v rámci dosavadního výzkumu jsme dospěli k závěru, že trauma z holocaustu bylo přeneseno na druhou generaci na některé členy zkoumaných rodin a to pouze v některých symptomech: rodiče z první generace měli o své děti velký strach, měli nezdravý vztah k jídlu, vždy se strachovaly, že ho nebude dostatek a své děti nutili jíst více, než bylo nutné. Část přeživších první generace se uzavřela do tzv. konspirace mlčení, kde důvodem byla potřeba soustředit se na vlastní přežití, současný život a péči o rodinu a u jednoho přeživšího snaha ochránit rodinu od tragické válečné zkušenosti. Narátoři druhé generace přijali odkaz své rodiny a vědomí hrůz, jež rodiče prožili, a většina z nich se s nimi dobře vyrovnala. Jedna narátorka měla potíže najít si partnera, ale v pozdějším věku se jí to podařilo. Domníváme se, že jeden z hlavních faktorů, jak druhá generace vnímala trauma z holocaustu a jak se s ním vyrovnala, byly osobnostní rysy jejich rodičů a to, jak rodiče svá traumata zpracovali. Dalším aspektem, který hraje důležitou roli, je to, zda rodina žila sama, nebo si našla skupinu přátel, možná dokonce přátel s podobným osudem, se kterými si mohli, často i beze slov, navzájem rozumět. Další roli hrála politická a společenská situace v zemi, kde rodina přeživších a jejích dětí žila. Obecněji řečeno, v Československu s jeho komunistickým režimem znamenala zkušenost holocaustu v mnoha rodinách tabu během velmi dlouhé doby, zatímco v Izraeli, v židovské společnosti, jak někteří narátoři uvádějí, historie a trauma z holocaustu se postupně staly součástí národní identity.[285]

Jak již bylo uvedeno výše (Epstein, Glassmann a další autoři), často se předpokládá, že příslušníci druhé generace přeživších trpěli zásadním způsobem traumaty rodičů, byli nuceni poslouchat jejich vzpomínky, či měli potíže s nalezením partnera či partnerky. Náš výzkum detailněji zkoumaných rodin toto ve všech případech nepotvrdil. V rodině Magdy Barney rodiče dětem o svých zážitcích z holocaustu příliš nevyprávěli, pouze otec, Dov Barnea, až ke konci života sdílel s dcerami některé příhody, ale vybíral spíše ty veselejší.

[283] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 42.
[284] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 45.
[285] Idit Gil, „The Shoah in Israeli Collective Memory: Changes in Meanings and Protagonists“. In: *Modern Judaism,* Vol. 32/1, Feb 2012, s. 76–101.

Rodina působí harmonicky a nelze doložit, že by byly děti poznamenané válečnou zkušeností rodičů.[286] Spíše se jeví, že rodinná zkušenost holocaustu je součástí kolektivní zkušenosti Izraelců s touto tragédií. Jak poukazuje Idit Gil, v prvním poválečném období (1948–1961) se holocaust v Izraeli pojil ve veřejné sféře s pojmy jako ponížení, ostuda, utrpení apod. Pohled na holocaust vzbuzoval v přeživších pocit hanby, protože na ně bylo pohlíženo jako na ty, kdo zůstali pasivní. Ti, kdo si zasluhovali obdiv a úctu, byli bojovníci, tedy především bojovníci z povstání ve varšavském ghettu a také partyzáni. V 60. a 70. letech 20. století se význam holocaustu v izraelské kolektivní paměti proměnil. Více se uvažovalo o smrti a vyhlazení židovského národa. V roce 1961 došlo k procesu s Eichmannem a téma vyhlazení Židů bylo dokonce dáváno do souvislosti s bezpečnostními otázkami Izraele. V tomto období se již více pamatovalo na mrtvé oběti. Konečně ve třetím období, od začátku 80. let 20. století, se začalo na holocaust pomýšlet jako na „katastrofu". Větší prostor a úctu dostali také přeživší, kteří představovali naději pro rozdělenou izraelskou společnost.[287]

S podobnou situací jako v rodině Magdy Barney se setkáváme v rodině Willyho Bocka. On sám se s tragickou válečnou zkušeností vyrovnal velmi dobře a na základě rozhovorů s jeho dcerou Hannou můžeme konstatovat, že ani v této rodině trauma z holocaustu nezasáhlo dceru tragickým způsobem. Považuje se za šťastnou a úspěšnou ženu, zkušenost rodičů se šoa pro ni byla spíše jakýmsi hnacím motorem. Svého otce za vše prožité a přežité obdivovala a měla pro něj velké pochopení. Jejich vztah byl velmi blízký.[288]

Přeživší Max Mannheimer, o němž pojednáme podrobněji dále, v prvním období po skončení druhé světové války zážitky z věznění v několika koncentračních táborech a ztrátu drtivé většiny členů rodiny nesl těžce a toto trauma bylo břemenem, které jej tížilo a ovlivňovalo jeho život. Určitou úlevu mu přinesla až rada terapeuta, který mu poradil, aby se z prožitých traumat vymaloval. Max Mannheimer začal své prožitky vyjadřovat v obrazech, které podepisoval pseudonymem *ben jakov* (doslova „syn Jakuba", podle jména svého otce Jakuba). Ve svém domě u Mnichova si postupně zřídil ateliér a stal se autorem řady děl. Zajímavým momentem je sledování proměny jeho díla, kde ke konci života se malby proměnily v až naivní kresby, které maloval spolu se svými pečovatelkami. Umění se každopádně stalo jednou z cest, která Maxi Mannheimerovi pomohla vyrovnat se s prožitými útrapami.

---

[286] Rozhovor autorky s paní Magdou Barnea vedený v Omeru 22. června 2019; rozhovor autorky s paní Efrat Barnea vedený v Jeruzalémě 22. června 2019.

[287] Idit Gil, "The Shoah in Israeli Collective Memory: Changes in Meaning and Protagonists", in: *Modern Judaism,* volume 32, no. 1, 2/2012, s. 76–101.

[288] Rozhovor autorky s panem Willym Bockem realizovaný v Tel Avivu 19. 10. 2004.; rozhovor autorky s paní Hannou Givon realizovaný v Londýně 15. 5. 2006.

V české historiografii holocaustu se nehovoří příliš často o tom, co popsala izraelská badatelka a editorka z památníku *Jad Vašem* Sharon Kangisser Cohen. Upozornila na to, že prvotní svědectví přeživších byla v některých případech chaotická, zvláště když hovořili o posledních měsících války. Často byla ve srovnání s pozdějšími rozhovory mnohem kratší. To ukázal i náš výzkum. Rozhovory, které jsme vedli s desítkami přeživších (nejen s těmi, jejichž životní příběhy jsou analyzovány v této práci), většinou trvala několik hodin, byly detailní a byly ukončeny kvůli únavě či časovým možnostem narátorů. Kangisser Cohen připomíná, že svědectví, která přeživší podali krátce po válce, byla nesmírně důležitá, protože po „spárech smrti a krutosti" zachytila přeživší v určitém bodu v čase. Umožnila jim popsat to, co bylo nepopsatelné, to, co, slovy Henryho Greenspana umožnilo „vytvořit příběh" z něčeho, co „příběh nebyl".[289] Tato charakteristika prvních poválečných svědectví je důležitá. Dnes je můžeme číst buď v archivech, anebo v mnoha písemných svědectvích o holocaustu, nicméně je třeba brát v potaz, že tato svědectví se liší od rozhovorů vedených o desetiletí později, kdy měli příslušníci první generace přeživších vysoký věk, v mnoha případech si vytvořili svůj „příběh přežití", který díky častému opakování, ať už jako výpověď na dotaz novinářů, doznal jistých změn, anebo nepřesností, které se v tomto „příběhu přežití" zafixovaly. Jako příklad můžeme uvést rozhovory s panem Willym Bockem, který měl i v pokročilém věku velmi dobrou paměť, ale datum transportu z Uherského Brodu, kdy byl s rodinou deportován do Terezína, uváděl jiné, než je uváděno v písemných pramenech. S takovými drobnými odchylkami samozřejmě metoda orální historie počítá, pracuje také s pamětí člověka pokročilého věku a okolnosti rozhovoru pak analyzuje a zpracuje v dané práci.[290] Kangisser Cohen shrnuje okolnosti a charakter výpovědi přeživších, to, co rozhovor ovlivňuje a jak první generace vypovídá o své minulosti:

„Příběh, který přeživší vypráví, je jeho nebo její vzpomínkou a intepretací události, která je ve stavu neustálého vyjednávání a dialogu. Význam, který přeživší přikládají své minulosti, je zřejmě ovlivněn různmi faktory, včetně společensko-politického kontextu, ve kterém se jejich já dojednává a konstruuje. Tyto faktory zahrnují vyvíjející se kulturní interpretace holocaustu, obraz a roli přeživších ve společnosti a zavedené tropy a narativy, skrze něž se komunikuje zkušenost. Vztah přeživších k minulosti by také mohl být ovlivněn vnějšími podněty jako jejich věkem v době převyprávění, jejich psychickým a emocionálním stavem v době převyprávění a širším kontextem jejich života jako následné epizody jejich života, jež mohly ovlivnit jejich pochopení a intepretaci jejich osobní minulosti. Proces převyprávění je také ovlivněn povahou procesu

[289] Kangisser Cohen, Sharon. *Who? Where? and How? Establishing the Story: Early Recollections of a Devastating Past* [online]. [cit. 2023-6-18]. Dostupné z: www.ehri-project.eu
[290] Rozhovory autorky s panem Willym Bockem vedené 19. a 25. 10., 15. 11. 2004, Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation*.

vyprávění: jak je rozhovor veden, jaké typy otázek jsou kladeny a jak svědek otázkám rozumí.“[291]

Výše jsme uvedli výzkum brněnského profesora Ivana Rektora a jeho týmu, který prokázal, že zásadní traumata prožitá v generaci např. přeživších holocaust se přenáší geneticky na generace další.[292] S těmito závěry však neexistuje obecná shoda, někteří přeživší a autoři zastávají názor, že žádné trauma z holocaustu ve své rodině nezažili, že například jejich židovsky znějící jméno nesou pouze proto, že se jejim rodičům líbilo a přestože jeden z rodičů byl přeživší šoa, nebylo toto rozhodující pro fungování rodiny.[293]

6.2 Max Mannheimer a Eva Faessler

Osobnost Maxe Mannheimera není v českém prostředí zcela neznámá. Tento přeživší holocaustu byl během svého staršího věku velmi aktivní v šíření informací o válečných zločinech spáchaných nacistickým režimem a o jeho zkušenostech i přednáškové činnosti psala i česká média. Podívejme se nejprve na jeho životní příběh.

Max Mannheimer (1920–2016) pocházel z Nového Jičína, kde se narodil 6. února 1920. Rodina měla pět dětí, Ericha, Ernsta, Edgara, Maxe a Kateřinu, zvanou Käthe. Matka Maxe Mannheimera, Margarethe Gelbová, pocházela z Uherského Brodu, což je původní propojení Maxe a jeho rodiny s protagonisty naší práce. Podle vzpomínek Maxe Mannheimera přišla jeho matka pracovat do Nového Jičína ke svému bratrovi a v Jičíně pak žila se svým manželem Jakobem Leibem Mannheimerem, který původně pocházel z Polska.[294] Max Mannheimer vystudoval obchodní školu v Novém Jičíně a v roce 1936 začal pracovat ve Znojmě – Starém Šaldorfu v obchodním domě.[295] Protože Nový Jičín ležel v pohraničním území, rodina již ve 30. letech 20. století silně vnímala problematiku uprchlíků z Rakouska. Max byl svědkem tehdejších událostí ještě více díky své práci na jižní Moravě. V této době ještě nehovoříme o těch nejhorších zkušenostech Židů během holocaustu v koncentračních táborech, ale ztráta domova, exil a útěk jsou nepochybně tragické a traumatizující zkušenosti, které měly dopad na život židovských rodin

[291] Kangisser Cohen, Sharon. *Who? Where? and How? Establishing the Story: Early Recollections of a Devastating Past.*
[292] https://www.ceitec.cz/je-stres-dedicny-neurovedecky-vyzkum-druhe-a-treti-generace-prezivsich-holocaustu/t10343
[293] Rozhovor autorky s panem P. vedený v Praze v dubnu 2023.
[294] Max Mannheimer, *Vzpomínky: Terezín, Osvětim, Varšava, Dachau*, Mnichov: Obrys, 1986, s. 16–17.
[295] Rozhovor s Maxem Mannheimerem, realizovaný Adamem Drdou pro projekt *Paměť národa.*

i jednotlivce a jejich rozhodování a směřování v následujících letech. Po okupaci pohraničních území německou armádou vítala podle svědectví Maxe Mannheimera většina Němců nacisty s radostí, Mannheimerovi a další židovské rodiny však měly o svou budoucnost obavy. Brzy jim byla zabavena část majetku, velký strach pak rozpoutaly události tzv. Křišťálové noci na podzim 1938. Tehdy byla vyrabována i synagoga v Novém Jičíně, což bylo vnímáno jako symbol pronásledování a velkého nebezpečí. Na konci roku 1938 se Mannheimerovi rozhodli odstěhovat do Uherského Brodu, rodiště paní Mannheimerové. Na první ztrátu domova vzpomínal Max Mannheimer později ve své knize slovy:

„27. ledna 1939 opouštíme náš dům v Novém Jičíně s nadějí, že v neobsazené části Československa budeme moci žít bez strachu. Na gestapu musíme předložit k posouzení seznam věcí, které si bereme s sebou. Nakládá se stěhovací vůz. … Marie, naše česká služka, při loučení pláče. ‚Kvůli Židům se nebrečí,' říká stolařský mistr Jirgal, který rovněž bydlí v našem domě a na naše stěhování se dívá se škodolibou radostí. Byly dny, kdy se k nám choval přátelsky. Jeho dcery Mína a Hildegarda si s námi hrávaly na dvorku. Možná, že kvůli Židům opravdu nikdo nepláče."[296]

Migrace Židů do vnitrozemí způsobila nárůst antisemitismu.[297] Mezi dobovými prameny v Seznamu uprchlíků ze Sudet je uvedena i rodina Maxe Mannheimera: Jakub (narozen 1888), jeho manželka Markéta (nar. 1893) a čtyři děti – Max (nar. 1920), Arnošt (nar. 1923), Edgar (nar. 1925) a nejmladší Kateřina (nar. 1927).[298] V Uherském Brodě začal Max pracovat a později se seznámil s Evou Bockovou, dcerou zdejšího židovského lékaře. Vzali se, i proto, že se již blížily transporty a oni chtěli být transportováni společně. V Uherském Brodě byli tehdy někteří Židé zapojeni do ilegální činnosti pomoci uprchlíkům dostat se přes hranice a dál po Dunaji z ohrožené Evropy a posléze do Palestiny. Několik souvěrců za tuto činnost zaplatilo životem. Mezi nimi i bratr Maxe, Erich Mannheimer. Podle některých pramenů měl informace o této ilegální činnosti a údajně prozradil adresu jednoho z prostředníků ilegálních přechodů mladému muži jménem Lazarowicz. O tři dny později Ericha zatklo gestapo, byl vyslýchán ve věznici v Uherském Hradišti, a pak byl převezen do nechvalně proslulého žaláře gestapa v Kounicových kolejích v Brně. Tam byl krutě vyslýchán, a nato odvezen do vyhlazovacího tábora Osvětim, kde byl zastřelen v roce 1943.[299] Místní Židé tehdy

[296] Mannheimer, „Vzpomínky", s. 51–52.
[297] Frommer, *Dějiny Židů v českých zemích,* s. 246.
[298] SOkA Uherské Hradiště, fond AM UB, Seznamy uprchlíků z říše a ze Sudet 1939–43, inv. č. 547.
[299] Max Mannheimer, *Spätes Tagebuch, Theresienstadt – Auschwitz – Warschau – Dachau,* München – Zürich: Pendo, 2000, s. 44; Ludvík Burián, *A kdybych prošel celý svět, vás už nepotkám, Po stopách politických vězňů a míst, kde přišli o život,* Uherské Hradiště: Okresní výbor Svazu bojovníků za svobodu,

spolupracovali s pražskými souvěrci, kteří jim vždy poslali vlakem několik uprchlíků. Ve městě pak přespali a pokračovali přes Bílé Karpaty na Slovensko. Přes hranice je převáděli synové místních sedláků, kteří za tuto pomoc měli zaplaceno. Na Slovensku v Novém Mestě nad Váhom si pak v pronajatém pokoji v hotelu uprchlíci odpočinuli a potom pokračovali v další cestě. Podle získaných svědectví, především od uherskobrodského souvěrce Ariho Evana (Eisena), který byl do převodů přes Bílé Karpaty sám zapojen, bylo touto cestou zachráněno až 300 osob. V poválečné době byla tato ilegální činnost velmi vysoce hodnocena přeživšími a zvláště někteří o ní s evidentní hrdostí na své známé a přátele vzpomínali.[300]

Rodina Mannheimerových byla deportována do Terezína v lednu 1943 a následně do Osvětimi podobně jako výše uvedená rodina Bockových. Max Mannheimer na rozdíl od svých blízkých včetně mladé manželky Evy přežil věznění v několika koncentračních táborech a ghettech: Osvětim, Varšava, Karlsfeld, Mühldorf a Tutzing.[301] Vedle něj se zachránil pouze jeho bratr Edgar. Holocaust hrál zásadní formativní roli v životě Maxe Mannheimera. Strach, zima a vědomí vraždění blízkých působily na psychiku mladého muže. Další zátěží pro vězně byl hlad. Pocity nesnesitelného hladu v Osvětimi Max Mannheimer později zaznamenal ve svých vzpomínkách:

„Hlad je čím dál horší. Jím brambory i se slupkou. Obzvlášť si všímám lidí, kteří mají ještě sílu brambory loupat. Žebrám pak u nich o slupky. Jím je. Ne, to není ten správný výraz. Hltám je. Chtivě. Jako kdybych měl strach. Třeba ze závisti ostatních požíračů slupek. Je nás víc. Dřív jsem nikdy nepil vodu z hrnku, jen ze sklenice. Hlouběji už klesnout nemůžu. Stydím se. A ostře sleduji, kdo si loupe brambory.“[302]

Nejdříve však pan Mannheimer o svých zážitích z holocaustu vůbec nemluvil. Po osvobození v Německu se vyhublý Max Mannheimer vrátil nejdříve do Uherského Brodu, jak jsme se zmiňovali již výše. Poté, co prožil nepřijetí od bývalých sousedů, odešel do Nového Jičína, svého původního domova před okupací pohraničí. Zde se seznámil s Němkou Elfriede Eiselt, která pocházela z Alt Ehrenberg, dnes Staré Křečany, obce nacházející se v Šluknovském výběžku, poblíž Rumburku. Elfriede Eiselt působila za války v protinacistickém odboji. Mladí lidé se do sebe zamilovali a brzy čekali dítě. Elfriede však byla určena k odsunutí do Německa a Max ji doprovázel na hranice na

---

Okresní archiv Uherské Hradiště a ONV Uh. Hradiště, 1990, s. 86; NA Praha, fond HBMa – ŽM zemřelých, inv. č. 2251.

[300] Eva Kalousová, „Cesta ke svobodě (ilegální převody židovských uprchlíků přes Bílé Karpaty), in Zlatica Zudová – Lešková (ed.), *Židé v boji a odboji: Rezistence československých Židů v letech druhé světové války.* Praha: Historický ústav AV ČR, 2007, s. 61–68.

[301] Rozhovor s Maxem Mannheimerem, *Paměť národa.*

[302] Mannheimer, „Vzpomínky“, s. 62.

Šumavě. Když však pozoroval jejich novorozené dítě, nemohl je nechat odejít samotné, jak vzpomínal. Proto se, navzdory svému slibu, že se do Německa, země, která vyvraždila jeho rodinu, již nikdy nevrátí, několik měsíců po skončení války ocitnul znovu v Bavorsku.[303] Max Mannheimer pojmenoval svoji první dceru po manželce, která zahynula v holocaustu, jménem Eva.[304] Když později jeho druhá žena zemřela v roce 1961 na rakovinu, oženil se potřetí s Američankou Grace Franzen z rodiny Cheney a společně měli syna Ernsta. Rozhodnutí Maxe Mannheimera odejít do Německa bylo terčem kritiky bratra Edgara i dalších souvěrců. Bylo pro ně nepochopitelné, že se Max vystěhoval do „země vrahů jejich rodin". Podle jiných očekávalo poválečné Německo spoustu pracovních příležitostí. Max po válce pracoval pro kabaret, který objížděl tzv. *displaced persons camp*s, později pro organizaci Central Committee for Liberated Jews dělal rozhovory s bývalými vězni, které sloužily jako svědectví při soudech s nacistickými zločinci. Pracoval také pro americkou organizaci JOINT a poté v soukromé firmě jako vedoucí obchodu s koženým zbožím[305]. Po vydání vzpomínek začal o své koncentráčnické zkušenosti přednášet ve školách. Stal se také průvodcem v koncentračním táboře Dachau, kde byl sám vězněn, a od roku 1990 byl předsedou společnosti bývalých vězňů Dachau v Německu. Jeho velkou zálibou bylo již zmínění malování, jemuž se věnoval pod pseudonymem *ben jakov*. Poslední část života prožil Max Mannheimer v Haaru u Mnichova. Zemřel 23. září 2016.[306] Již na konci života se Max Mannheimer svým výtvarným dílem proslavil a po jeho smrti se jeho obrazy ocitly v několika významných galeriích. Jakožto uznávaný svědek holocaustu a hlavně šiřitel informací o zločinech nacistického režimu byl Max Mannheimer posmrtně vyznamenán, když jedno z náměstí v Mnichově bylo nazváno jeho jménem.[307]

Život Maxe Mannheimera byl pestrý a dobrodružný. Dokázal se vyrovnat se ztrátou členů rodiny a mnoha přátel a známých. Ve svých profesích byl úspěšný. Jeho vzpomínky na holocaust v době našich setkání již byly vyrovnané, avšak podobně jako jiní narátoři nikdy nesdílel to, zda a jak ovlivnily jeho traumata z holocaustu jeho děti.

Komparace rozhovorů s Maxem Mannheimerem a s jeho dcerou, paní Evou Faessler (nar. 1946 v Novém Jičíně), přinesla poznatek, že paměť na holocaust se mezigeneračně liší.

[303] Rozhovor autorky s panem Maxem Mannheimerem vedený v Mnichově….
[304] Eva Judith Faessler, první dítě Maxe mannheimera a jediná dcera, se narodila 13. 9. 1946 v Novém Jičíně. Ilse Macek a Horst Schmidt (eds.), *Max Mannheimer, Überlebender, Künstler, Lebenskünstler, Ausgewählte Reden und Schriften von und über Max Mannheimer,* Mnichov: Volk Verlag München, 2011, s. 246.
[305] Rozhovory autorky s panem Maxem Mannheimerem vedené v Mnichově, rozhovor s panem Maxem Mannheimerem, *Paměť národa.*
[306] Mannheimer, „Vzpomínky", s. 77; dopis pana Maxe Mannheimera, 18. 1. 2004.
[307] Rozhovor autorky s panem Maxem Mannheimerem realizovaný 27. 9. 2006 v Mnichově.

Nejstarší generace na válečnou dobu, tedy v době, kdy jsme přeživšího navštěvovali, vzpomínala většinou vyrovnaně. Bylo to dáno tím, že někteří naši narátoři již měli vytvořený onen „příběh přežití“ a byli zvyklí vyprávět o svých zkušenostech opakovaně, a to i širšímu obecenstvu. Víme také, že svá nejtěžší období s traumatem holocaustu již překonali. V prvním období po válce míval Max Mannheimer deprese a noční můry způsobené traumatem z holocaustu, ale nikdy se s tématem nesvěřoval. Až později po nervovém zhroucení začal svoji zkušenost sdílet. Také mu byla terapeutem porazena artterapie, a proto začal malovat.[308] Možná bychom zde měli hovořit spíše o přítomnosti holocaustu v rodině. První generace, zde v osobě Maxe Mannheimera, známého přeživšího holocaustu, který se veřejně angažoval v uchování paměti na šoa, referoval o válečné době na požádání detailně a bez velkých emocí. Až v nejstarším věku vzpomínal pan Mannheimer na ztrátu svých nejbližších s pohnutím v hlase a vyprávění mu evidentně působilo potíže. O tom, že by svou nesmírně tíživou válečnou zkušeností nějak zatížili své děti, přeživší nikdy, určitě ne sami od sebe, nehovořili.[309] Jak ovšem víme, děti těžké zkušenosti rodičů vnímali, i když jim detailní popis jejich minulosti chyběl. Vnímaly to z výrazů tváře rodičů, z jejich mlčení, ze způsobu, jak mluvili, z jejich smutku, z řeči těla. Tato „mlčení rodičů“ mohlo paradoxně vést k tomu, že se trauma přeneslo na děti a děti z něj mohly mít i zdravotní obtíže. Některé se pak celý život snažily hledat smysl, snažily se pojmenovat to, co jim rodiče pouze naznačovali.[310] Analyzujeme-li vzpomínky druhé generace přeživších na holocaust, vnímání minulosti je v některých případech hodně odlišné od první generace.

V případě této rodiny nám dcera pana Mannheimera, Eva Faessler, sdělila, že její dětství bylo od dětství jiných dětí odlišné. Například v tom, že měli zakázáno vyslovovat slovo „smrt“. Atmosféra v rodině byla podle jejích vzpomínek milující a její otec se snažil být vtipným tatínkem, nicméně vždycky vnímala jistou nervozitu. Rodiče před dětmi nikdy nehovořili o detailech toho, co se za války stalo, ale jak narátorka uvádí, „dítě má jemné antény, a tak jsem poměrně brzy věděla, co se stalo“ *(„a child has fine antennas and so I knew rather early what had happened*).“[311] Jak uvádí i Preiss a Vizinová, „část rodičů

[308] Rozhovor s panem Maxem Mannheimerem vedený autorkou v Mnichově v září 2015.
[309] Rozhovor autorky s panem Maxem Mannheimerem vedený autorkou v Mnichově v září 2015, rozhovory autorky s panem Willym Bockem vedené 19. a 25. 10., 15. 11. 2004, rozhovor autorky s paní Magdou Barnea realizovaný v Omeru 22. 6. 2019, rozhovor s Erikou Brammerovou vedený 10. března 2010 v Uherském Brodě, rozhovor s Ilse Berger vedený v květnu 2006 v Gedeře.
[310] Klímová, Helena. *Rodina a trauma,* Praha: Výbor pro péči o cenu Prix Irene, 2014, s. 33–34. Podobně o zkušenostech dětí, které chápaly, že se rodičům udály velmi těžké věci, i když jim to nebylo výslovně řečeno, hovoří Helena Epsteinová či Gaby Glassman.
[311] Dopis paní Evy Fassler autorce ze dne 20. 6. 2023. Paní Eva Faessler na žádost o online rozhovor odpověděla, že se při rozhovorech online necítí úplně jistě, a proto byla upřednostněna emailová

‚vysílala' nepřímé signály prostřednictvím úzkosti, mlčení nebo přehnané starostlivosti, které v dětech vyvolávaly vágní pocit strachu, smutek."[312]

V rodině Mannheimerových se o holocaustu nikdy nehovořilo, přestože o politice se mluvilo hodně. Eva Faessler k tomu podotýká, že měla pocit, že nesmí svého otce rozhněvat. Děti, tedy Eva a její mladší bratr Ernst (nar. 1966), se dozvěděly o válečných zkušenostech otce pouze z jeho přednášek a knížek. Jim nikdy žádné detaily neřekl. Nikdy se moc nedozvěděly ani detailní informace o jeho rodině, protože nechtěl o těchto tragických událostech hovořit: „ztratil přece kromě bratra celou rodinu".[313] Podle dcery se paměť otce na holocaust nezměnila, protože měl výjimečně dobrou paměť. Zde však zaměňuje narátorka „paměť" a „vzpomínky". Pro sebe jako dceru přeživšího a matky-Němky, která nepodlehla výhodám nacismu v dané době, naopak riskovala svůj život, Eva Faessler vnímá, že hodnoty a orientace jejího života jsou dány vzděláním její matky a prarodičů. Není si jistá, zda zkušenost jejího otec nějak přispěla k její životní orientaci. Zároveň vypověděla, že si je velmi dobře vědoma toho, že když mají lidé „špatné" politické nebo lidské názory, těžko se s tím vyrovnává. Paní Eva vystudovala knihovnictví a vdala se za Martina Faesslera, univerzitního profesora v CERNu, se kterým má tři děti, Judith, Cornelii a Andrease.[314]

Syn Maxe Ernst Mannheimer (nar. 1966) byl ochoten sdílet svůj životní příběh, ale později napsal, že potřebuje čas. Ernst je synem Maxe Mannheimera a jeho třetí ženy Grace, rozené Cheney, ovdovělé Franzen, původem Američanky.[315] Druhá manželka Maxe Manheimmera Elfriede totiž v roce 1964 zemřela na rakovinu, podobně jako manžel Grace. To oba dle vzpomínek Maxe Mannheimera sblížilo a v roce 1965 vstoupili do manželství; bydleli v Haaru u Mnichova.

Přestože rozhovor odložil, poslal nám Ernst Mannheimer cenný rozhovor, který poskytl novinám v roce 2021. Ten nám umožnil nahlédnout do pocitů malého synka Maxe Mannheimera a dalších přeživších a do zkušenosti muže, který vyrůstal a prožil život, jak

---

komunikace. I v tomto případě ovlivnila pandemie Covidu náš výzkum, protože cesta do Německa na rozhovor s paní Evou Faessler byla naplánována na jaro 2023. Po vypuknutí pandemie však byla zrušena.

[312] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s 36.

[313] Dopis paní Evy Fassler autorce ze dne 20. 6. 2023.

[314] Dopis paní Evy Fassler autorce ze dne 20. 6. 2023, Ilse Macek a Horst Schmidt (eds.), *Max Mannheimer, Überlebender, Künstler, Lebenskünstler,* s. 246.

[315] Grace Mannheimer, roz. Cheney, se narodila 28. 10. 1922 v Bostonu. Max Mannheimer byl vždy velmi hrdý na to, že jeho manželka pochází z rodiny bývalého amerického viceprezidenta Cheneyho. Grace Mannheimer zemřela v Haaru u Mnichova, kde manželé žili, v roce 2010. Poslední část života prožila v pečovatelském domě poblíž domu Mannheimerových, protože byla vážně nemocná a už nebylo v silách jejího manžela, aby se o ni postaral. Autorka této práce se s ní tedy osobně nikdy nesetkala.
Ilse Macek a Horst Schmidt (eds.), *Max Mannheimer, Überlebender, Künstler, Lebenskünstler*, s. 250–251, Rozhovor autorky s panem Maxem Mannheimerem realizovaný 27. 9. 2006 v Mnichově.

uvádí, ve stínu holocaustu. Výraz holocaust poprvé slyšel asi ve dvanáti letech, ale nerozuměl tomu, co se tím myslí. O koncentračních táborech se doma mluvilo, jen když přišel na návštěvu nějaký otcův bývalý spoluvězeň. V přítomnosti syna zmiňovali dospělí Adolfa Hitlera jen jako „strýčka Adiho“.[316] Ersnt tedy slyšel, že se mluvilo o táborech, ale znělo mu to jako jeden velký letní tábor, kde se sice muselo stát něco smutného, ale on nerozuměl tomu, co. Podle jeho mínění jej otec nechtěl zatěžovat, chtěl, aby žil co možná nejvíce bezstarostný život. Matka mu pouze někdy říkala, že jeho prarodiče a další členové rodiny zahynuli ve válce. Pod tím si však nic moc nedokázal představit. Bylo to velmi abstraktní a ono vědomí, že tam něco je, o čem se mlčí, bylo zatěžující. Jeho život to dle jeho vnímání situace ovlivnilo.[317]

Trauma z války otce nečekaně dostihlo, když byla jednou rodina na dovolené. Ernstovi bylo v té době třináct let. Ubytovali se v domě na východním pobřeží Spojených států, aby zjistili, že na zdi domu je vyškrábaný hákový kříž. Otec obstaral kladivo a dláto a hákový kříž odstranil. Ráno však čekalo rodinu nemilé překvapení: otec sešel nahý dolů po schodech, připravený na selekci. Podle syna byl naštěstí v místě židovský lékař, který vzal otce do péče a na tamější klinice Max Mannheimer několik týdnů zůstal. Podle Ernsta Mannheimera spustilo retraumatizaci otce „pouze“ nalezení onoho hákového kříže. Ernst vypověděl, že se uklidnil, když za jeho otcem přijel strýc Edgar, tedy také přeživší, který se o něj postaral.[318] V době, kdy chodil Ernst Mannheimer do školy, bylo už téma holocaustu součástí výuky. Protože rodina žila v Mnichově, škola jela na exkurzi do bývalého koncentračního tábora Dachau. Ernst učiteli dějepisu řekl, že tam nepojede, protože tam byl jeho otec. Ersnt Mannheimer se dozvěděl o tom, co jeho otec během války prožil až před svou maturitou, kdy vyšly vzpomíny jeho otce knižně. Max Mannheimer zároveň začal své vzpomínky předčítat ve školách. Ernst vypověděl, že se besedy s otcem zúčastnil pouze jednou, s matkou, protože to pro jeho otce bylo důležité, jinak to pro něj bylo hrozné a nesnesitelné. Když Max Mannheimer s veřejnými čteními začal, musel podle syna brát silné uklidňující léky. V dlouhodobém účinku však přednášky a besedy fungovaly pro otce jako terapie. Když si nakonec Ernst Mannheimer vzpomínky svého otce přečetl, uvědomil si, že se s nimi naučí žít, ale už se jich nikdy nezbaví. Jednu dobu měl dokonce pocit, že se musí z Německa vystěhovat. A i když nakonec zůstal, vypověděl, že mu už navždy zůstane cizí. Ernst Mannheimer zmiňuje i skutečnost, se kterou jsme se setkali také v jiných rodinách: jeho nejstarší dcera se

[316] Toto označení Adolfa Hitlera mělo pro děti zlehčit vzpomínky a na utrpení Židů, jež ztělesňoval.
[317] „Hitler wurde nus als ‚Onkel Adi‘ erwähnt“, s. 46 in *Der Spiegel* no. 16/17. 4, 20021, s. 46–48.
[318] „Hitler wurde nus als ‚Onkel Adi‘ erwähnt“, s. 46 in *Der Spiegel* no. 16/17. 4, 20021, s. 46–48.

narodila v den, kdy byl bratr jeho otce Ernst zavražděn v plynové komoře. Data se v těchto rodinách symbolicky shodují. Jakoby živí nahrazovali mrtvé.[319]

Shrneme-li zkušenosti dcery a syna Maxe Mannheimera s traumatem holocaustu v rodině, vidíme, že pro ně představovaly určitou zátěž: „Ve vzduchu byla vždycky určitá nervozita… Měla jsem pocit, že nemohu svého otce rozhněvat.“[320] Zkušenost prožití holocaustu otce tedy do jisté míry dětství jeho dětí poznamenala. Eva i Ernst zažívali jeden ze symtomů přenosu traumatu z holocaustu, jak je popsala Gaby Glassman, totiž strach z toho, aby rodiče nerozhněvali, tížilo je vědomí, že tuší, že se otci něco stalo, ale neví přesně co. Max Mannheimer se nejdříve stáhl do tzv. konspirace mlčení, proto jeho děti nemohly s rodiči otevřeně o závažných otázkách minulosti komunikovat. Jak o tomto problému ve zkoumaných rodinách konstatuje Gaby Glassman, „zdá se, že i kulturní rozdíly v různých jazycích, používaných těmito dvěma generacemi, přispěly ke zhoršení přetrvávajícího problému mlčenlivosti. Děti nezajímala studená historická fakta, chtěly něco vědět o pocitech rodičů. Neuvědomovaly si další komplikaci – že totiž jejich rodiče své pocity tak dlouho potlačovali, že pak už je nejen nechtěli, ale také nemohli odkrýt, a vést o nich smysluplný dialog.“[321] Děti Maxe Mannheimera více tušily, než věděly, co se otci během války stalo. Když už byla paní Faessler dospělá a její otec vyjížděl na přednášky i do českých škol, nebo cestoval například do Nového Jičína, kde jeho rodina žila do okupace Sudet, jeho dcera jej v jeho činnosti podporovala.

V době psaní předkládané práce již Max Mannheimer nežil. Zemřel v 96 letech v roce 2016. Podobně jako u jiných zkoumaných rodin tak můžeme konstatovat, že s odchodem první generace přeživších holocaustu jejich sdílená komunikativní paměť zaniká a mění se v „neživou“ paměť kulturní. Jak uvádí Vaněk, nositeli komunikativní paměti, předávané z generace na generaci se staly děti přeživších.[322] Zvláště u této rodiny můžeme také uvažovat o tom, že „individuální paměť se utváří v komunikaci se sociálním prostředím, v němž se jedinec pohybuje, a zároveň participuje na konstruování paměti kolektivní.[323] Max Mannheimer prožil jednotlivá období svého života v řadě sociálních prostředí, která jeho paměť spoluvytvářela, ať už to bylo poválečné Československo, Bavorsko, nebo časté cesty po Německu a Česku kvůli sdílení zkušenosti holocaustu.

[319] „Hitler wurde nus als ‚Onkel Adi‘ erwähnt“, s. 46, in *Der Spiegel* no. 16/17. 4, 20021, s. 46–48.
[320] Dopis paní Evy Fassler autorce ze dne 20. 6. 2023.
[321] Glassman, „Přenos traumatu na další generaci“, s. 6.
[322] Vaněk – Mücke, s. 424. (Čechurová – Randák)
[323] Novotná, „Židé vzpomínají na poválečná léta“, s. 108.

7 *Post-shoah memory* – minulost a přítomnost

7.1 Magda Barnea a Efrat Barnea

S paní Magdou Barnea jsme se původně setkali jako s manželkou Jana Brammera z Uherského Brodu, který v Izraeli přijal jméno Dov Barnea. První manželkou Honzy Brammera, jak jej vždycky všichni souvěrci a známí nazývali, byla Ruth Bondy, se kterou se podle svědectví některých souvěrců po válce rozvedl, protože spolu nemohli mít děti. To je však dle všeho pouze část příběhu, který se ustálil ve vyprávění některých přeživších, protože Ruth i Dov oba ve svých dalších manželstvích děti měli. Podobně Ruth Bondy ve své vzpomínkové knize *Víc štěstí než rozumu* hovoří o tom, že se rozhodla vystěhovat do Izraele, ale Honza toto neplánoval, protože jejich manželství procházelo krizí. S Magdou, rozenou Kappovou, se Honza Brammer seznámil v Izraeli, kde se vzali a usadili na jihu země. Magda se narodila v Brně 28. července 1925, její otec Josef (nar. 18. 5. 1888) pocházel z Napajedel a matka Olga (nar. 23. 8. 1899) z Uherského Hradiště, kam Magda jezdívala na prázdniny k příbuzným.[324] Josef Kapp byl lékařem. Během holocaustu ztratila Magda téměř všechny své blízké. Poté, co prodělala léčení, rozhodla se, že emigruje do Izraele. Z domova měla sice nějaké sionistické základy, ale holocaust byl rozhodující zkušeností, která ji přivedla k rozhodnutí emigrovat. V Izraeli nejdříve žila v kibucu a podle svých slov zde poměrně rychle zdomácněla.[325] Manželé Barneovi měli dvě dcery, Šlomit (nar. 1955) a Efrat (nar. 1961). Magda pracovala ve školce a ještě dnes ve svém velmi vysokém věku pracuje jako dobrovolník v knihovně na univerzitě v Beer-Ševě. S touto narátorkou jsme absolvovaly několik setkání v Izraeli a v roce 2019 natočily rozhovor, při kterém opět působila jako vyrovnaná, veselá a vtipná žena, nezatížená žádnými stíny minulosti. Její paměť na holocaust je střídmá a realistická.[326] Po válce byli přeživší mladí a muselo se žít dál. Svým dětem o holocaustu nikdy příliš nevyprávěli, pouze manžel občas dcerám vyprávěl některé příhody, ale více až ve vyšším věku. Paní Barnea si nemyslí, že by rodinu trauma z holocaustu nějak zvláště poznamenalo. Dle našeho pozorování souvisí tato vyrovnanost s povahou paní Magdy. Je optimistická, pozorná, klidná a vždy nad věcí. Ve svém věku působí jako moudrá žena, která je vždy dobře naladěná a navzdory svému věku se těší velmi dobrému psychickému zdraví a výjimečně dobré paměti. Uchovala si také své typické moravské nářečí.[327] Manžel paní Magdy Dov působil v Izraeli nejdříve jako vychovatel a poté jako zakladatel

[324] *Terezínská pamětní kniha I*, s. 453 a 462.
[325] Dopis paní Magdy Barneové, 9. 2. 2004, rozhovor autorky s paní Magdou Barnea vedený v Omeru 22. června 2019.
[326] Rozhovor s paní Magdou Barnea realizovaný Adamem Drdou pro project *Paměť národa.*
[327] Rozhovor autorky s paní Magdou Barnea vedený v Omeru 22. června 2019.

beduínského školství v Negevu. Vedle toho se věnoval své velké zálibě, kterou bylo fotografování. V Osvětimi viděl, že tisíce dětí jsou posílány na smrt, a proto si slíbil, že pokud toto peklo přežije, zasvětí život výchově židovské mládeže.[328] I pro Honzu Brammera bylo rozhodující pro emigraci to, že ztratil většinu svých blízkých. Nechtěl již nadále žít na místech, kde už jeho rodina ani většina přátel nežili.[329]

Z obou dcer Magdy a Dova se nám podařilo hovořit s paní Efrat Barnea. Vypověděla, že její dětství bylo harmonické a že si nemyslí, že by její život byl poznamenán traumatem z holocaustu, který prožili její rodiče. Podobně jako její matka uvedla, že rodiče svým dětem o zkušenostech z koncentračních táborů příliš nevyprávěli, přestože samozřejmě věděla, čím prošli. Pouze otec jim později něco málo vyprávěl. Například když jedli, namazal si chleba máslem a posypal cukrem a říkal, že to je jeho odměna po koncentrácích. Nicméně jako dítě slýchávala otce křičet kvůli „hororům“ (nočním můrám). Matka dcery rozmazlovala a nikdy nechtěla, aby například uklízely. Zároveň když neuklízely, zlobila se na ně za to. Matka o holocaustu podle Efrat vypráví pouze v posledních letech. Když se dcery rozhodly navštívit Osvětim-Birkenau, matce se to nelíbilo. Nakonec však byla hrdá, že dcery toto místo viděly. Paměť na holocaust byla dle Efrat Barnea v rodině přítomna, ale nebyla nijak zatěžující. Vědomí, že rodiče přežili tragédii šoa, pro děti dle paní Efrat znamená, že se děti cítí za své rodiče zodpovědné. Nicméně si nemyslí, že by jejich rodina byla typickou rodinou holocaustu. Podle výpovědi Efrat je její matka jedinečná tím, že velmi málo mluví o jiných lidech. Nikdy o druhých nemluvila, určitě ne detaily. Když si volá s dcerou, baví se o vnukovi, o tom, co rodina dělá, ale hovořit o jiných lidech nikdy nebylo tématem jejich hovorů. I její otec byl podle Efrat výjimečný. Také nám chtěla sdělit, že její otec přijal reparace od Německa, ale její matka jakékoliv peníze odmítla.[330]

Můžeme tedy shrnout, že rodinu Barneových tragédie holocaustu nepoznamenala vážně žádným traumatem, tedy co se týče jejich poválečného společného života v Izraeli. Paní Magda Barnea žije dnes v jihoizraelském Omeru a svoji identitu vyjádřila slovy: „Považuji se naprosto za Izraelku, která se v Česku narodila. Ovšem, že je mi Česko bližší než třeba Dánsko nebo Holandsko, ale doma jsem jen v Izraeli.“[331]

Závěrem této kapitoly můžeme tedy konstatovat, že rodina Magdy a Efrat Barneových patří mezi rodiny, které se s dědectvím holocaustu vyrovnaly a válečná tragédie nezanechala žádné vážné jizvy. Můžeme je zařadit mezi tzv. neklinické přeživší, to

[328] Dopis pana Dov Barney, 23. 5. 1985. Za laskavé zapůjčení tohoto a dalších dopisů Honzy Brammera děkuji panu Jakubovi Zajícovi a Petře Volné.
[329] Dopis pana Dov Barney, 23. 5. 1985.
[330] Rozhovor autorky s paní Efrat Barnea vedený v Jeruzalémě 22. června 2019.
[331] Dopis paní Magdy Barneové, 9. 2. 2004.

znamená ty, kteří „projevují neobvyklý stupeň psychické síly k překonání vlivu traumatických zážitků a vícečetných ztrát.“[332]

7.2 Destrukce představy domova

Když se přeživší vrátili z koncentračních a vyhlazovacích táborů a po pochodech smrti či pobytu v Terezíně domů, zjistili na místě, že jejich domov už není domovem. Představa domova, kterou si uchovávali po celou dobu věznění, hladovění a strádání, mučení a jakkoli dlouhé doby internace v táborech smrti, představa, která jim pomohla přežít, protože je držela při životě a sytila je nadějí, se zhroutila jako domeček z karet.[333] Představa (a zkušenost) domova přeživších byla totiž představou bezpečného domova *před katastrofou.* Obsahovala obrazy rodičů, sourozenců, školy, přátel, možná synagogy, rabína – života, který měl řád, byl povětšinou šťastný a spokojený. Bezpochyby ve srovnání s peklem, které následovalo. Navíc, po návratu do místa rodiště či bydliště před válkou se ukázalo, že místo, které znamenalo domov, je nyní v majetku cizích lidí. Sousedů, známých, arizátorů, nebo jednoduše těch, kteří byli dostatečně chytří a pohotoví na to, aby si majetek deportovaných Židů přivlastnili. Byl to tento rozhodující moment návratu – a uvědomění si naprostého konce, který vedl k rozhodnutí emigrovat v případech mnoha českých Židů. Nebylo to samozřejmě pouze *místo,* místo paměti, místo domova, symbolický „hrníček na kávu“[334], které vedli k zásadnímu životnímu obratu a velmi odvážnému kroku fyzicky i psychicky zubožených přeživších. Když se přeživší vraceli domů, myšlenkám mnohých z nich vévodila myšlenka: „Domů, domů, domů. To je mé myšlení, má snaha!“ Podobné vzpomínky si zapsala Helga Hošková-Weissová: „Stojím u okna a po tvářích mi stékají veliké, horké slzy. Slzy radosti a štěstí. Konečně Praha, vytoužená Praha. Konečně doma.[335]

Představa domova však byla částečně zacloněna závojem iluzí, představami na předválečná léta. Také Egon Hostovský uvažuje o ztrátě domova.[336] Objevovaly se však i pochyby, jaký návrat domů bude, jaký bude další život. Jak přiblížil rabín Richard Feder: šlo skutečně o úplně nový začátek. Nikdo netušil, co na něho v novém životě ještě

[332] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 35.
[333] Rozhovor autorky se Zuzanou Prudilovou realizovaný v Brně 12. 3. 2020.
[334] Z mezinárodní diskuze na Židovském festivalu v Krakově, kde toto zmínila jedna z účastnic: „It was about a piece of pottery!“ s myšlenkou na to, že domov neznamenal nutně majetek, ale třeba oblíbený hrníček na kávu, nebo fotografie rodiny.
[335] Helga Weissová, *Deník 1938 –1945. Příběh dívky, která přežila holocaust,* Brno: Jota. 2012, s. 174.
[336] Oldřicha Stránského cituje Blanka Souupová, *Židé v českých zemích po šoa,* s. 36.

bude čekat.[337] Někteří přeživší, jako Ruth Bondyová, pak již při návratu do původní vlasti uvažovali o tom, že se z Československa vystěhují: „Na česko-německých hraicích jsme zastavili kvůli prohlídce. Všichni slezli z náklaďáku, tiše se postavili a dojatě zazpívali českou hymnu ‚Kde domov můj'. Náhle, ač i mě se zmocňovalo vzrušení, mě zaplavil pocit: „Já ne, já nejsem Češka, já sem nepatřím, ‚země česká', přestože to slova písně říkají, není mým domovem."[338] Podobně další naše přeživší, Magda Barnea, nám sdělila, že zkušenost holocaustu neměla na její emigraci do Palestiny žádný vliv, že byla vychována sionisticky, chodila do židovské základní školy a téměř všichni jej přátelé do Palestiny emigrovali.[339] Ruth Bondy si své jméno po emigraci ponechala, jiní Židé se po válce společně s novým počátkem rozhodli změnit si jméno. Ti, kteří zůstali v Československu, mohli chtít, abych jejich jméno neznělo německy, protože v poválečné republice, kde panovala velká nevraživost vůči Němcům, jim mohlo přinést potíže a komplikace. Ti přeživší, kteří se vystěhovali do Izraele, si často zvolili nové, hebrejské jméno, jednak kvůli začlenění, ale hlavně jako symbol nového života, *alija* (doslova výstup) do Izraele. Z našich narátorů si z těch, kteří se vystěhovali, změnili jméno pan Pavel Winterstein, který emigroval na začátku německé okupace, na Elhanan Gafni, nebo Jan Brammer na Dov Barnea. Nové jméno a s ním nová identita mohli sloužit jako pomoc k tomu, aby se přeživší vyrovnali s koncem jedné etapy svého života.

Mnozí přeživší po návratu domů čelili obrovské iluzi: „Žádný domov nebyl. S maminkou jsme neměly kam jít, tatínek se nevrátil a náš byt byl obsazen," doplňuje ke svým nadějeplným očekáváním Helga Hošková.[340] Historik Toman Brod vzpomíná návrat domů následovně: „žádného pokračování nebylo, žádné rodiny, z někdejších životních jistot, plánů a perspektiv pouhé střepy."[341] Ztráta domova znamenala ztrátu všech nebo většiny blízých osob. Ztráta, kterou si, jak jsme přesvědčeni, nikdy nebudeme schopni plně představit, procítit ani pochopit.

[337] Blanka Soukupová, *Židé v českých zemích po šoa,* s. 38.
[338] Ruth Bondyová, *Víc štěstí než rozumu,* s. 126.
[339] Rozhovor autorky s paní Magdou Barnea realizovaný v Omeru 22. 6. 2019.
[340] Helga Weissová, *Deník 1938 –1945. Příběh dívky, která přežila holocaust,* Brno: Jota. 2012, s. 11.
[341] Toman Brod. *Ještě že člověk neví, co ho čeká. Života běh mezi roky 1929–1989,* Praha: Academia, 2007, s. 208.

Fotografie vězňů při chvíli odpočinku v koncentračním táboře (wikipedie – A presto říci životu ano)

Rakouský psycholog Viktor Frankl, který se proslavil knihou *A přesto říci životu ano*, uvádí, že si je vědom toho, nikdy nebude schopen vylíčit své prožitky z koncentračního tábora nezaujatě a objektivně.[342] Svou knihu sepsal v roce 1947, tedy s určitým odstupem a s vědomím toho, že téměř všichni jeho blízcí včetně manželky zahynuli, nicméně svoje zkušenosti nabízí k hodnocení jiným psychologům charakteristiku své generace:

„Snad ještě žádná generace nepoznala člověka tak, jak ho poznala generace naše. Co tedy je člověk? Je to bytost, která vynalezla spalovací pece. Je však současně i bytostí, která šla do plynových komor vzpřímeně a s modlitbou na rtech.“[343]

Když slyšíme svědectví přeživších, tedy obětí, jsme konfrontováni s neidentifikovatelným a nepředstavitelným světem, který je útokem na mravnost.[344] To neznamená, že ji nemůžeme či nemáme zkoumat, psát či učit o ní. To znamená, že vůči přeživším chováme velký respekt, protože tento nový začátek byl často skokem do neznáma a hlavně rozhodnutím: uvěřit navzdory všemu.[345] Magda Barnea na otázku, jak

[342] Viktor Frankl, *A přesto říci životu ano*.
[343] Viktor Frankl, *A přesto říci životu ano.*
[344] Kangisser Cohen, *Testimony & Time,* s. 55.
[345] Rozhovor autorky s paní Zuzanou Prudilovou realizovaný v Brně 25. 5. 2007, rozhovor autorky s paní Zuzanou Prudilovou realizovaný v Třebíči, 15. 7. 2016, rozhovor s paní Zuzanou Prudilovou realizovaný online 5. 8. 2023, rozhovory autorky s panem Willym Bockem realizoné 19. a 25. 10., 15. 11. 2004 v Uherském Brodě a v Tel Avivu, rozhovor autorky s paní Erikou Brammerovou realizovaný v Uherském Brodě 12. 3. 2005, rozhovor autorky s paní Ruženou Hanáčkovou 13. 3. 2005, rozhovor autorky s paní Marií Rosenfeldovou realizovaný v Uherském Brodě 23. 5. 2023, česko-nizozemský psychiatr Jiří Diamant srovnává v rozhovoru s námi a ve svých dalších studiích dobu před deportacemi, v Terezíně a v pekle Osvětimi. Diamant, „Terezín: Zlý sen“; Diamant, *After those fifty years;* Diamant, „Some comments on the psychology of life in the ghetto Terezín“, in *Terezín, council of Jewish communities in the Czech Lands*, Prague, 1965, s. 125; rozhovor s panem Jiřím Diamantem, 13. června 2004; Kalousová (Hanáková), *Domov a exil. Emigrace Židů z českých zemí.*
Růžička, *Z doby okupace*, s. 101. I otec Jiřího Diamanta řekl po odchodu z bytu sousedům, že se jistě do tří měsíců vrátí. „Byl zřejmě nevyléčitelný optimista, anebo to alespoň předstíral, aby utišil pocit viny nad tragickým rozhodnutím neposlat děti do Anglie.“ Viz Diamant, „Terezín: zlý sen“, s. 12; Dopis pana

našla sílu začít znovu povšech ztrátách, odpovídá, že byli mladí a mládí je mládí, mládí zvládne všechno.[346] Tento „nový život“ byl určující pro další život přeživších. Jak konstatuje Soukupová, „kvalita domova pak spoluurčila další strategie při vytváření nových identit přeživších.“[347] Identita člověka má řadu vrstev – etnickou, náboženskou, sociální, kulturní a také existenciální. Tato existenciální složka se zde ukazuje na pocitech přeživších, kteří přežívali ohrožení, nejistotu či nezakotvenost. Všechny tyto pocity ovlovňovaly další rozhodování přeživších, jak dále žít (a zda odejít ze země dvých předků), nebo nežít (řada přeživších spáchala sebevraždu). Přenos traumatu silně ovlivňovala tuto existenciální složku identity přeživších. Přeživší byli nuceni rekonstruovat svoji identitu: bez kořenů, protože rodinní příslušníci byli zavražděni, bez většiny přátel, bez domova, řada z nich v nových zaměstnáních. Bez domova uchovat si původní identitu však nebylo možné, protože „domov je specifickým místem, jež spoluutváří identitu lidí, protože je nalezištěm jejich vzpomínek.“[348] Dále se proměnila identita přeživších v tom, že během okupace a věznění na ně bylo nahlíženo jako na pronásledovanou menšinu a v novém státě se také stali menšinou, jež se musela ve všem, především v otázce náboženství přizpůsobit. Část přeživších se pak stává občany nového státu po odchodu do emigrace a jejich identita se proměňuje ještě do větší míry.

8 Holocaust a paměť

Po prožité krizi jakéhokoliv charakteru touží lidský jedinec po spočinutí, odpočinku, pochopení, přijetí a po lásce. Po prožitku „pekla holocaustu“ (Jiří Diamant) a následném nepochopení a nepřijetí od českých známých a předválečných přátel toužili přeživší Židé po láskyplných vztazích. Vedlo to u řady z nich k tomu, že se brzy po osvobození či spíše po návratu z lágrů[349] provdaly a oženili. Jak říká terapeut Tomáš Hübl: Zatímco k traumatu dochází při odloučení, k léčení dochází ve vztahu. Brzy u mnohých

---

Jiřího Diamanta, 22. 2. 2004. Jiří Diamant, *Psychologické problémy emigrace*, Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1995.

[346] Rozhovor autorky s paní Magdou Barnea realizovaný v Omeru 22. 6. 2019.
[347] Soukupová, *Židé v českých zemích po šoa,* s. 38.
[348] Csaba Czaló: *Domov a jiná místa/ne – místa. Formování kulturních identit, Sociální studia 3,* 2006, č. 1, s. 145– 161, s. 147. Podle Soukupová, Židé v českých zemích po šoa, s. 43.
[349] Termín „osvobození“ se stává v poslední době diskutabilní a v souvislosti s ruskou invazí na Ukrajinu a již více než rok trvající válkou na ukrajinském území hovoří řada českých komentátorů a pozorovatelů např. o tom, že osvobození Rudou armádou na konci druhé světové války nebylo osvobození.

přeživších následovalo založení rodiny a vznik tzv. druhé generace přeživších. Je zajímavé sledovat, zda a proč si přeživší holocaustu vybrali za své životní partnery osoby židovského vyznání, anebo nežidy. S prvními mohli zkušenost šoa více **sdílet** (i když se situace rodinu od rodiny lišila v tom, zda a jak partneři o válečné zkušenosti komunikovali, pro některé to mohla být těžko sdílená zkušenost i ve svazku s partnerem židovského původu. Můžeme ale jistě předpokládat jakési „tiché sdílení": židovský manžel/manželka věděli, rozuměli, protože jejich zkušenost byla v základních aspektech podobná). Ti, kteří pojali za manžela/manželku nežidy, tuto zkušenost nesdíleli. To však nemuselo být ve vztahu a v rodině zásadním problémem, naopak v některých případech, jak to ukázal náš výzkum, to byla „polehčující" okolnost. V tom, že téma holocaustu a přežití nebylo tématem obou partnerů, a proto tolik nezatěžovalo jejich hovory, nebylo tak velkou zátěží pro partnery ani pro jejich vztak k dětem.[350] Náš výzkum potvrdil předpoklad, že, oproti závěrům řady jiných badatelů, kteří tvrdí, že druhá generace přeživších je stigmatizována traumatem rodičů, v části námi zkoumaných rodin přeživších holocaustu nebylo trauma přeneseno na druhou generaci v podobě vážných příznaků nebo dokonce psychických potíží.

8.1 Jiří Diamant

V této kapitole analyzujeme osudy českého psychiatra Jiřího Diamanta a jeho rodiny, který dnes žije v Nizozemí. Jiří Diamant se narodil 4. května 1930 a jako dítě bydlel s rodiči a bratrem Tomášem v Brně. Otec i matka pocházeli z Uherského Brodu, kam Jiří jezdil k oběma prarodičům na prázdniny. Otec Jiřího Oskar Diamant (nar. 27. prosince 1895) a matka Olga, rozená Löwyová (nar. 1. listopadu 1902) se vzali 30. června 1929.[351] Poté, co se situace v českých zemích pro židovskou menšinu zdramatizovala, prožil Jiří Diamant podobné dilema svého otce, respektive svých rodičů, jako Willy Bock, v tom, že měli možnost odeslat své syny do Anglie a tak je zachránit. Na tyto události vzpomínal následujícími slovy:

„S lítostí a smutkem se snažím rekonstruovat, co prožíval můj tatínek v oněch pohnutých dobách. Vím jen, že jsme měli s mladším bratrem Tomášem [nar. 1934] odjet do Anglie 12. března 1939, že ‚lifty' s naším vybavením byly odeslány a že jsme měli hotové doklady a letenky. V poslední chvíli však otec náš odlet zrušil, protože nechtěl trhat rodinu. Jako

[350] Rozhovory autorky s panem Jiřím Diamantem realizované v Uherském Brodě 13. června 2004 a 20. června 2005 v Praze.
[351] NA Praha, fond HBMa – ŽM narozených, inv. č. 2247, ŽM oddaných, inv. č. 2249, ŽM zemřelých, inv. č. 2251; rozhovor autorky s panem Jiřím Diamantem realizovaný v Uherském Brodě 13. června 2004.

přesvědčený humanista a masarykovec nemohl uvěřit, že by se tak kulturní a vyspělý národ jako Němci mohl dopustit takových zločinů, o nichž se začaly šířit zprávy. Se slzami v očích si uvědomuji, jak mu asi bylo, když ho v červenci 1944 v Birkenau nacistický vrah Buntrock poslal zpět do tábora ze zástupu mužů, kteří se na poslední chvíli hlásili do transportu, a tím ho odsoudil na smrt.“[352]

Diamantovi byli do koncentračního tábora Terezín deportováni 23. března 1942 transportem Ad z Brna. Zde prožil Jiří, který byl ještě dítětem, většinu času v tzv. heimu, domově pro chlapce, č. L417. Na svoje věznění v Terezíně si zachoval i relativně pozitivní vzpomínky, což bylo dáno právě jeho mladým věkem. Mladí lidé i v Terezíně prožívali své první lásky a drobné radosti. Především pak byly měsíce v Terezíně snesitelným obdobím ve srovnání s tím, co následovalo:

„*Terezín přetrval v mých vzpomínkách nejen jako zlý sen, nýbrž také jako idealizovaná epocha rozvíjejícího se mládí v podmínkách, jež nutily k předčasnému vyzrání. Zlý sen přechází do blahých vzpomínek prvních záchvěvů lásky, prvních přátelství, prvních dobrodružství a hlubších zamyšlení nad životem. První básně, deníky a zápisky jsou dosud živým dokladem těchto vzdálených let.“*[353]

Rodina Diamantových byla následně 15. prosince 1943 deportována do Osvětimi, kde všichni kromě Jiřího v červnu 1944 zahynuli. Důvodem jejich deportace bylo odhalení matky, která se „provinila“ tím, že byla zapojena do „organizování“ jídla pro malé děti. Za tento prohřešek zaplatila téměř celá rodina Jiřího Diamanta životem a toto vědomí se v narativu Jiřího Diamanta opakuje. Pomoc malým dětem se pro nacistické zločince stala záminkou pro vyvraždění téměř celé rodiny.[354] V rozhovorech s našimi narátory se objevuje téma krádeží, které je v narativech přeživších podáváno tak, že „organizace“ jídla pro sebe, malé děti či pro blízké osoby, je morálně ospravedlněno a neexistují pochyby o tom, že by se jednalo o něco nezákonného. Krádeže jídla ze společného majetku, byly akceptovány ve společenství vězňů, např. v terezínském ghettu, krádeže majetku jednotlivce obecně akceptovány nebyly, ale docházelo k nim.[355]

Vedle rodiny Diamantových se téma drobných krádeží u vězňů objevuje v životním příběhu Adolfa Rosenfelda, kde Adolf Rosenfeld popisuje úsilí, jak získat pozornost a lásku ženy, do které se zamiloval tím, že jí snažil zajistit jídlo, které jí nabízel, navzdory tomu, že byli uvězněni v jiném sektoru a komunikace mohla probíhat pouze přes „dráty“. Tato praxe byla v koncentračních a vyhlazovacích táborech běžná

[352] Jiří Diamant, „Terezín: zlý sen, skutečnost, nebo úděl?“, *Terezínská iniciativa* 21, 2002, s. 11–12.
[353] Diamant, „Terezín: zlý sen“, s. 12.
[354] Diamant, *After those fifty years*, s. 66, rozhovory autorky s Jiřím Diamantem realizované v Uherském Brodě 13. 4. 2004 a v Praze 20. 6. 2005.
[355] Hájková, *Poslední ghetto,* s. 137.

a často také představovala jedinou možnou strategii přežití. Je popsána v mnoha autobiografiích a literatuře o holocaustu, kde se objevuje téma hladu a jídla, nejlépe jej v posledních letech popsala Anna Hájková ve své práci o společenství vězňů v Terezíně za použití velkého množství pramenů a svědectví a nově interpretovala některá zavedená témata včetně sociálních interakcí mezi vězni daných fenoménem hladu. Hlad a strádání totiž zcela proměnily dříve zavedené společenské postavení vězňů. Ten, kdo byl dříve na společenském žebříčku vysoce postaven a ceněn, mohl v ghettu či Osvětimi klesnout velmi hluboko, protože nenašel uplatnění, jeho zkušenosti nebyly využitelné a neměl nástroje, jak zlepšit situaci svou a své rodiny, nebo přátel. Naopak osoby, které pracovaly např. jako kuchaři, najednou v ghettu získali prestiž a velkou společenskou moc, protože měly přímý přístup k jídlu, porcím navíc a dávky jídla navíc znamenaly jednu z cest k přežití.[356] Alice Zajíčková dvoření Adolfa Rosenfelda nejdříve odmítala, protože, podle svědectví své snachy Marie Rosenfeldové, byla hrdá a nechtěla, aby jí pomáhal. Podobně se chovala její sestra, které odmítala nedostačující jídlo v Osvětimi do té míry, že na podvýživu zahynula.

Při selekci při příjezdu do Osvětimi se Olga Diamantová rozhodla zůstat s mladším synem Tomášem, čímž si zvolila smrt, a otci byl odepřen transport na práci do jiného tábora. Jiří se od rodiny oddělil a matka mu dle jeho vzpomínek ještě stačila říci: „Musíš jít, věřím, že přežiješ.“[357] Jiří Diamant byl během věznění v Osvětimi velmi mladý. Při příjezdu mu bylo třináct let, což je věk, ve kterém byla většina deportovaných zavražděna ihned po příjezdu v plynových komorách Birkenau. Nicméně Jiřímu při příjezdu do Osvětimi a poté během věznění pomáhalo několik známých z Uherského Brodu, Arnošt Schön a Adolf Rosenfeld (o kterém píšeme níže) a Erich Kulka, původem ze Vsetína, pozdější renomovaný historik holocaustu na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě. Všichni tito muži byli uvězněni nacistickými úřady již mnohem dříve, než došlo k transportům z protektorátu, prošili několika věznicemi a pak byli odvezeni do Osvětimi. Když do Osvětimi přijeli Diamantovi či námi zkoumané rodiny z uherskobrodských transportů, se situací v Osvětimi již byli obeznámeni a mohli tak svým souvěrcům pomoci. Jiřímu proto řekli, že musí při selekci uvést vyšší věk, později jej schovávali, nebo mu nosili jídlo.[358]

---

[356] Hájková, *Poslední ghetto,* kapitola „Doba kroupová. Jídlo a hlad“, s. 113–144.

[357] Diamant, *After those fifty years*, s. 66.

[358] Rozhovor autorky s panem Jiřím Diamantem, realizovaný v Uherském Brodě 13. 6. 2004, rozhovor autorky s panem Willym Bockem realizovaný v Uherském Brodě 20. 10. 2004, rozhovor autorky s panem Adolfem Rosenfeldem realizovaný v Uherském Brodě 17. 2. 2006, Ludvík Burián, *A kdybych prošel celý svět*, *vás už nepotkám. Po stopách politických vězňů a míst, kde přišli o život – příspěvek k dějinám Uherskohradišťska za okupace.* Uherské Hradiště: Okresní výbor Svazu bojovníků za svobodu, OA & ONV UH, 1990, s. 86.
Erich Kulka a Ota Kraus napsali krátce po skončení druhé světové války knihu *Továrna na smrt,* dnes již klasické dílo dokumentující vyhlazovací tábor Osvětim-Birkenau. Praha: Čin, 1946.

Z mladých hochů ve věku 14–15 let, kteří v Osvětimi-Birkenau nakonec zůstali po jedné ze selekcí, byla na práci vybrána jedna skupina, která byla umístěna do mužského lágru. Přeživší z této skupiny označovali sami sebe po válce *Birkenau Boys* a pravidelně se scházeli.[359] Po věznění v Osvětimi, Buchenwaldu a Weimeru žil Jiří Diamant nějakou dobu v Uherském Brodě, kde žila jeho příbuzná. Vystudoval gymnázium a poté psychologii v Brně a v Praze a později i medicínu v Praze. Stal se psychologem, který se mimo jiné věnoval tématu emigrace.[360] Oženil se a manželům se narodily dvě dcery. Rozhodnutí otce Jiřího Diamanta, který nakonec odřekl cestu svých synů do Velké Británie, když se mohli zachránit, mělo zásadní vliv na rozhodnutí Jiřího emigrovat do Nizozemí po okupaci Československa v roce 1968. Jak uvádí, nechtěl opakovat chybu svého otce. Adaptace na nové prostředí v Nizozemí nebyla ani pro vzdělaného lékaře snadná.

"The exiles were usually politically aware people, and, inherently, highly educated intellectuals. This has been affirmed by the immigrant, psychologist and university professor Jiří Diamant: according to him, most of the Czechs adapted themselves well in the Netherlands, although the Dutch have such a "peculiar language" that even with a university degree you feel "semi-literate" there in the beginning.[361]

Jiří Diamant rád vyprávěl o svém životě, ale součástí jeho paměti na holocaust byl smutek z toho, že téměř všichni příbuzní a řada přátel zahynuli. O městě, kde měla jeho rodina kořeny, řekl: „Brod je dnes *judenfrei,* jak to chtěl Hitler."[362] Jiří Diamant se po válce oženil s křesťankou a jejich manželství bylo velmi harmonické. Na otázky ohledně náboženství, víry, sdílení zkušenosti z holocaustu nebo zážitků z války odpovídali vždy oba manželé shodně, že to nebyla překážka ani rozdělující okolnost v jejich vztahu. Snažili se o naplněný, tolerantní život a své dvě dcery vychovávali v harmonii a pochopení a v úctě k oběma tradicím. To, co se stalo společným traumatem pro Jiřího Diamanta i jeho ženu byla težká nemoc a úmrtí milované dcery. Skutečnost, že rodič

[359] Příběh Jiřího Diamanta a Birkenau Boys. In: *Zpravodaj. Vzdělávací a informační bulletin Památníku Terezín.* [online]. 15. března 2013. [cit. 22. 6. 2023]. Dostupné z: https://newsletter.pamatnik-terezin.cz/pribeh-jiriho-diamanta-a-birkenau-boys/

[360] Rozhovory autorky s Jiřím Diamantem realizované v Uherském Brodě 13. 4. 2004 a v Praze 20. 6. 2005.

[361] Štráfeldová, Milena. "Adaptace v exilu je dlouhý proces, říká psycholog Jiří Diamant z Nizozemí." 20 Sep. 2008. Český rozhlas. https://cesky.radio.cz/adaptace-v-exilu-je-dlouhy-proces-rika-psycholog-jiri - diamant-z-nizozemi-8591937. 10 Mar. 2021. Podle Lucie Sedláčková, "Two Enfants Terribles in Dutch Exile: The Exilic Posture of Jaroslav Hutka and Ivan Landsmann, in: Acta Universitas Carolinae, Philologica 1 / Germanistica Pragensia, 2021, s. 83–99. s. …. .

[362] Rozhovory autorky s Jiřím Diamantem realizované v Uherském Brodě 13. 4. 2004 a v Praze 20. 6. 2005.

přežije vlastní dítě, je jednou z nejtěžších životních zkoušek.[363] Pro Jiřího Diamanta byla celoživotní terapií v jakýchkoli těžkostech práce. Vedle své lékařské praxe je uznávaným autorem studií a knih, které se zabývají tématem emigrace, holocaustu a psychologických problémů.[364]

8.2 Adolf Rosenfeld a Marie Rosenfeldová

Jiným příkladem toho, jak se situace pro přeživší po skončení druhé světové války vyvíjela, byla zkušenost s antisemitismem, kterou již po cestě z koncentračních a vyhlazovacích táborů prodělal Adolf Rosenfeld. Adolf Rosenfeld se narodil v Uherském Brodě v roce 1916 Leopoldovi (nar. 1879) a Charlottě, roz. Mayerové (nar. 1886) a měl tři sestry, Martu, Karolinu a Vilmu). Přežil věznění v několika koncentračních táborech a po skončení války se v Uherském Brodě oženil s Alicí Zajíčkovou (nar. 1920), která pocházela ze Strážnice a také byla přeživší holocaustu.[365] Během našeho výzkumu Adolf Rosenfeld dlouho odmítal vyprávět o svých válečných zkušenostech, protože chtěl chránit svoji rodinu a zároveň rodina chtěla chránit jej. Příčinou byla jednak snaha ochránit děti a další generace od bolestných zážitků, ale také antisemitské stereotypy, které ve městě přetrvaly, a čas od času se s nimi rodina setkala. Přes naléhání jiných přeživších odmítal Adolf Rosenfeld rozhovor. Nakonec s ním ale po letech souhlasil a při našem setkání nejdříve deklaroval, že můžeme hovořit o čemkoliv kromě holocaustu, protože to je pro něj příliš bolestné téma. Zároveň se rozhovor odehrál v době, kdy panu Rosenfeldovi zemřela manželka a on se s jejím odchodem těžce vyrovnával. Nakonec se však hlavním tématem našeho rozhovoru staly právě zážitky z holocaustu.[366]

Adolf Rosenfeld byl zatčen před transporty z Uherského Brodu společně s několika dalšími osobami, protože porušili zákaz vycházení. Byl poté vězněn v Uherském Hradišti,

[363] Zde můžeme přinést srovnání z rozhovorů s jinou narátorkou, která není židovského původu, ale je pamětnicí druhé světové války a je dnes příslušnicí nejstarší generace (roč. 1933), jejíž život zásadně ovlivnily události a hrozby posledních let: válka na Ukrajině a pandemie Covidu. Její dcera zemřela během pandemie Covidu a i když hlavní příčinou úmrtí nebyl Covid, přežití vlastního dítěte, těžká nemoc, izolace, vzpomínky na těžké dětství, ztráta matky ve velmi útlém věku (2 roky) a snad take vědomí stáří a ubývajících sil jsou příčinou traumatu, které této ženě, stejně jako mnoha dalším příslušníkům její generace komplikuje každodenní život. Rozhovor autorky s paní Marií Hanákovou, realizovaný v Drslavicích 25. 5. 2023.

[364] Rozhovory autorky s Jiřím Diamantem realizované v Uherském Brodě 13. 4. 2004 a v Praze 20. 6. 2005.

[365] NA Praha, fond HBMa – ŽM narozených, inv. č. 2247, rozhovor autorky s panem Adolfem Rosenfeldem vedený v Uherském Brodě 17. 2. 2006.

[366] Rozhovor autorky s panem Adolfem Rosenfeldem vedený v Uherském Brodě 17. 2. 2006.

v Brně, v Dachau a v Hamburku a nakonec byli odvezeni do Osvětimi. Téměř po celou dobu věznění zůstal spolu s Arnoštem Schönem z Uherského Brodu a s Erichem Schönem (později Kulkou) a Otou Krausem.[367] Už v koncentračním táboře se Adolf Rosenfeld zamiloval do zmiňované Alice Zajíčkové ze Strážnice. Dle svědectví rodiny jí „kradl" máslo a házel jí ho přes drátěný plot.[368] Po návratu do rodné Strážnice Alice Rosenfeldová žádný domov nenašla. Adolf Rosenfeld se vrátil do Uherského Brodu a chtěl si Alici vzít za manželku. Podle terapeutů zabývajících se přeživšími a traumatem ze šoa, znamenalo právě založení rodiny úspěch v procesu vyrovnání se se zátěží minulosti.[369] Známe to i z mnoha jiných příběhů přeživších, že najít si partnera a mít děti pro ně bylo prioritou. Alice Zajíčková si však Adolfa Rosenfelda nejdříve vzít nechtěla. Adolf na sňatku trval a říkal jí: „Buď se vezmeme, nebo se oba zastřelíme."[370] Poukazoval tak na strastiplný pobyt v koncentračních táborech, na to, že tuto ženu miluje a na to, že je třeba začít nový život. Alice a Adolf se nakonec vzali a již v roce 1946 se jim narodil první syn. Dle svědectví, které autorka této práce obdržela, byl již od samého začátku poznamenán život dítěte traumatem z holocaustu, protože matka celé těhotenství proplakala. Jak dokázal Ivan Rektor a další vědci, takzvaný prenatální stres působil na děti ještě před narozením, a protože první generace v sobě měla krátce po válce hrůzu prožitého, ovlivňovaly pocity matek i nenarozené děti.[371] Tyto předpoklady potvrzuje také izraelský psycholog Natan Kellermann, který mezi podmínky přenosu traumatu řadí to, že děti byly narozeny brzy po traumatu (to je v letech 1945–1955), dítě bylo prvorozeným potomkem, oba rodiče byli přeživší holocaustu a ve válce utrpěli významné rodinné ztráty.[372]

Vzpomínkám na konec války u Adolfa Rosenfelda dominují těžké vzpomínky na to, jak se k přeživším zachovali Češi. Jak už jsme naznačili výše, setkal se s odmítnutím a neochotou. Vzpomínal také na to, že už při návratu do rodného města, kdy musel vlak zastavit ve Veselí nad Moravou a nebylo jak pokračovat dál, nikdo nechtěl přeživším poskytnout nocleh. V Uherském Brodě pak byl problém, aby přeživší dostali nějaké finanční prostředky. V domě Rosenfeldových bydlely cizí ženy, proto se svou mladou manželkou bydlel v rozbombardovaném domě v Židovně. Adolf Rosenfeld byl také

[367] Rozhovor autorky s panem Adolfem Rosenfeldem vedený v Uherském Brodě 17. 2. 2006.
[368] Rozhovor autorky s paní Marií Rosenfeldovou, realizovaný v Uherském Brodě dne 23. 5. 2023. Sestra Alice v koncentračním táboře zahynula, protože odmítala jíst tamější stravu, která se jen stěží dala nazývat jídlem.
[369] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 120.
[370] Rozhovor autorky s paní Marií Rosenfeldovou, realizovaný v Uherském Brodě dne 23. 5. 2023.
[371] Rozhovor autorky s paní Marií Rosenfeldovou, realizovaný v Uherském Brodě dne 23. 5. 2023, „Vliv hrůzy holocaustu se přenesl z přeživších na jejich potomky, tvrdí neurolog" [online]. Web ČT 24, Interview ČT24, 28. 1. 2023 [Cit. 2023-8-6]. Dostupné z: https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/3560843-vliv-hruzy-holocaustu-se-prenesl-od-prezivsich-na-jejich-potomky-tvrdi-neurolog
[372] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 33.

nespokojený, jak představitelé židovské obce v Uherském Brodě nakládali s židovským majetkem, zvláště s pozemkem, kde stával starý židovský hřbitov, který prodali.[373] Zkušenost antisemitismu, kterou Adolf Rosenfeld zažil při návratu z koncentračních táborů do rodného města je podobná zkušenosti některých dalších přeživších, ale z jiných měst. Z našeho vzorku zkoumaných přeživších neuvádí žádný jiný pamětník tak zásadní antisemitskou zkušenost, kromě Maxe Mannheimera. Zkušenosti s chováním Čechů se ve vyprávění přeživších liší. Může to být dáno rozdílnými zkušenostmi, kde někteří z nich měli štěstí, jak si ukážeme dále, někteří rekonstruovali svůj příběh přežití i na základě toho, že jej často opakovali.[374]

Odlišnou zkušenost než pan Adolf Rosenfeld zažila s většinovou společností paní Magda Barnea. Po návratu z koncentračních táborů do Brna jí byl navrácen všechen majetek, který její rodiče před transporty svěřili do úschovy nežidovským sousedům a přátelům. Jedna z těchto rodin dokonce paní Magdě nabídla ubytování během jejích studií předtím, než se vystěhovala do Izraele. Podotýká k tomu: „Když začali brát Židům majetek, rodiče dali nežidovským přátelům do úschovy různé věci jako svetr… a taky trochu nábytku a taky trochu ložního prádla. A to mně všechno vrátili. Až do poslední niti.“[375] Ona sama si byla vědoma, že někteří Židé, včetně její tety, která přežila, se setkali s neochotou navracet židovský majetek, nebo s nevlídným přijetím od Čechů, ale její osobní zkušenost byla v tomto ohledu dobrá.[376]

Pokud jsme měli možnost realizovat rozhovory s přeživšími první generace po delší době, pozdější rozhovory byly detailnější. V prvním období vyprávěli přeživší svůj životní příběh, v některých případech napsali odpovědi na otázky, později sdíleli podrobnosti o věznění, svých známých, nebo o svých blízkých. Zároveň zůstává ucelenost v tom, jak vypráví o klíčových momentech svého života. Pohled sama na sebe se u přeživších proměnil od poválečné doby do doby rozhovorů v tom, že prošli transformací od „obětí“ na „přeživší“. V době rozhovorů v období asi 60 letech po skončení války už přeživší znovu vybudovali své životy a znovu založili své rodiny.[377]

---

[373] Rozhovor autorky s panem Adolfem Rosenfeldem vedený v Uherském Brodě 17. 2. 2006, Archiv Muzea J. A. Komenského, Zápis o schůzích výboru ŽNO v Uherském Brodě.

[374] Hana Kubátová a Jan Láníček se vzájemné česko-židovské zkušenosti po válce věnovali ve své vynikající studii “Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe during the Holocaust in History and Memory,” *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History,* vol. 23, č. 1–2 (2016): s. 1–16.

[375] Rozhovor autorky s paní Magdou Barnea realizovaný v Omeru 22. 6. 2019.

[376] Rozhovor autorky s paní Magdou Barnea realizovaný v Omeru 22. 6. 2019. Tomuto tématu jsme se věnovali již v článku Eva Kalousová „ ‚You Survived? We Were Told All Jews Were Gassed.‘: Jews, Czechs, and the Memory of the Holocaust,“ in: *The Journal of Holocaust Research*, sv. 36, č. 2–3, 2002, s. 186–200.

[377] Kangisser Cohen, *Testimony & Time,* s. 107.

Příklady ze života Adolfa Rosenfelda a Magdy Barney jsme chtěli poukázat na to, že zkušenost přeživších s většinovou společností byla po návratu z koncentračních táborů různá. Někteří, jako Max Mannheimer, se setkali s odmítnutím, což vedlo k jejich trvalému odchodu z města, Adolf Rosenfeld zažil antisemitismus, ale ve městě přesto po celý svůj život zůstal a říkal, že „v Brodě je nejlíp“, jiní, jako Magda Barnea, neprožili žádné komplikace, ale ztráta všech blízkých a sionistická výchova pro ně byla rozhodujícím důvodem, proč se ze země vystěhovat.

V rodine Adolfa Rosenfelda je silným motivem to, jak zkušenost otce (a matky) ovlivňuje život ostatních příslušníků rodiny. Adolf Rosenfeld, jak jsme uvedli, přežil několik koncentračních táborů, již při návratu do rodného města prodělal nenávistnou zkušenost od většinového obyvatelstva, které nemělo pochopení pro zubožené navrátilce a v rodném městě žil s vědomím jakési bolesti, ostražitosti a silného pocitu spolehnutí se sama na sebe. Zároveň však nikdy nezvažoval emigraci. Vychovával své dva syny přísně, respektive byl náročným otcem, který svým dětem a celé rodině zdůrazňoval, že musí být připraveni na to, kdyby „zase někdy něco“. Jeho synové jsou velmi úspěšní ve své profesi, mají rodiny s nesmírně chápajícími partnerkami a dnes mají děti a vnuky. Sebevnímání synů však chování otce poznamenalo v tom, že jsou na sebe velmi nároční, odmítají pomoc, jeden z nich je workholik, který hodně věcí úspěšně vybudoval, ale dle vnímání rodiny neumí odpočívat. Spolu s Laurou van Dernoot Lipsky můžeme hovořit o „reakci na vystavení traumatu“, který se netýká pouze dětí přeživších, ale také jejich partnerů a dalších členů rodiny, či blízkých přátel.[378]

Švaříková Slabáková i Havelka se ve svých stuiích o paměti věnují myšlenkám Aleidy Assmann, které jsou velmi přínosné i pro naši práci. Havelka připomíná její úvahy o vzpomínání a jeho vztahu k identitě člověka:

„Schopnost vzpomínání – jakkoli se to může zát sporné – je tím, co dělá člověka člověkem. Bez schopnosti vzomínat by nemohlo vyrůst žádné ‚já‘ a nebylo by možné komunikovat s druhými jako individuálními osobnostmi. I když takovými nejsou vždy, přesto musíme naše vzpomínky považovat za pravdivé, poněvadž jsou látkou, z níž jsou vytvořeny zkušenosti, vztahy a především obraz vlastní identity. Jen nepatrná část našich vzpomínek je vyjádřitelná v jazyce

[378] Laura van Dernoot Lipsky, *Provázení traumatem, každodenní průvodce péčí o sebe při péči o druhé,* Praha: MAITREA, 2020, s. 15–16. Tento koncept je relativně nový (orig. 2009) a van Dernoot Lipsky jej rozvinula na základě vlastní zkušenosti pracovnice v pomáhajících procesích a v manažerských a advokátských pozicích, kdy prošla velkým vyčerpáním a uvědomila si díky svému okolí nutnost sebepéče a větší sebereflexe. Obecněji řečeno se van Dernoot Lipske koncept netýká pouze rodinných příslušníků přeživších holocaustu a partnerů válečných veteránů (jimž již pozornost do jisté míry věnována byla), ale i osob v pomáhajících profesích, lékařů, sociálních pracovníků s uprchlíky apod.

a tvoří páteř nevyslovované biografie. Větší část našich vzpomínek v nás dřímá a čeká na to, až bude vnějším podnětem probuzena.“[379]

Zvláště dva motivy jsou přiléhavé pro naši práci s životními příběhy přeživích, totiž že naše vzpomínky jsou tím, co spoluvytváří obraz vlastní identity. To je platné pro rekonstrukci identity zkoumané skupiny respondentů, kteří vzpomínají na svoji minulost a zvláště na zásadní událost svého života, totiž válečné období. Také to, že řada vzpomínek nebyla vyslovena a čekala až na vnější podnět, můžeme aplikovat na naši komunikaci s rodinami s přeživšími. Švaříčková Slabáková připomíná i myšlenku Aleidy Assmann, že „minulost je vždy rekonstruována podle potřeb současnosti a protože současnost není stálá, rekonstruovaná minulost je nikdy nekončící proces.“[380] Paměť i zapomínání jsou rozhodujícími faktory pro vytváření kolektivní identity. Zde v případě židovské identity po holocaustu můžeme hovořit o identitě holocaustu, protože převládajícím tématem paměti na minulost je pro přeživší české Židy, zvláště tedy v poválečných letech, téma holocaustu.[381] Podobně uvažuje Sharon Kangisser Cohen, když zkoumá, jak měnící se kontext ovlivňuje výpovědi přeživších o jejich minulosti. Paměť přeživších zůstává v klíčových momentech stabilní, což můžeme pozorovat při analýze rozhovorů, které byly vedeny s určitou časovou prodlevou. Další roli hraje to, že když narátoři své příběhy vyprávějí, funguje tedy jejich paměť, zároveň události interpretují. Význam, jež minulosti přikládají, je ovlivněn různými stávajícími faktory.[382] S tímto vědomím se nyní podívejme na život a paměť další zkoumané rodiny.

8.3 Ruth Bondy a Tal Bashan Bondy

Když se Ruth Bondy (nar. 1923 v Praze) vystěhovala do Izraele, nechala si brzy poté odstranit číslo z paže. Jak popisuje ve svých pamětech, nechtěla, aby na ni ostatní Izraelci pohlíželi perspektivou „beránka, oběti, která se dobrovolně vydala na smrt“: „Bylo to, jako bych měla nápis: byla jsem v Osvětimi.“[383] Vadilo jí, že když například vstoupí do autobusu, vytetované číslo na paži ji okamžitě označuje jako přeživší a poskytuje tak

[379] Miloš Havelka, „Poznání – paměť – identita a několik obecnějších úvah“, in: *Identity – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010, s. 136–150, s. 136.
[380] Švaříčková Slabáková, „Orální historie a paměťová diverzita“, s. 5.
[381] Havelka, „Poznání – paměť – identita“, s. 148, Novotná, „Židé vzpomínají na poválečná léta“.
[382] Kangisser Cohen, *Testimony & Time. Holocaust Survivors Remember*, s. 17.
[383] *Na plovárně. Ruth Bondy. Izraelská publicistka a překladatelka českého původu.* 2008 [online]. Ivysílání České televize. [Cit. 2023-8-17] Dostupné z: https://www.ceskatelevize.cz/porady/1093836883-na-plovarne/208522160100037/

druhým možnost různých představ a ji vystavuje určité možné zranitelnosti. Jak zní populární izraelské přísloví: „Izrael touží po imigraci, ale moc mu nezáleží na imigrantech.“[384]

Často se uvádí, že změna postoje veřejnosti k tématu holocaustu, nárůst zájmu o něj a počátek většího badatelského úsilí se datuje do období procesu s Adolfem Eichmannem, který proběhl v Jeruzalémě v roce 1961. Izraelská badatelka Hanna Yablonka nazývá tento proces, který byl podle ní nejen kriminální, ale i historický, „historickým dotekem národní paměti“ (*„a historic touch in national memory“).* Zdůvodňuje to důležitostí procesu a několika specifickými rysy, jež ho charakterizovaly. Například to, že Eichmann byl přiveden do Izraele, aby byl souzen za zločiny, jež se staly v Evropě a také proto, že bylo přizváno 110 svědků, aby vyprávěly své příběhy a mladá generace tak slyšela, co se během války stalo.[385] V našem prostředí poukázal už Martin Šmok na to, že v Československu započal výzkum tohoto tématu již po skončení druhé světové války (ne po procesu s Eichmannem či po pádu železné opony), přerušil jej však násilně nástup komunistického režimu. Během něj se sice zkoumala historie druhé světové války, v některých případech, zvláště v regionech, se dokonce natáčely rozhovory s pamětníky, nicméně vše bylo řízeno státem a organizováno v rámci Československého svazu protifašistických bojovníků. Náš výzkum ukázal, že v rodinách, jež jsme zkoumali, nastala změna postoje druhé generace přeživších k holocaustu (zvláště v Izraeli), to je většinou k respektování mlčení rodičů později než v období kolem procesu s Eichmannem, a to až ve chvíli, kdy tito mladí lidé dospěli a začali se sami zajímat o svoje kořeny a o svoji identitu a sami v mnoha případech začali realizovat rozhovory týkající se šoa, anebo jinak zkoumali židovskou minulost spojenou s holocaustem. Téměř totožně toto vypověly Tali Bashan a Hannah Givon. Zvláště paní Tali Bashan, dcera Ruth Bondy, vyprávěla o tom, že ona a její vrstevníci četli v té době také knihu Helen Epstein *Děti holocaustu* a ta byla pro ně velmi objevná, protože do té doby nebylo toto téma v Izraeli aktuální. Na začátku 80. let 20. století tedy Tali, která ve věku dvaceti let byla mladou žurnalistkou, shromáždila svědectví o zkušenosti druhé generace o holocaustu. Realizovala rozhovory se svými přáteli z rodin přeživších a v roce 1983 je publikovala v článku s názvem *Secrets from the Dark.* Podle paní Bashan se jednalo o první žurnalistický počin na toto téma v Izraeli. Na otázku, proč své zkušenosti a zkušenosti své generace publikovala, když rozhovory považovala za něco „velmi soukromého“, odpověděla, že to byla součást její cesty. „Snažila jsem se dozvědět něco o sobě.“[386]

[384] Bondy, Ruth. *Víc štěstí než rozumu.* Praha: Argo, 2003, rozhovor autorky s paní Tali Bashem Bondy realizovaný online 31. 5. 2023.
[385] Rozhovor s Hannou Yablonka,
[386] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan realizovaný online dne 31. 5. 2023.

Zároveň však nesmíme zapomenout na skutečnost, že zde uvažujeme o individuální a rodinné paměti, kdežto paměť na holocaust, která se posunula kvůli procesu s Eichmannem, v Izraeli i kvůli bezpečnostním hrozbám, ve východoevropských zemích po pádu komunistického režimu, je pamětí obecnou, kolektivní, či národní. Pro matku Tali, Ruth Bondy, bylo během jejího života velmi důležité, aby uchovala paměť na holocaust, aby šířila pravdivé informace o tom, co se v táborech dělo a aby paměť na válečné útrapy byla předána široké veřejnosti i mladým generacím. Dle slov své dcery si slíbila během věznění v koncentračním táboře, že pokud toto peklo přežije, napíše o něm knihu, aby lidé pochopili rozsah a hloubku katastrofy holocaustu. Tento slib dal podnět, jak už bylo uvedeno, ke vzniku knihy o Jakobovi Edelsteinovi, sionistovi a prvním starším v terezínském ghettu.[387] Kniha bývá co do významu srovnávána s průkopnickou knihou H. G. Adlera o Terezíně *Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství,* přičemž jí v některých tématech názorově oponuje. Veřejné působení Ruth Bondy bylo prezentováno výstupy v médiích (v České republice například rozhovor s Markem Ebenem ve známém pořadu Na plovárně). V Izraeli se Ruth Bondy podílela i na oficiálním zachování paměti na šoa: v roce 2002 např. pronesla projev jménem přeživších na slavnostním otevření *Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Day* v památníku Jad Vašem. Když Jad Vašem v roce 2009 navštívil papež Jan Pavel II., byla mezi šesti přeživšími, kteří se s ním setkali. Jak uvádí ve své vzpomínkové knize, z lágrů se vrátili čtyři příslušníci její rodiny: babička Herrmannová, bratranec Ota, sestra Dita a Ruth. Dvacet pět členů rodiny v holocaustu zmizelo, ale statisticky měli štěstí: zůstal někdo, aby jejich příběh vyprávěl.[388] Ruth Bondy byla v Izraeli i v České republice známá osobnost. Působila jako novinářka, historička, spisovatelka a překladatelka. To souviselo s tím, že témata svých knih, která často pokrývala válečnou dobu, prezentovala veřejně, byla na ně dotazována v četných rozhovorech a válečná zkušenost tak nebyla tématem, jemuž by se vyhýbala. Alespoň tak působila na veřejnosti. Nicméně můžeme uvažovat tak, že téma holocaustu nemuselo být tématem jejich knih, mohla si vybrat cokoliv jiného. Vybrala si však válku, holocaust a osvětlení *toho, jak to bylo* jako své životní poslání. Zároveň je třeba uvažovat o tom, že její veřejná role se lišila od toho, jak holocaust reflektovala doma a hlavně, jak paměť na holocaust vnímala její dcera. Paní Tali Bashan v rozhovoru uvedla, že matka měla vždy briskní odpovědi na některé dceřiny otázky či stížnosti: proč je nás u stolu tak málo? Zeptej se Hitlera!, zněla matčina odpověď. V rodině podle Tali Bashan panoval strach ze svátků. Na sváteční večeře se Bondyovi vždy spojili s jinými rodinami, které byly, stejně jako jejich rodina, malé co do počtu členů kvůli ztrátám

[387] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan realizovaný online dne 31. 5. 2023.
[388] Bondy, Ruth. *Whole fragments, p. 33* – Drobné útěchy, nebo Víc štěstí než rozumu?

daným vyvražděním většiny jejích členů.[389] Tali Bashan vyprávěla, že v Izraeli jsou běžná velká rodinná setkání, zvláště pak u přistěhovalců z Afriky a ona jako dítě velmi intenzivně vnímala to, že jejich rodina je nukleární, že jí chybí prarodiče, tety, bratranci a další členové. Tato charakteristika rodin, kde jeden nebo oba rodiče přežili holocaust, zde chybějící širší rodina, je jedním ze symptomů přenosu traumatu z holocaustu a zabývala se jím např. již zmíněná britská psycholožka Gaby Glassman.[390] Tal Bashan Bondy však poukázala také na skutečnost, která byla v našem výzkumu nová, do doby rozhovorů s ní a dalšími příslušníky druhé generace jsme se s tímto tématem nesetkali výslovně, i když se logicky nabízí jako důsledek válečných strádání. Možná je to téma, jež řada přeživších zvláště první generace nechtěla probírat otevřeně, protože mohlo být považováno za osobní selhání, příliš intimní, anebo bolestné. Jedná se o potraty, jichž řada žen přeživších holocaust prodělala několik. Ani děti přeživších nemusely chtít otevírat tuto skutečnost během života rodičů. Pro pochopení psychologie a zkušenosti rodin a mezigenerační vztahy je však velmi důležitá: Ruth Bondy prodělala před porodem Tali několik potratů. Její tělo bylo oslabeno vězněním a strádáním v koncentračních a vyhlazovacích táborech a udržet dítě bylo problematické. Když se Ruth a její manžel Rafael znovu pokusili mít dítě, protože po tom velmi toužili, lékaři Ruth oznámili, že vedle dítěte roste v jejím těle také nádor. Nádor ohrožoval život matky, přesto se Ruth rozhodla do tohoto rizika jít a celé těhotenství byla upoutána na lůžko. I proto pak o narození dcery vždy mluvila jako o zázraku.[391]

Další charakteristikou, která se v našich rodinách objevila, bylo téma čísel a výročí, taktéž související s pamětí a, řekněme, s tajemstvím života a smrti. Tali Bashan vypověděla, že se narodila 17. prosince, přesně čtrnáct let na den poté, co byla její matka a další příbuzní a souvěrci deportováni do Birkenau: „Narodila jsem se jako zázrak.“[392] Jakoby život a smrt hráli v těchto rodinách jakousi pomyslnou hru: narozené dítě bylo vítězstvím nad smrtí a vyvražděním rodiny. Podobnou zkušenost vypověděla i paní Hannah Givon, dcera Willyho Bocka. Narodila se 18. 1. 1952, na den přesně sedm let poté, co musel její otec Willy Bock vyrazit na pochod smrti z Osvětimi do Buchenwaldu, tedy 18. 1. 1945. Jednalo se šedesátikilometrový pochod ve sněhu, kde kdokoliv, kdo už nemohl pokračovat a spadl, nebo vybočil z řady, byl zastřelen. Přežití otce v této situaci považuje Hannah téměř za zázrak, ale také za výsledek jeho umění přežít. Den před pochodem totiž „zorganizoval“ kus chleba, který pak s kamarádem Ferdou jedli během několika dnů přesunu a to jim zachránilo život. Dne 18. ledna se narodila také nejstarší vnučka Hanny

[389] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan realizovaný online dne 31. 5. 2023.
[390] Glassmanová, Gaby. „Přenos traumatu na další generaci“, s. 5.
[391] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan realizovaný online dne 31. 5. 2023. Po porodu dcery podstoupila paní Ruth Bondy operaci, při níž jí byl nádor odstraněn. Pozn. autorky.
[392] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan realizovaný online dne 31. 5. 2023.

Givon, Niri, a to v roce 2001. Další datum, které Hannah považuje za velmi významné a zároveň velmi symbolické je 2. únor. V roce 1943 toho dne proběhla selekce uherskobrodského transportu po příjezdu z Terezína do Osvětimi a sestra Willyho Lilly, která se ve vlaku nachladila, stejně tak jeho rodiče, kteří již byli vyššího věku, byli odesláni na smrt. 2. února 2009 Willy Bock zemřel. Jakoby chtěl, symbolicky, následovat své rodiče a sestru.[393]

Poválečné děti přeživších byly považovány za jakési vítězství nad Hitlerem. Židovský život pokračoval, sionisté dokázali založit Izrael, a kdo chtěl, mohl se do židovského státu vystěhovat. Zároveň však byly ve zkoumaných rodinách situace a chvíle, kdy rodina vnímala, že „Hitler vyhrál". Ať už to byly těžkosti, které přeživší prožívali jako následek válečného utrpení, nukleární rodiny, nízký počet dětí, anebo nálepky od většinové společnosti v Izraeli, které imigranti-přeživší dlouho v židovském státě pociťovali.[394] Izraelská badatelka Hanna Yablonka ve své vynikající studii *Survivors of the Holocaust: Israel after the War* pojednává o tom, jak se židovský stát zachoval ke 200 000 přeživším holocaustu, kteří se do Izraele přistěhovali během prvního období (roku a půl) po vzniku státu. Studium izraelských pramenů a literatury stejně jako naše rozhovory ukázaly, že izraelští badatelé, historici a obecně společnost je mnohem dále ve zkoumání přenosu traumatu z holocaustu, že v Izraeli se již dříve otevřela témata, která v našem prostředí na zkoumání teprve čekají a hlavně, že si z této odlišné perspektivy můžeme mnohé vzít pro zkoumání mezigeneračních vztahů, období druhé světové války i období po něm a pohled na aspekty toho, jak pohlížet na nejednoduchá historická i psychologická témata související s naším tématem. Když analyzujeme zkušenosti rodin přeživších žijící v Izraeli, musíme brát v potaz jednotlivé aspekty toho, jaká byla jejich zkušenost ve společnosti, kam emigrovali. Stali se vlastně menšinou v židovské většině. A jak Yablonka ukazuje, jejich přijetí ve třech důležitých organizacích, kde působili a které byli zásadní pro fungování státu, nebylo vůbec ideální: armáda, kibucy ani *Histadrut*[395] neučinili žádná opatření pro to, aby přeživším pomohli v adaptaci v nové zemi a společnosti. Přeživší byli žádáni jako vojáci v první arabsko-židovské válce, hodili se jako

[393] Rozhovory autorky s paní Hannou Givon vedené online 8. 6. 2023 a 10. 6. 2023, rozhovory autorky s panem Willym Bockem vedené 19. a 25. 10., 15. 11. 2004. *Terezínská pamětní kniha.*
[394] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan vedený online 31. 5. 2023.
[395] *Histadrut* (celý název *Všeobecná organizace pracujících v zemi Izrael)* jsou, zjednodušeně řečeno, izraelské odbory, které se však od svého vzniku v r. 1920 snažily o to, aby se o dělníky nejen starali, ale take jim práci hledali. *Histadrut* sám zaměstnával, patřily mu významné podniky, včetně největší izraelské banky ha-Po´alim.

osadníci území, kde bylo potřeba vytvořit židovskou většinu a samozřejmě byli třeba jako mezinárodní politický nástroj důležitý pro prosazení myšlenky vzniku Izraele.[396]

Tali Bondy vypověděla, že ona sama dokázala s vědomím rodinné zátěže holocaustu žít, i když bylo v rodině přítomno jak u její matky tak u ní samotné, nicméně v Izraeli je řada příslušníků druhé generace, kteří měli kvůli tragickým zkušenostem rodičů psychické či psychiatrické obtíže a dokázali se s nimi v některých případech vyrovnat až po mnoha letech. To potvrzují vedle zkoumání Heleny Epstein i další badatelé jako Natan Kellermann, který definoval u tzv. klinické podskupiny přeživších potíže jako deprese, úzkosti, poruchy spánku a psychosomatické příznaky.[397] Jak jsme uvedli výše, tuto zkušenost prodělal také Max Mannheimer, který posléze vyhledal odbornou pomoc, aby se s následky traumatu vyrovnal. V Izraeli se psychickými a psychiatrickými problémy přeživších zabývá organizace AMCHA (Israel Support Center for Holocaust Survivors), která pomáhala pacientům např. s anhedonií, pocity viny, spánkovými potížemi, úzkostmi, depresemi, sebevražednými představami, nebo paranoií.[398]

V židovské aškenázské tradici dávají rodiče obvykle jména dětem podle zemřelých příbuzných, často po prarodičích. Jméno má v judaismu velký význam, je součástí duše a celé osobnosti člověka. V některých případech a díky emancipaci mají děti dvě jména, jedno pro běžné každodenní používání a jedno hebrejské (pouze hebrejským jménem je muž vyvoláván ke čtení Tóry v synagoze apod.).[399] Tato tradice po holocaustu dostala ještě hlubší význam, protože úcta a památka na blízké příbuzné, kteří zahynuli drastickým způsobem umučením, v plynových komorách, anebo prostě zmizeli beze stopy, a v rodině tak napořád zůstala „černá díra“ bez možnosti konkrétní památky, návštěvy hrobu či vyrovnání se s informacemi o tom, jak příbuzní zemřeli, nabyla existenciální, akutní podoby, kterou strávit a proměnit v klidnější paměť na zahynuvší příbuzné trvalo často dlouhá desetiletí. Děti, které byly nazvány podle příbuzných zemřelých v šoa, pociťovaly podle tradiční literatury a staršího výzkumu toto sepjetí se zemřelými jako břemeno a jako příliš velké očekávání ze strany rodičů. Rodiče v některých případech očekávali, že děti jim příbuzné určitým způsobem vynahradí. Tato skutečnost bývá označována jako „pamětní svíce“. Zvláště zatěžující tento faktor mohl být v rodinnách, kde bylo dítě pojmenováno podle staršího sourozence, který zahynul během holocaustu. Tato

[396] Yablonka, Hanna. *Survivors of the Holocaust: Israel after the War.* New: New York University Press, 1999.
[397] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 35.
[398] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 35.
[399] Svobodová, Jana. *Židovské děti – rituály přechodu.* Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2011, s. 23–24.

skutečnost a vědomí, že před ním existoval jiný bratr či sestra téhož jména, o němž měli někdy pouze mlhavé informace a mnoho „četli“ z narážek rodičů, kusých zpráv a rozeznávaly z pláče rodičů, či jejich nočních můr, muselo pro „děti holocaustu“ být nesmírně traumatizující.[400] Jak uvedla Tal Bondy: i když rodiče dětem nesdíleli informace o věznění a strádání v detailech, „věděli jsme“.[401] Zároveň je však třeba uvést, že náš výzkum potvrdil to, co je konstatováno i na jiném místě této práce, totiž že vždy musíme respektovat jedinečnost příbehu každé rodiny, její vývoj a traumata či dobré vyrovnání se se zátěží věznění u rodičů a že zkušenost každé rodiny je jedinečná. Zde se nám tato rozmanitost projevuje v tom, že v části námi zkoumaných rodin děti zátěž kvůli tomu, že nesou jméno příbuzné zahynuvší během holocaustu, nepociťovaly. Paní Hannah Givon, kterou rodiče pojmenovali po babičce z otcovy strany, nikdy nevypověděla, že by to považovala za stresující či traumatizující. Bere tuto skutečnost jako prostý fakt: „Jmenuji se po matce mého táty, víš, Hanně… a Eli, můj bratr, dostal jméno po dědečkovi z matčiny strany.“[402]

Starost o nejmladší generaci byla považována za prioritu již v koncentračním táboře Terezín a v rodinném táboře v Birkenau a o péči o děti i v těchto extrémních podmínkách byla napsána řada literatury. Zachránit děti znamenalo zachránit židovský národ.[403] Tali Bondy i další potomci přeživších uvádí, že přátele rodičů, kteří nebyli jejich pokrevní příbuzní, ale patřili do úzkého okruhu rodiny, oslovovali „teto, strejdo“.[404] Pro mnohé matky-přeživší bylo nemožné mít velkou rodinu. Během válečného strádání utrpěly velké zdravotní obtíže, klesla jim drasticky hmotnost, často ztratily menstruaci. A i když se po válce zotavily, válečné rány zanechaly své jizvy.[405] Terapeutka Helena Klímová konstatuje ve své studii *Rodina a trauma,* že totalitní režimy, včetně nacistického, považovaly za svou prioritu vzít lidem jejich intimitu.[406] Ztrátu intimity můžeme skutečně považovat za jednu z nejzásadnějších a nejkrutějších zkušeností věznění v koncentračních táborech s velkým dopadem na osobnost vězňů. Již během měsíců věznění působila tato zkušenost velmi negativně na oběti šoa a po válce přinesla mnoha z nich velké potíže. A s touto zkušeností se podle Klímové dodnes vyrovnávají nejen přeživší, ale i generace

[400] Více viz Glassmann, „Přenos traumatu na druhou generaci“, Epstein, *Děti holocaustu.*
[401] Rozhovory autorky s paní Tal Bashan vedený online ve dnech 8. a 10. 6 2023.
[402] Rozhovory autorky s paní Hannou Givon vedené online ve dnech 8. a 10. 6. 2023.
[403] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan vedený online dne 31. 5. 2023.
[404] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan vedený online dne 31. 5. 2023, Epstein, *Děti holocaust.*
[405] Rozhovor autorky s paní Tal Bashan vedený online 31. 5. 2023, Helena Klímová, *Rodina a trauma,* Epstein, *Děti holocaust.*
[406] Klímová, Helena. *Rodina a trauma.* Praha: Výbor pro péči o Prix Irene, 2014, s. 27–28.

jejich dětí a vnuků.[407] To, jak tragická a stěží pochopitelná byla tragédie holocaustu, popisuje Arnošt Lustig slovy:

„*Nikdy už nikdo nepopíše, co bylo Auschwitz-Birkenau. Tři spisovatelé, kteří je přežili a napsali, co viděli, spáchali sebevraždu. První, Tadeusz Borowski, největší talent polské literatury, skoro hned potom, co popsal hrůzy pekla, které vytvořil člověk pro člověka v podmínkách vyspělé technické civilizace. Jean Amery, rakouský humanista a esejista, když shledal, že skutečnosti z Auschwitz-Birkenau zůstanou zdrojem vysvětlení pro mnoho událostí, které teprve přijdou, a Primo Levi, jeden z nejlepších, který se snažil sdělit, co viděl, jen aby shledal, že to je nemožné zprostředkovat. Mnoho lidí, kteří Auschwitz-Birkenau přežili, zešílelo už po válce. Některým, co přežili, se narodily šílené děti.*“[408]

Podobně jako Lustig referují o době věznění v koncentračních a vyhlazovacích táborech někteří z našich narátorů, když o něm hovoří jako o „pekle“ (např. Jan Brammer/Dov Barnea). Lustigovo konstatování potvrdila i Tali Bashan, která vypověděla o tom, že některé děti přeživších v Izraeli měly vážné psychické potíže a některým pomohla k lepšímu životu například hudba.[409] Tragédii holocaustu charakterizuje Klímová jako postupné ničení těla i duše člověka:

„*Vražda duše se odehrávala geniálně, postupně, jedinec byl zbavován své lidské identity jakoby proti proudu svého individuálního vývoje i vývoje druhu: napřed byl obrán o práva rovnocenného občana, pak o majetek a společesnké postavení, pak o domov, přátele a rodinu, pak byl zbaven oděvu, vlasové porostu a jména – jméno je ve všech kulturách prvním znamením přijetí jedince mezi lidi.*“[410]

Tato zkušenost rodičů se pak promítala do jejich poválečného života a v některých případech, jak jsme ukázali, i do jejich vztahu k dětem.

[407] Klímová, s. 28.
[408] Lustig, Arnošt, “Auschwitz-Birkenau”, In: *Koktejl,* červenec–srpen 1995, s. 86. Tadeusz Borowski (1922–1951), polský básník, přežil několikaleté věznění v Osvětimi a dalších koncentračních a vyhlazovacích táborech a po válce se mu dokonce podařilo setkat se svou snoubenkou Marií Rundovou, se kterou se oženil. Pracoval na Varšavské univerzitě a jako novinář, ale v roce 1951, v pouhých 28 letech, spáchal sebevraždu. Jean Améry (1912–1978), původním jménem Hanns Chaim Mayer, pocházel z Rakouska. Působil v protinacistickém odboji a za tuto činnost byl vězněn v několika koncentračních táborech. Po osvobození si změnil jméno, protože nechtěl mít německy znějící jméno, nýbrž chtěl vyjádřit své sympatie k Francii. Pracoval jako novinář a spisovatel a v roce 1978 spáchal sebevraždu. Primo Levi (1919–1987), slavný italský spisovatel a chemik, take přežil věznění v Osvětimi, po válce se oženil, měl dvě děti, ale v 67 letech spáchal sebevraždu.
[409] Rozhovor autorky s paní Tali Bashan vedený online dne 31. 5. 2023.
[410] Klímová, *Rodina a trauma,* s. 28.

9 Závěr

Ve své práci analyzujeme zkušenosti rodin, kde jeden nebo oba rodiče byli vězněni v koncentračních táborech. Prožili tak výjimečně tragické zkušenosti, jež jsme na začátku definovali jako „extrémní osobní zkušenost“ *(„extreme personal experience“)* a které se staly formující pro jejich život, vztahy a identitu. Jako uvedení do problematiky přináší práce v úvodních kapitolách přehled dosavadního bádání o tématu, teoreticko-metodologické aspekty práce a poté historický přehled meziválečné československé republiky, kde se Židé stali respektovanou a úspěšnou menšinou těšící se z občanských práv, svobodného světa a demokratických hodnot. Tuto formující dobu pro naše narátory jakožto dobu jejich dětství a mládí přetla jako stín tragédie holocaustu, v níž ztratili své blízké, domov, jistoty, zdraví a svůj život museli poskládat z trosek a střípků zbylých fotografií a vzpomínek, ale zároveň obtíženi hrůzou z prožitého utrpení. Zkušenostem našich přeživších první generace během protektorátu, deportací a věznění a historii českých Židů za druhé světové války se věnujeme v další kapitole naší práce. Tato kapitola přináší vzpomínky českých Židů z Uherského Brodu, či s tamější židovskou obcí nějak propojených, které jsou cennými prameny pro každodennost v protektorátu a během šoa. Následující kapitola pak pojednává o poválečném období, kdy se přeživší museli vyrovnat s řadou výzev, ať už to byla byrokracie, antisemitismus, osobní i majetkové ztráty, anebo nepochopení ze strany většinové společnosti. Tato nelehká situace vedla k tomu, že asi polovina přeživších z českých zemí se v poválečných letech vystěhovala, což se týká i poloviny námi zkoumaných rodin. Hlavním cílem naší práce bylo popsat a analyzovat paměť na holocaust u první a druhé generace přeživších, to, zda se liší, nebo ne, a pokud ano, proč. Dále bylo naším cílem prozkoumat, zda a pokud ano, jak se trauma z holocaustu projevilo v první a druhé generaci přeživších. Starší literatura uvádí, že tzv. druhá generace přeživších si nese kvůli tragickým zkušenostem svých rodičů nejrůznější traumata, potíže či nemoci, které dosti podstatným způsobem ovlivňují jejich život. Těmito příznaky mohou být nezdravý vztah k jídlu, problém separace, tzv. pamětní svíce, důraz na kariéru, ale potíže v navazování vztahů související se vztahy původní v rodině apod. Rodiče dětí holocaustu si měli životem nést vyšší míru stresu, někteří z nich různé psychické potíže, také nezdravý přístup k jídlu, přílišnou starostlivost, strach a očekávání týkající se dětí, problém pustit je do světa, či tzv. konspiraci mlčením, kdy o svých zážitcích z války nedokázali nebo nechtěli vyprávět. Zkušenost mučení, trýznění a strádání z koncentračních táborů je nepochybně „vraždou duše, [která] se odehrávala geniálně, postupně, jedinec byl zbavován své lidské identity jakoby proti proudu svého individuálního vývoje i vývoje druhu: napřed byl obrán o práva rovnocenného občana, pak o majetek a společenské postavení, pak o domov,

přátele a rodinu, pak byl zbaven oděvu, vlasové porostu a jména.“[411] Tuto tíhu prožitého pekla si v sobě nesli všichni přeživší. Naše práce však poukázala na to, že ne všichni trpěli vážnými symtomy traumatu z holocaustu. Ze vzorku dvanácti analyzovaných životních příběhů se pouze jeden člověk psychicky zhroutil díky vnějšímu podnětu a musel se krátkou dobu léčit. Po zbytek života mu pak jako terapie sloužila malba. Většina našich narátorů-přeživších byla v době, kdy jsme je potkali a realizovali naše rozhovory, vyrovnanými a spokojenými lidmi. Svým dětem v jejich dětství žádný z nich detailně nevyprávěl o zkušenosti šoa. Děti však tížilo vědomí toho, že se rodičům „něco“ stalo, ale nevěděli, co přesně. Nechtěli však například své rodiče rozhněvat, nebo jen cítili a vnímali mimoslovní informace, že jejich rodičům se „něco stalo“. Děti se většinou dozvěděly více informací o minulosti rodičů, až byly starší, nebo až ve své dospělosti. Jak jsme ukázali, například pro Ernsta Mannheimera bylo nahlédnutí do minulosti otce skrze jím vydané vzpomínky a besedu nepřijatelné a navždy mu změnilo vztah k rodné zemi, to je k Německu. Potíží pro některé naše „děti holocaustu“ byla existence nukleárních rodin, nízký počet příbuzných, nedostatek exemplárních vzorů v dětství. Toto svědectví se týká především příslušníků druhé generace žijících v Izraeli. Všichni příslušníci druhé generace, s nimiž se nám podařilo hovořit, jsou přesvědčeni, že jejich život a život jejich rodiny nezasáhl holocaust v podobě potíží, které by byly závažné.

Jedno z nejzajímavějších zjištění přineslo srovnání paměti na minulost u jednoho otce-přeživšího a jeho dcery: otec vždy vyrovnaně vyprávěl o minulosti, smířen se vším, co prožil a s hrdostí a láskou mluvil o svých dětech a vnucích. Jeho dcera nám vedle zajímavých informací o rodině a holocaustu přinesla svůj pohled dítěte se zkušeností toho, že otec v rodině vždycky chyběl. Jediný volný večer o víkendu trávil s přáteli z Československa hraním karet a druhý volný večer v týdnu bral dceru na dokumentární filmy s tématikou holocaustu. Podobně v další rodině až rozhovor s dcerou z druhé generace odhalil její vnímání otce a pro nás nové aspekty paměti rodinné paměti na šoa. Rozhovory s druhou generací přeživších přinesly u nás nové poznatky o potížích, jimž čelily židovské ženy po návratu z lágrů: některé nemohly otěhotnět kvůli ztrátě hmotnosti, podvýživě či vymizení menstruace a řada Židovek si prošla další traumatickou zkušeností, potratu, často vícečetnou. Z uvedených důvodů nemohly mít některé ženy více než jedno dítě. Jejich tělo by takovou zátěž nezvládlo. To byl důvod, proč rodiče Tali Bashan zůstali po několika marných pokusech u jednoho potomka.

Když pracujeme s narátory a jejich pamětí, zvláště s pamětí starých lidí, respektujeme subjektivitu jejich vyprávění dle zásad orální historie a pracujeme s napětím mezi subjektivním popisem a objektivní existencí faktů. To je jeden ze základních teoreticko-

[411] Klímová, *Rodina a trauma,* s. 28.

metodologických stavebních kamenů naší práce, protože tento vztah je výrazně přítomen právě v mezigeneračních přenosech. Zkoumali jsme rodinnou historii, vztahy, sociální prostředí a mezigenerační přenos traumatu, který se týká duševního traumatu prožitého rodičem a jeho přenosu na potomka, přestože potomek nebyl přítomen v místě a čase, kdy rodič trauma prožíval. Děti přeživších se mohou cítit být traumatem zasaženy.[412] Naše práce ukázala, že to vedle příkladů zmiňovaných výše bylo v některých rodinách v oblasti jídla a přejídání. S vědomím rodinné tragédie se druhá generace přeživších naučila žít. Nesetkali jsme se s problémy se separací dětí od rodičů a naopak, což bývá často uváděný symptom traumatu z holocaustu. Nebylo nám řečeno nic o traumatu z toho, že by děti zatěžovalo to, že nesou jméno rodinného příslušníka, který zahynul, jak se to stává v jiných rodinách. Zdá se, že druhá generace našich přeživších bere tuto skutečnost jako fakt. Do dnešní doby jsme se nesetkali ani s potížemi s přehnaným očekáváním rodičů, které by děti zatěžovalo, nebo dokonce s fenoménem tzv. pamětní svíce.

Rozhovory, které jsme s přeživšími a jejich potomky vedli, jsou charakteristické vyrovnaností se ztrátami, které rodiny prožily na rozdíl od několika souborů rozhovorů, které byly realizovány ihned po osvobození. Naše rozhovory oddělovala v době jejich realizace od doby prožití válečných let doba několika desetiletí, všichni narátoři první generace byli již starší lidé. Kromě jednoho muže, který se právě vyrovnával se ztrátou manželky, působili jako spokojeni se životem, který si po skončení války vybudovali. Podobně příslušníci druhé generace pociťují téma holocaustu ve své rodině i ve svém životě jako zásadní, přesto však dokázali této výzvě čelit a jejich současný život je etablovaný a spokojený. Zůstává tak premisa, že „zkušenost genocidy Židů nás konfrontuje s totálním zánikem životních jistot a s naprostou bezmocí. Tato zkušenost se v mnoha ohledech vymyká psychické prezentaci, slovnímu pojmenování a emocionálnímu zpracování," jak uvádí čeští vědci Preiss a Vizinová.[413] I francouzský režisér Claude Lanzmann, autor slavného dokumentu Šoa z roku 1985, údajně přirovnával natáčení s rozhovory s mnoha svědky holocaustu k „černému slunci, do něhož se dlouho bránil nahlédnout."[414] Přes vědomí těchto těžkostí jsme se pokusili postihnout téma holocaustu, přenosu traumatu a paměti ve zkoumaných rodinách.

V období po skončení druhé světové války bylo i pro mnohé přeživší nepopsatelné do detailu, co vlastně prožili. Tímto tématem se zabýval jeden z prvních psychologů holocastu izraelský profesor Dan Bar-On. Přeživším chyběla správná slova, okolí jim nerozumělo a ani nemohlo rozumět. Téma prožitků ze šoa se tak uzavíralo do tzv. konspirace mlčení. Přeživší byli nahlíženi jako politováníhodné osoby, které

[412] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 52.
[413] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 132.
[414] Tamtéž.

v koncentračních táborech zažily strastiplné útrapy. Od devadesátých let dvacátého století pak došlo k proměně vnímání přeživších. Stali se z nich stateční lidé, kteří tragédie minulosti zvládli. Přeživší tak v nově pojatých příbězích „vystupují jako vnitřně soudružní lidé, kteří si zachovali morálku a zvítězili nad ničivým násilím. Jejich posláním a úkolem se nyní stalo nezapomenout na všechny mrtvé a předat pravdu o událostech novému pokolení. Přeživší dostali opožděnou možnost stát se důležitými svědky.“[415] Tali Bashan, dcera slavné česko-izraelské přeživší, překladatelky, spisovatelky a historičky Ruth Bondy, uvedla, že když byla její matka mladá, měla hodně práce a na válečné události tolik nemyslela. S přibývajícím věkem se však situace nelepšila, naopak: „Čas neléčí. Lidé stárnou a *to* je dohání.“ *(„Time does not heal. People become old and it catches them*.“)[416] “To” znamená trauma, zážitky z války a všechno s tím spojené. Naše práce potvrzuje to, že trauma – a nemusí to být pouze trauma z prožitků holocaustu – se do určité míry, v některých případech vrací, vynořuje znovu s postupujícím věkem. V tomto aspektu “Hitler vyhrál válku”. Je to tedy dáno totálně negativními životními zkušenostmi, ponížením, strádáním, prožitým strachem, věkem a také současnými hrozbami, jak již bylo řečeno výše, to je pandemií nové nemoci, covidu, válkou na Ukrajině, válkou v Izraeli a rostoucím antisemitismem. Zároveň však už s tímto traumatem, pokud zkušenost války takto vnímá, umí přeživší velmi dobře žít.

Druhá generace přeživších měla více nástrojů jak se se zátěží minulosti vyrovnat. Navíc její zkušenost s tragédií holocaustu nebyla přímá. Děti přeživších zažily toto strádání zprostředkovaně. Někteří se poučili ze zkušenosti rodičů, jiní využili možností pozdější doby: terapie, sdílení, vymožeností medicíny a dalších oborů. Mnohem častěji však byla jejich “cestou k přežití” vlastní píle, odvaha, zarputilá odhodlanost postavit se životním výzvám, překonávat překážky, řešit stávající situace, výzvy a hrozby, nebát se, analyzovat a rozhodovat se na základě zkušeností získaných od rodičů. Tím take převzaly hodnoty, jež se jim rodič-přeživší snažil vštěpit, jak prokázal náš výzkum. Jsme si vědomi, že témata v něm probádaná jsou v některých případech nová, závěry možná pro některé provokativní či bořící zaběhnuté stereotypy a kategorizace. Nicméně dnes již nelze používat pro zkušenost tzv. druhé generace zjednodušené vzorce, aplikovat na ni symptomy vybádané dříve, možná dokonce ani označovat děti přeživších přívlastkem “druhá generace.” Mnozí z nich to nemají rádi, anebo toto označení odmítají. Někteří badatelé, především v Izraeli (Hanna Yablonka, Shmuel Refael) prokázali, že označení „druhá generace přeživších“ je zavádějící. Že jej mnozí členové zkoumaných rodin cítí jako negativní, protože a priori upozorňují na možná selhání, zranění, nebo nemoci, zvláště psychického rázu. Možná jsme v čase přišli do chvíle, kdy se pojem „druhá

[415] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 134–136.
[416] Rozhovor autorky s paní Tali Bashem Bondy, realizovaný online 31. 5. 2023.

generace přeživších“ stává neúnosným, anebo alespoň pro mnohé neakceptovatelným, podobně jako před jistou dobou pojem „holocaust“. Ten v mnoha případech nahradil termín „šoa“ z jasných a pochopitelných obsahových důvodů tohoto termínu, kvůli jeho etymologii a významu.

Jak jsme v naší práci ukázali, tzv. druhá generace přeživších byla ve svém mládí, v prvních letech dospělosti, kolem věku dvaceti let, sama generací, která se traumatu holocaustu postavila. Řada jejích „příslušníků“ provedla svůj vlastní výzkum o holocaustu, někteří z nich kvůli mlčení rodičů, jiní proto, že se stali dospělými lidmi a hledali své kořeny a svoji vlastní identitu. Realizovali rozhovory se svými vrstevníky (Helen Epstein, Tali Bondy), anebo se členy bývalých obcí v místě původu rodičů (Shmuel Refael v oblasti řecké Soluně).

Rozdíl v paměti tzv. první a druhé generace je tedy jednoznačný. Přeživší první generace pracovali s pamětí několika následujícími způsoby: vzpomínky na minulost potlačovaly, protože je považovaly za zdrcující a myšlenky na ně za nebezpečné, protože ohrožovaly jejich stabilitu, zdraví a každodenní život. V prvních poválečných letech museli věnovat všechno své úsilí přežití, starostem o zisk dokumentů, zdroje obživy, bydlení, nalezení práce a, pokud možno, partnera a založení nové rodiny. V této době neexistovala žádná psychoterapeutická pomoc, Židé usazení v Palestině před holocaustem přeživším nevěřili to, co prožili, nezajímali se o to a pokud se něco dozvěděli, nerozuměli. Přeživší, tedy osoby, které prožili traumatické události jako ponížení, strádání, znásilnění, nebo deprivaci se styděli za to, co prožili, přestože to, co je potkalo, nebyla jejich vina.[417] Někteří přeživší měli potřebu prožité sdílet, ale to se většinou týká až pozdějších období jejich života. Mlčení přeživších souvisí v drtivé většině případů s tím, že chtěli ochránit své děti a nejbližší. Pokud o minulosti hovořili, hovořili o ní v krátkých, základních příbězích, legračních příhodách, poznámkách. Paměť na holocaust se proměnila v čase. Obecně se uvádí, že vztah k tématu holocaustu se proměnil jako téma, společenská záležitost a s ním i přístup k přeživším po procesu s Eichmannem. V této době se skutečně proměnila kolektivní a národní paměť týkající se holocaustu. Náš výzkum ukázal, že téma holocaustu v osobní a rodinné paměti bylo prolomeno v mnoha případech později, a to na začátku 80. let 20. století, v době, kdy druhá generace dosáhla dospělosti a začala se sama o minulost rodičů a tím pádem o minulost svoji zajímat. Některé příklady jsme uvedli výše. Rozhovory také vypovídají o tom, že zkušenost prožití holocaust poznamenala zkoumané rodiny každou odlišným způsobem. Jeden z narátorů nám řekl, že on nemá, nevěří a neuznává žádné trauma z přenosu holocaustu na druhu

[417] S podobnými symptomy se setkáváme u týraných žen (mužů). Nechtějí o svých zkušenostech hovořit, a pokud vysloví a pojmenují své traumatizující zážitky, cítí stud, ponížení a situace je mnohdy vrací do doby traumatu.

generaci. Žádnými zvláštními potížemi netrpěl, pouze jeden z jeho rodičů byl židovského původu a jeho jméno znějící židovsky mohlo být jakýmkoliv jiným jménem, pokud by se rodičům líbilo v době jeho narození.[418]

Uvažujeme-li nad tím, jakou roli sehrála paměť na holocaust v rodinách přeživších, musíme brát v potaz období, kdy jsme danou problematiku zkoumali. Rozhovory vedené s narátory krátce po skončení války se dle zjištení Sharon Kangisser Cohen liší ve stručnosti a někdy chaotičnosti od rozhovorů vedených po uplynutí několika let. Podoba vzpomínek se proměnila, bylo to dáno i společenskou situací, životními okolnostmi a událostmi v rodině a blízkém okolí. V našem výzkumu jsme použili rozhovory vedené s přeživšími první generace v době, kdy měli tito věk kolem sedmdesáti až osmdesáti let. Věk jejich dětí se tehdy pohyboval kolem 50–60 let. Po několika letech jsme realizovali rozhovory s posledními přeživšími první generace a s přeživšími druhé generace, kdy první skupinu tvořili poslední přeživší a byli to osobnosti velmi vysokého věku. Navíc ovlivnila jejich vnímání minulosti současná situace ve světě: pandemie Covidu, válka na Ukrajině, válka v Izraeli, rostoucí antisemitismus v Evropě a odsud pramenící nejistota a strach. Druhá generace přeživších se dle našeho výzkumu vyrovnává s novými výzvami velmi dobře a jejich paměť na holocaust se tolik nezměnila, možná pouze v několika aspektech. Po smrti rodičů se často oni stali „nositeli paměti“. Zajímali se o minulost své rodiny, navštívili místa původního bydliště rodičů, anebo bývalé koncentrační a vyhlazovací tábory. Jsou mezi nimi úspěšní podnikatelé, nebo obchodníci s nemovitostmi. Můžeme tedy, podobně jako Preiss a Vizinová, konstatovat, že přestože jsme se zabývali traumatem a jeho dopadům, je třeba původní otázku „trauma, nebo resilience“ přeformulovat na „trauma a resilience“[419] a tato charakteristika se bude týkat příslušníků obou srovnávaných generací. Je však třeba počítat s tím, že resilience může mít mnoho podob jako univerzální hodnoty, politický aktivismus, nebo napodobování resilience rodičů, jak jsme to pozorovali u části našich narátorů.[420]

V některých případech se stalo, že práce příslušníky druhé generace natolik pohltila, že si nenechází čas na rodinu a na svůj soukromý život. V některých rodinách je to dáno tím, že je rodiče vychovali k tvrdosti a velké pili ve smyslu motta: být vždy připraven, aby nebyli zaskočeni, kdyby “se zase někdy znovu něco stalo”. Zaměření na současnost, zlepšené nakládání s časem, velká sebedůvěra, to vše mohou být mimo jiné projevy posttraumatického růstu.[421] Otec z jedné rodiny nikdy nevyprávěl o holocaustu. Mluvil o něm ale s autorkou této práce krátce před smrtí. Tento přeživší jako řada dalších možná

[418] Rozhovor s panem P. realizovaný autorkou v Praze.
[419] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 33
[420] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 49.
[421] Klímová, *Trauma a rodina,* s. 50.

nechtěl odejít se svým velkým tajemstvím a bolestí, jak jsme to dříve deklarovali, mnohem spíše však svěřil své zkušenosti a svoje břemeno někomu, kdo nebyl z rodiny a o kom věděl, že mu může důvěřovat. Paměť na druhou světovou válku a vše, co přinesla, byla tedy u části přeživších po dlouhá desetiletí, jak jsme prokázali výše, potlačena z několika důvodů. V posledních letech jejich života bylo naopak to, co bylo dříve tajené a potlačované, odhaleno a svěřeno ať už nejbližším, anebo – a to častěji – někomu třetímu. To je tazatel z nějaké organizace, školy, vědec, novinář. Přeživší tak předal svůj životní příběh a umožnil cestu k tomu, aby bylo o jeho zkušenostech psáno či učeno, pokud k tomu rozhovor měl sloužit. A jak jsme ukázali výše, většina přeživších první generace neměla problém hovořit ve svém stáří s osobou, která se dotazovala na temné období jejich života. Náš výzkum ukázal, že někteří přeživší nevnímali, že by zkušenostu holocaust negativně ovlivnila jejich děti, jejich zaměření v životě znamenalo vytvořit dětem co nejlepší život, v některých případech i za cenu toho, že s dětmi netrávili příliš mnoho času. Byly to až jejich děti, které promluvily o tom, co zkušenost života s traumatem šoa znamenala pro ně, když byly ve věku dětí, mladých lidí, a co podle jejich vnímání znamenala pro jejich rodiče. Paměť první a druhé generace přeživších na holocaust je tedy odlišná.

Část přeživších se i po skončení druhé světové války setkala s antisemitismem. Ukázali jsme příklad Adolfa Rosenfelda, který se s odmítáním a neochotou Čechů pomoci setkal již na cestě z koncentračníc táborů na rodné Slovácko. Protižidovské stereotypy však přetrvaly i po následující desetiletí a nárůst antisemitismu a strach přeživších narostl zvláště po pádu komunistického režimu. Jak vypověděla Erika Brammerová, jedna z našich přeživších, jejíž životní příběh není v předkládané práci rozebírán detailně, mívala strach z neonacistů, které potkávala ve městě na ulici. Vždy raději přešla na druhou stranu silnice, aby se vyhnula setkání tváří v tvář na stejném chodníku. Uváděla tuto zkušenost jako pozůstatek strachu, který v ní z období holocaustu zůstal.[422] Rodina Rosenfeldova, která ve městě úspěšně podniká, se setkala s drobným antisemitským incidentem, závistí spoluobčanů a vyskytly se také otázky, jak to, že Alice Zajíčková-Rosenfeldová přežila, zda k tomu přispělo to, že měla poměr s nějakým nacistou, nebo jak to, že měla vlasy světlé barvy, když byla Židovka. Jak konstatují Preiss a Vizinová, „ukazuje se, že utrpení Židů za války nic nezměnilo na znovu aktualizovaném antisemitismu. Jeho ‚duch' je stále přítomen a předává se z jednoho pokolení do druhého."[423]

[422] Rozhovor autorky s paní Erikou Brammerovou realizovaný v Uherském Brodě 2. 11. 2002.
[423] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 136.

Někteří badatelé zabývající se mezigeneračním přenosem uvádějí, že psychickými potížemi trpí většina přeživších.[424] Náš výzkum tuto skutečnost neprokázal. Příslušnici většiny zkoumaných rodin buď traumatem netrpěli, anebo pouze některými, dílčími potížemi, anebo pouze v určitém časovém období. Zároveň je třeba konstatovat, že je možné, že náš výzkum některé aspekty traumatu ze šoa, či z přenosu traumatu holocaustu na druhou generaci zatím neodhalil. Mohli si ponechat svá tajemství, své „železné skříňky", kam nás nikdy během rozhovorů nepustili. To povrdil i výzkum izraelské historičky Sharon Kangisser Cohen. Během rozhovoru s přeživším, kterého již znala, jí onen muž odhalil, že o některých věcech ze svého života nikdy nebude mluvit.[425] Také děti přeživších si mohli chtít ponechat některá rodinná tajemství pro sebe. I s touto eventualitou je třeba v jisté, i když pravděpodobně malé míře počítat. Dan Diner hovoří o tom, že holocaust je událost, jejíž rozsah se dá odhalit až s časovým odstupem.[426] Věříme tedy, že jsme k poznání holocaustu a života židovských rodin po něm předkládanou prací přispěli.

[424] Preiss a Vizinová, *Transgenerační přenos,* s. 50.
[425] Kangisser Cohen, *Testimony & Time,* s. 21–22.
[426] Kangisser Cohen, *Testimony & Time,* s. 230.

10 Prameny a literatura

10.1 Archivní prameny

Izrael
Jad Vašem Archives

- Digital Collections
    - Survivor Testimonies
    - The Central Database of Shoah Victims´s Names

USA
United States Holocaust Memorial Museum

US Shoah Foundation
Videokazety s rozhovory

- Willy Bock
- Erika Brammerová
- Zuzana Chaloupková

Česká republika
Národní archiv Praha

- fond HBMa – Židovské matriky

Archiv Židovského muzea v Praze

- fond Uherský Brod

Moravský zemský archiv Brno

- fond Mimořádné lidové soudy

Státní okresní archiv Uherské Hradiště

- fond Městský národní výbor Uherský Brod (1918) 1945–79 (MěNV UB), Seznamy Židů 1940–50, inv. č. 191
- fond Archiv města Uherský Brod (AM UB), Pamětní kniha 1918–44, inv. č. 193
- fond Okresní úřad Uherský Brod (OÚ UB)

Archiv Muzea J. Á. Komenského

- fond Dějiny Židů, Jahres-Bericht des Privat-Gymnasiums zu Ung.-Brod für das Jahr 5654 (1894)
- Přírůstkový seznam „Židovská literatura“
- Růžička, Vilibald, *Z doby okupace města Uherského Brodu. Hrst vzpomínek*, 1962 (strojopis)
- Zápis o schůzích výboru ŽNO v Uherském Brodě

Knihovna Muzea J. Á. Komenského

Archiv Gymnázia J. Á. Komenského

- Hlavní katalogy

Židovské muzeum v Praze

10.1.1 Publikované prameny

Terezínská pamětní kniha. Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945. I. a II. Ed. Miroslav Kárný. Praha: Melantrich & Terezínská iniciativa, 1995.

10.2 Rozhovory s narátory

10.1.1 Rozhovory autorky s narátory:

Efrat Barnea

Magda Barnea

Tal Bashan

Ilse Bergerová

Miriam Herz

Willy Bock

Ruth Bondy

Erika Brammerová

Jiří Diamant

Jaroslava Diamantová

Eva Faessler

Ela Franklová

Hannah Givon

Růžena Hanáčková

Marie Hanáková

Tamara Herrmann

Marie Javorová

Ernst Mannheimer

Max Mannheimer

Marie Rosenfeldová

Jakub Zajíc

10.1.2 Ostatní rozhovory

Rozhovor s Erikou Brammerovou, 28. 10. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation*

Rozhovor s Willym Bockem, 19. 8. 1996, *Survivors of the Shoah, Visual History Foundation*

Rozhovor s Maxem Mannheimerem, Radiožunál, 27. 10. 2008.

Výpověď Ervína Bergera, projekt *Czechoslovak Jewry`s Resistance against Germans*, Hebrew University of Jerusalem, 22. 5. 1971

Židovské muzeum v Praze, oddělení holocaustu, kazeta č. 780 a-c, R. B.

10.3 Korespondence

10.3.1 Korespondence autorky s narátory

Magda Barnea

Ilse Bergerová

Willy Bock

Jiří Diamant

Elhanan Gafni (Pavel Winterstein)

Tamara Herrmann

Judith Lifshitz

Max Mannheimer

10.3.2 Ostatní korespondence

Dov Barnea (Honza Brammer)

Výpověď Eriky Brammerové

10.4 Dokumentární filmy

Der weisse Rabe – Max Mannheimer, režie Carolin Otto, 2009.

Síla lidskosti – Nicholas Winton, režie Matej Mináč, 2000.

10.5 Publikované paměti

After those fifty years, memoirs of the Birkenau Boys. Ed. John Freund. s. l.: Desktop Publishing, 1992.

Batscha, Zwi. *Ve stopách naděje. Vzpomínky olomouckého rodáka v Izraeli*. Olomouc: Votobia, 2002.

Bondyová, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha: Argo, 2003.

Brod, Max. *Život plný bojů*. Praha: Mladá fronta, 1966.

Diamant, Jiří. „Terezín: zlý sen, skutečnost, nebo úděl?" *Terezínská iniciativa* 2002, č. 3, s. 11–14.

Kertész, Imre. *Člověk bez osudu*. Praha: Academia, [2003].

Mannheimer, Max. *Spätes Tagebubuch*. Zürich: Pendo, 2000.

Mannheimer, Max. *Vzpomínky: Terezín, Osvětim, Varšava, Dachau*. Mnichov: Obrys, 1986.

Mannheimer, Max. „Vzpomínky, Terezín, Osvětim, Varšava, Dachau." *Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín* 48, 1992, s. 46–74.

Pošová, Kateřina. *Jsem, protože musím… napsala jsem si ve čtrnácti letech do lágrového deníku*. Praha: Prostor, 2003.

10.6 Literatura

Arendtová, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě.* Praha: Filozofický ústav AV ČR, 2019.

Assmann, Aleida. "History, Memory and the Genre of Testimony", In: *Poetics Today,* Vol. 27, No. 2, 2006, s. 261–274.

Avriel, Ehud. 1984. „Prague and Jerusalem: the era of friendship." In: *The Jews of Czechoslovakia III*. New York – Philadelphia: Society for the History of Czechoslovak Jews & The Jewish Publication Society of America, s. 551–566.

Guy Beiner, "Troubles with Remembering; or, The Seven Sins of Memory Studies,"

[online]. *Dublin Review of Books,* vol. 94 (11/2017). [cit. 23. 3. 2021]. Dostupné z:

https://www.researchgate.net/publication/320893806

Baumel Schwartz, Judy. *Unfulfilled Promise: The Jewish Refugee Children in the United States 1934–1945.* Juneau: The Denali Press, 1990.

Baumel Schwartz, Judy. *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, London: Vallentine Mitchell, 1998.

Bartečková, Romana. *Hospodářská a společenská aktivita Židů v Uherském Brodě ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století*, diplomová práce. Olomouc: katedra historie FF UP, 1994.

Bauer, Jehuda. *Úvahy o holocaustu.* Praha: Academia, 2009.

Bondyová, Ruth. *Jakob Edelstein*. Praha: Sefer, 2001.

Bondyová, Ruth. „Kronika zavírajících se bran, Jüdisches Nachrichtenblatt – Židovské listy (1939–1945).“ In: *Terezínské studie a dokumenty*. Eds. M. Kárný, J. Milotová a E. Lorencová, Praha: Academia & Institut Terezínské iniciativy, 2001, s. 11–28.

-----. *Víc štěstí než rozumu.* Praha: Argo, 2003.

Borák, Mečislav. *Spravedlnost podle dekretu: retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945-1948)*. Šenov u Ostravy: Tilia, 1998.

Bregman, Ahron – El-Tahri, Jihan. *The Fifty Years War. Israel and the Arabs*. London: Penguin & BBC Books, 1998.

Bretholz, Bertold. „Die Judengemeinde von Ungarisch-Brod und ihr Streit mit dem Grundherrn Grafen Leo Wilhelm von Kaunitz.“ In: *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik* 4, 1932, s. 107–182.

Brod, Toman. *Ještě že člověk neví, co ho čeká. Života běh mezi roky 1929–1989,* Praha: Academia, 2007,

Burián, Ludvík. *A kdybych prošel celý svět, vás už nepotkám. Po stopách politických vězňů a míst, kde přišli o život – příspěvek k dějinám Uherskohradišťska za okupace*. Uherské Hradiště: Okresní výbor Svazu bojovníků za svobodu, OA & ONV UH, 1990.

Carr, E. H. *What is history?* Basingstoke, 2001.

Cejpová, Irena. „Orální historie – minulost, současnost a budoucnost kvalitativní vědecké metody“. In: *Kulturní studia* 1/2017, s. 79–95. Online, 1. 9. 2021: http://kulturnistudia.cz/2017-1/2017-1-cejpova.pdf.

Čapková, Kateřina. *Češi, Němci, Židé: Národní identita Židů v Čechách 1918-1938.* Praha: Paseka, 2005.

Čapková, Kateřina a Michal Frankl. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933-1938.* Praha: Paseka, 2008.

Čapková, Kateřina. „Dilemmas of Minority Politics: Jewish Migrants in Postwar Czechoslovakia and Poland.“ In: Francoise S. Ouzan and ManfredGerstenfeld (eds.).

Postwar Jewish Displacement and Rebirth 1945–1967. Leiden and Boston: Brill, 2014, s. 63–75.

Čapková, Kateřina. „Národně nespolehliví?! Německy hovořící Židé v Polsku a Československu bezprostředně po druhé světové válce.“ In: *Soudobé dějiny*, Roč. XXII, č. 1–2, 2015, s. 80–101.

Čapková, Kateřina a Hillel J. Kieval., eds. *Židé v českých zemích. Společná cesta dějinami*, Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2022.

Čapková, Kateřina, Raya Czerner Schapiro a Helga Czerner Schapiro. *Dopisy z Prahy 1939–1941.* Praha: Irene, 2017.

Čechurová, Jana – Jan Randák a kol. *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014.

Čejka, Marek. *Izrael a Palestina.* Brno: Centrum strategických studií, 2005.

Černý, Bohumil. „Emigrace Židů z Českých zemí v letech 1938–1941.“ In: *Terezínské studie a dokumenty*. Edd. Miroslav Kárný a Margita Kárná. Praha: Academia & Terezínská iniciativa, 1997.

Van Dernoot Lipsky, Laura. *Provázení traumatem. Každodenní průvodce péčí o sebe při péči o druhé.* Praha: Maitrea, 2020.

Diamant, Jiří. *Holocaust v poezii puberty a stáří.* Olomouc: Jiří Musil – Psychologická a výchovná poradna, 2015.

-----. *Psychologické problémy emigrace*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1995.

-----. „Some comments on the psychology of life in the ghetto Terezín.“ In: *Terezín, council of Jewish communities in the Czech Lands*. Prague, 1995, s. 125–139.

Diner, Hasia R. *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust. 1945–1962.* New York: New York University Press, 2009.

Epstein, Helena. *Děti holocaustu*. Praha: Volvox Globator, 1994.

-----. *Nalezená minulost. Praha: Sefer,* 2005.

-----. *Francina válka: Vzpomínky mladé ženy, která přežila holocaust.* Praha: Mladá fronta, 2021.

Fiedler, Jiří. *Židovské památky v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer, 1992.

Fogelmanová, Eva. *Svědomí a odvaha, zachránci Židů za holocaustu*. Praha: Volvox Globator, 2000.
Frankl, Michal a Miloslav Szabó. *Budování státu bez antisemitismu: Násilí, diskurz loajality a vznik Československa.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2015.
Frankl, Viktor E. *Apřesto říci životu ano. Psycholog prožívá koncentrační tábor.* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006.
Frejková, Hana. *Divný kořeny.* Praha: Torst, 2007.
Frommer, Benjamin. „Expulsion of Integration: Unmixing Interethnic Marriage in Postwar Czechoslovakia," *East European Politics and Societies*, vol. 14, no. 2, 2000, s. 381–410.
-----. *Národní očista – Retribuce v poválečném Československu.* Praha: Academia, 2010.
George, Manfred. „Refugees in Prague, 1933–38." In: *The Jews of Czechoslovakia II*. New York – Philadelphia: Society for the History of Czechoslovak Jews & The Jewish Publication Society of America, 1971, s. 582–588.
Gil, Idit. „The Shoah in Israeli Collective Memory: Changes in Meanings and Protagonists". In: *Modern Judaism,* Vol. 32/1, Feb 2012, s. 76–101.
Glassman, Gaby. "Přenos traumatu holocaustu na druhou generaci." Přednáška v Rafael Institut v Praze (nedatovaná).
Grossmann, Kurt. „Refugees to and from Czechoslovakia." In: *The Jews of Czechoslovakia II*. New York – Philadelphia: Society for the History of Czechoslovak Jews & The Jewish Publication Society of America, 1971, s. 565–581.
Gruner, Wolf. *The Holocaust in Bohemia and Moravia. Czech Initiatives, German Policies, Jewish Responses*. New York and Oxford: Berghan Books, 2019.
Hájková, Anna. *Poslední ghetto. Všení život v Terezíně.* Praha: Kalich, 2021.
-----. „To Terezín and Back: Czech Jews and Their Bonds of Belongings between Theresienstadt and Postwar Czechoslovakia," *Dapim: Studies on the Holocaust*, vol. 28, no. 1, 2014, s. 38–55.
Hanyš, Milan a Tomáš W. Pavlíček (eds). *Dějiny, smysl a modernita: K 75. narozeninám Miloše Havelky.* Praha: Masarykův ústav, 2019.
Havelka, Miloš. *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky" 1895–1989.* Praha: NLN – Lidové noviny, 2001.
Havelka, Miloš. *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění.* Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010.
Havelka, Miloš a kol. *Víra, kultura a společnost: Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století.* Praha: Pavel Mervart, 2013.
„Hitler wurde nus als ‚Onkel Adi' erwähnt", s. 47 in *Der Spiegel* no. 16/17. 4, 20021, s. 46–48.

Hochstadt, Steve. „The Social History of Jews in the Holocaust: The Necessity of Interviewing Survivors.“ In: *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* Vol. 22, No. 3/4 (83), 20 Jahre: Zentrum für Historische Sozialforschung: Teil II: Politik und Gesellschaft, 1997, s. 254–274.

Horský, Jan. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním.* Praha: Argo, 2009.

Iggers, Georg. G. *Dějepisectví ve 20. století: Od vědecké objektivity k postmoderní výzvě.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.

Jablonka, Hannah. *Holocaust researcher Hannah Jablonka: „The Stories of the Survivors in the Eichmann trial were a group treatment of a state´s shock“.* [online] *The Limited Times.* [cit. 12. 6. 2023] Dostupné z: www.newsrnd.com

-----. *Survivors of the Holocaust: Israel after the War.* New York: New York University Press, 1999.

The Jews of Czechoslovakia I.–III. New York – Philadelphia: Society for the History of Czechoslovak Jews & The Jewish Publication Society of America, 1968 –1984.

Jonas, Hans. *Pojem Boha po Osvětimi,* 1997..

Jüdisches Lexikon, sv. 3. 1929. Berlin: Jüdischer Verlag.

Judt, Tony. *Poválečná Evropa: Její historie od roku 1945.* Praha: Prostor, 2017.

Kalousová (Hanáková), Eva. „Cesta ke svobodě (ilegální převody židovských uprchlíků přes Bílé Karpaty), in Zlatica Zudová – Lešková (ed.), *Židé v boji a odboji: Rezistence československých Židů v letech druhé světové války.* Praha: Historický ústav AV ČR, 2007, s. 61–68.

Kalousová, Eva. „ ‚You Survived? We Were Told All Jews Were Gassed.‘: Jews, Czechs, and the Memory of the Holocaust.“ *The Journal of Holocaust Research,* roč. 36, č. 2 –3. 2022, s. 186–200.

Kárník, Zdeněk. *České země v éře První republiky (1918–1938). I. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha: Libri, 2003.

Kárný, Miroslav. *„Konečné řešení“, genocida českých Židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991.

Kangisser Cohen, Sharon. *Testimony and Time: Holocaust Survivors Remember.* Jeruzalém, Yad Vashem Publications, 2014.

-----. *Who? Where? and How? Establishing the Story: Early Recollections of a Devastating Past* [online]. [cit. 2023-6-18]. Dostupné z: www.ehri-project.eu.

Kangisser Cohen, Sharon, Eva Fogelman and Dalia Ofer (eds.). *Children in the Holocaust and its Aftermath: Historical and Psychological Studies of the Kestenberg Archive.* Oxford – New York: Berghahn Books, 2017.

Kieval, Hillel J. *Languages of Community. The Jewish Experience in the Czech Lands*. Berkeley: University of California Press, 2000.

Klenovský, Jaroslav. *Židovské památky Moravy a Slezska*. Brno: Era, 2002.

Klímová, Helena. *Rodina a trauma.* Praha: Irene Press, 2014.

-----. Trauma, sen, vědomí: traumatisované skupiny – hojení – identita: vývěr textů z mezinárodní mezioborové konference Prix Irene 2012. Praha: Výbor pro péči o Prix Irene, 2013.

Klímová, Helena a Eliška Jírová. Jak se znovu rodí násilí – Jak se odpouštějí či neodpouštějí viny – k čemu je víra: výbor textů ze seminářů Prix Irene Trauma a víra (2010) a Trauma a zodpovědnost (2011). Praha: výbor pro péči o Prix Irene, 2012.

Kolínková, Taťána. *Proměny životního stylu členů uherskobrodské židovské obce v letech 1890–1930*, diplomová práce. Ostrava: katedra historie FF OU, 1996.

Kosatík, Pavel. *Ferdinand Peroutka. Pozdější život (1938–1978),* e-kniha. Praha 2020, s. 20–21.

Krejčová, Helena. „K některým problémům židovské menšiny a českého antisemitismu po roce 1945.“ In: *Židé v české a polské společnosti*. Eds. Jerzy Tomaszewski a Jaroslav Valenta. Praha: Univerzita Karlova, 1999, s. 65–77.

Krejčová, Helena – Svobodová, Jana (eds.). *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–45*. Praha: Ústav soudobých dějin AV ČR, 1998.

Kubátová, Hana a Kateřina Králová (eds.). *Návraty: Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy.* Praha: Karolinum, 2016.

Láníček, Jan. *Ve stínu šoa: Československá exilová vláda a Židé během druhé světové války a po ní.* Praha: Academia, 2018.

-----. *Czechs, Slovaks and Jews, 1938–1948: Beyond Idealization and Condemnation.* Houndmills: Palgrave, 2013.

Lichtenstein, Tatjana. "'It Is Not My Fault that You Are Jewish!': Jews, Czechs, and the Memory of the Holocaust in Film, 1949–2009," *Dapim: Studies on the Holocaust,* vol. 30, no. 2 (2016): pp: 117–125.

Tatjana Lichtenstein. *Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging.* Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2016.

Lustig, Arnošt. „Auschwitz-Birkenau". In: *Koktejl,* červenec–srpen, 1995, s. 86–89.

Macek, Ilse a Horst Schmidt (eds.), *Max Mannheimer, Überlebender, Künstler, Lebenskünstler, Ausgewählte Reden und Schriften von und über Max Mannheimer,* Mnichov: Volk Verlag München, 2011.

Matějíčková, Jana. *Holocaust uherskobrodských Židů v letech 1939–1943*, diplomová práce. Brno: FF MU, 1993.

Mead, George Herbert. *Mysl, já a společnost.* Praha: Portál, 2017.

Mendelsohn, Ezra. *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington: Indiana University Press, 1987.

Michlic, Joanna Beata (ed.). *Jewish Families in Europe, 1939–Present: History, Representation, and Memory.* Waltham, Brandeis University Press, 2017.

Milotová, Jaroslava. „Ústředna pro židovské vystěhovalectví v Praze, geneze a činnost do počátku roku 1940." In: *Terezínské studie a dokumenty*. Edd. Miroslav Kárný a Margita Kárná. Praha: Academia & Terezínská iniciativa, 1997, s. 10–29.

Nepalová, Šárka. „Židovská menšina v Čechách a na Moravě v letech 1945–1948." In: *Terezínské studie a dokumenty*. Edd. M. Kárný a E. Lorencová. Praha: Academia & Institut Terezínské iniciativy, 1999, s. 314–337.

Nesládková, Ludmila. „Židé na Moravě v novověku jako specifická kulturní, sociální a reprodukční minorita." In: *Slezský sborník* 100, 2002, s. 103–123.

Nürnberger, Kalman. „Geschichte der Juden in Ung. Brod." In: *Die Juden und Judengemainden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*. Ed. Hugo Gold. Brün, 1929.

Oral History Interview Guidelines. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2007.

Osud Židů v protektorátu 1939–1945. Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, 1991.

Pavlát, Leo. „Hitachdut Jocej Čechoslovakia – sdružení Izraelců pocházejících z Československa.“ *Zpravodaj Československé společnosti přátel Izraele* 8-9, Praha, 1993, s. 62–65.

Pěkný, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer, 2001.

Petrův, Helena. *Právní postavení židů v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1941)*. Praha: Institut Terezínské iniciativy a Sefer, 2000.

Portelli, Alessandro. *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1997.

Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. Sborník studií. Helena Krejčová a Jana Svobodová (eds.). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR & Maxdorf, 1998.

Poválečná justice a národní podoby antisemitismu. Postih provinění vůči Židům před soudy a komisemi ONV v českých zemích v letech 1945–1948 a v některých zemích střední Evropy. Mečislav Borák (ed.). Praha – Opava: Ústav soudobých dějin AV ČR & Slezský ústav SZM, 2002.

Preiss, Marek a Daniela Vizinová (eds.). Transgenerační přenos. Trauma a odolnost. Praha: Grada, 2019.

-----. (eds). *Transgenerační přenos (nejen) traumatu.* Praha: Irene Press, 2019.

Przybylová, Blažena. „Emigrace ostravského židovského obyvatelstva ve 30. a 40. letech 20. století.“ In: *Universitas Ostraviensis. Acta Facultatis Philosophiae.* Historica 3/1995, 1995, s. 61–70.

Rabinowitz, Oskar K. “Czechoslovak Zionism: Analecta to History”, s. 54, in: *The Jews of Czechoslovakia II*, New York – Philadelphia: Society for the History of Czechoslovak Jews & The Jewish Publication Society of America, 1971, s. 19–136.

Retribuce v ČSR a národní podoby antisemitismu. Židovská problematika a antisemitismus ve spisech mimořádných lidových soudů a trestních komisí ONV v letech 1945–1948. Mečislav Borák (ed.). Praha – Opava: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR & Slezský ústav SZM, 2002.

Ricœur, Paul. *Memory, History, Forgetting.* Chicago: The University of Chicago Press, 2004.

Rosman, Moshe. *How Jewish is Jewish History?* Liverpool: Liverpool University Press – Littman Library of Jewish Civilization, 2009.

Rothkirchen, Livia. *The Jews of Bohemia & Moravia. Facing the Holocaust.* Lincoln and Jerusalem: University of Nebraska Press and Yad Vashem, 2005.

Sacks, Jonathan. *The Great Partnership: Science, Religion, and the Search for Meaning.* Schocken, 2012.

Sedláčková, Lucie, "Two Enfants Terribles in Dutch Exile: The Exilic Posture of Jaroslav Hutka and Ivan Landsmann, in: Acta Universitas Carolinae, Philologica 1 / Germanistica Pragensia, 2021, s. 83–99.

Sedlák, Petr. *Poté. Postoj a přístup k Židům v českých zemích po druhé světové válce (1945–1947/1953).* Brno: Masarykova univerzita, 2009.

Shlaim, Avi. *The Iron Wall. Israel and the Arab World*. London: Penguin, 2000.

Siegel-Itzkovich, Judy. „Holocaust Survivors: Handle with care." [online]. In: *The Jerusalem Post,* 23. 2. 2008. [cit. 2023-6-18]. Dostupné z: www.jpost.com.

----- a Josef Beránek. *Odvaha ke svobodě.* Praha: Vyšehrad, 2021.

Soukupová, Blanka. *Židé v českých zemích po šoa: identita poraněné paměti.* Marenčin PT, 2016.

Soukupová, Blanka a Tomáš Jelínek (eds.). *Bílá místa ve výzkumu holocaustu.* Praha: SAŽ, 2015.

Sölleová, Dorothee. *Stellvertretung. Ein Kapitel Theologie nach dem „Tode Gottes"*. Stuttgart, 1965.

Spalová, Barbora. *Bůh ví proč: studie paměti a režimů moci v křesťanských církvích v severních Čechách.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2012.

Sperber, Haim. „The Usage of Ego-documentsin Jewish Historical research." In: Jewish Culture and History, 2003. DOI: 10.1080/1462169X.2023.2207960

Storchová, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha: Scriptorium, 2014.

Strauss, Herbert A. „Jewish Emigration from Germany. Nazi Policies and Jewish Responses (I)." In *Migration in European History I.* Ed. Colin Holmes. Chettenham, 1996.

Ströbinger, Rudolf. *Záhada Wallenberg*. Olomouc: Votobia, 2001.

Šíma, Jaroslav. *Československí přestěhovalci v letech 1938–1945. Příspěvek k sociologii migrace a theorii sociální péče*. Praha: Societas, 1945.

Štráfeldová, Milena. “Adaptace v exilu je dlouhý proces, říká psycholog Jiří Diamant z Nizozemí.” 20 Sep. 2008. Český rozhlas. https://cesky.radio.cz/adaptace-v-exilu-je-dlouhy-proces-rika-psycholog-jiri -diamant-z-nizozemi-8591937. 10 Mar. 2021.

Šubrt, Jiří. *Civilizační teorie Norberta Eliase.* Praha: Karolinum, 1996.

Šubrt, Jiří. *Historická sociologie: teorie dlouhodobých vývojových procesů.* Praha: Aleš Čenek, s.r.o., 2007.

Šubrt, Jiří – Johann P. Arnason (eds.). *Kultury, civilizace, světový systém.* Praha: Karolinum, 2010.

Šubrt, Jiří (společně s Nicolasem Maslowskim a kol.). *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám.* Praha: Karolinum, 2014.

Šubrt, Jiří (ed. společně s Jakubem Mlynářem a Miroslavem Paulíčkem). *Člověk v teoretické perspektivě společenských věd.* Praha: Karolinum, 2018.

Šubrt, Jiří (ed). *Historicko-sociologické reflexe.* (společně s Karlem Černým). Praha: Karolinum, 2018.

Radmila Švaříčková Slabáková, “Orální historie a paměťová studia: diverzita či konvergence?“ [online], [cit. 9. 8. 2023]. Dostupné z: https://theatrum.upce.cz

Taterová, Eva. Československá zahraniční politika vůči Izraeli v první polovině padesátých let 20. století. *Mezinárodní vztahy* [online]. 2016(3), 52-72. Dostupné z: file:///C:/Users/niklo/Downloads/1351-Article%20Text-2720-1-10-20160908.pdf ---

Taterová, Eva. *Československá zahraniční politika vůči Státu Izrael v letech 1948-1967* [online]. Brno, 2016. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/bzir1/taterova-phd.pdf. Disertační práce. Masarykova univerzita v Brně.

Tomeček, Radek. *Uherský Brod, putování historií královského města*. Uherský Brod: Q Studio, 2002.

Tuckerová, Veronika. *Reading Kafka, Writing Vita: The Trials of the Kafka Scholar Eduard Goldstücker*. In: *New German Critique*. Duke University Press, (124), 2015, s. 129–161.

Uherský Brod. Minulost i současnost slováckého města. Kolektiv autorů. Brno: Blok, 1972.

Váně, Jan a kol. *Continuity and Discontinuity of Religious Memory in the Czech Republic.* Brno: Barrister & Principal, 2018.

Vaněk, Miroslav. *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2004.

Veselská, Magda. „Židovské ústřední muzeum pro Moravsko-Slezsko v Mikulově“, in: *RegioM (Sborník Regionálního muzea v Mikulově)* 2005*,* s. 80–87.

Wehle, Kurt. „The Jews in Bohemia and Moravia: 1945–1948.“ In: *The Jews of Czechoslovakia III*. New York – Philadelphia: Society for the History of Czechoslovak Jews & The Jewish Publication Society of America, 1984, s. 499–530.

Wein, Martin. *Dějiny Židů v českých zemích. Od Hilsnera po Slánského.* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2021.

Weissová, Helga. *Deník 1938 –1945. Příběh dívky, která přežila holocaust,* Brno: Jota. 2012.

Wiesel, Elie. *Paměti. Všechny řeky spějí do moře.* Praha: Pragma, 1997.

Wiesel, Elie. *Zlo a exil.* Praha: Portál, 2000.

Wiesel, Elie. *Noc.* Praha: Kartuziánské nakladatelství, 2014.

Yegar, Moshe. *Československo, sionismus, Izrael*. Praha: Victoria Publishing & East Publishing, 1997.

Židé a Morava. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska v listopadu 1998. Petr Pálka (ed.). Kroměříž: Muzeum Kroměřížska, 1999.

Židé a Morava. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 13. listopadu 2002.. Petr Pálka (ed.). Kroměříž: Muzeum Kroměřížska, 2003.

Židé – dějiny a kultura. Praha: Židovské muzeum, 1997.

Židé v novodobých dějinách. Sborník přednášek na FF UK. Ed. Václav Veber. Praha: Karolinum, 1997.

https://en.sociology.huji.ac.il/people/faculty/academic-faculty-Židovská menšina v Čechách a na Moravě v Československu ve dvacátých letech. *Sborník přednášek*. Blanka Soukupová a Marie Zahradníková (eds.). Praha: Židovské muzeum, 2003.

Židovská menšina v Československu po druhé světové válce. Od osvobození k nové totalitě. Miroslava Ludvíková, Peter Salner a Blanka Soukupová (eds.). Praha: Židovské muzeum v Praze, 2010.

10.7 Internetové zdroje

http://academia.edu
https://bterezin.org.il/en/
http://www.holocaust.cz
http://www. jstor.org
www.pametnaroda.cz

www.researchgate.net

www.ushmm.org

https://www.derweisserabe.de

www.yad vashem.org